

HISTORISKARKEOLOGISK TIDSKRIFT

**META
H
2026**

Utllysning av stipendiemedel ur Erik Cinthios forskningsfond

Erik Cinthios forskningsfond instiftades 1989 av medel, vilka utgjorde överskottet från utgivandet av en festskrift till professor Erik Cinthio. Syftet med fonden är att lämna bidrag till avhandlingsarbeten i historisk arkeologi vid Lunds universitet. Fonden förvaltas idag av Historisk-arkeologiska föreningen, vars styrelse fattar beslut om utdelning av stipendiemedel och samt utser stipendiater.

Historisk-arkeologiska föreningen utlyser nu för 2026 ett stipendium om **10 000 kr** ur Erik Cinthios forskningsfond. Stipendiesumman tilldelas avhandlingsarbeten i historisk arkeologi vid Lunds universitet. Med avhandlingsarbeten avses större vetenskapliga verk inom detta ämne, inte endast doktors- eller licentiatavhandlingar.

Ansökan skickas digitalt till följande adress: forening@histark.se

Ansökan skall innehålla en kortfattad beskrivning av det aktuella projektet, en kostnadsberäkning för detta samt en tydlig angivelsen av syftet med den sökta summan.

Ansökan skall vara Historisk-arkeologiska föreningens styrelse tillhanda **senast 1 november 2026**.

Stipendiet kommer att delas ut årligen.

Historisk-arkeologisk föreningens styrelse

META Historiskarkeologisk tidskrifts redaktion 2026

Redaktör: Mirja Arnshav, Sjöhistoriska museet

Bitr. redaktör: Karin Lindeblad, Arkeologerna, Statens historiska museer

I redaktionen ingår också föreningens ordförande och vice ordförande.

Historiskarkeologiska föreningens styrelse 2025/2026

Ordförande: Johan Runer, Sigtuna museum

Vice ordförande: Lars Ersgård, Lunds universitet

Ledamot: Mathias Bäck, Arkeologerna, Statens historiska museer

Ledamot: Sara Williamson Lind, Lunds universitet

Ledamot: Kristina Jonsson, Jamtli

Ledamot: Andrine Nilsen, Rio Göteborg Natur- och Kulturkooperativ

Ledamot: Annika Nordström, Arkeologerna, Statens historiska museer

META Historiskarkeologisk tidskrift är en peer-review-granskad vetenskaplig tidskrift med inriktning mot framför allt nordisk och nordeuropeisk historisk arkeologi. META ges ut av Historiskarkeologiska föreningen som har sitt säte i Sverige och utkommer en gång per år i samband med föreningens årsmöte. Tidskriften finansieras helt genom medlemsavgifter och stöd från enskilda institutioner. META är öppet tillgänglig via Kungliga bibliotekets plattform Publicera: <https://publicera.kb.se/meta>.

Bli medlem i Historiskarkeologiska föreningen genom att anmäla dig via föreningens hemsida <http://histark.se>. Där hittar du även mer information om föreningen, äldre nummer av tidskriften, evenemang etc. Som medlem erhåller du ett tryckt exemplar av tidskriften META per år, kostnadsfri medverkan vid eventuella årsmötessymposier samt rösträtt vid årsmötet. Medlemskap gäller per verksamhetsår. Institutioner och bibliotek kan prenumerera på tidskriften eller stödja verksamheten genom sponsormedlemskap, mer information finns på hemsidan. Enstaka tryckta lösnummer av tidigare årgångar 2015–2025 kan beställas via föreningens hemsida. Manusstopp för tryckfärdiga manus till nästa nummer av META är den 1 februari varje år. Artikelmanus kan inlämnas året runt via <https://publicera.kb.se/meta/about/submissions>. Frågor till redaktionen ställs till tidskrift@histark.se. Författarinstruktioner finns på Historiskarkeologiska föreningens hemsida samt längst bak i tidskriften. Författarna ansvarar själva för innehållet i sina artiklar.

Tidskriften distribueras av eddy.se ab

Tryckt av The Faculty TF AB, Visby 2026

ISSN 2002-0406

ISSN (Online) 2002-388X

Innehåll 2026

7	Redaktionens förord	
10	Love M. Pahlman och Christoph Kilger	Hamnar och ”Den gotländska kusten” Nya perspektiv på Västergarn som hamnmiljö*
42	Henrik Alexandersson	Lillebåten – om ett föremåls rörelse mot ett försvinnande*
63	Kristina Jonsson och Anders Hansson	Historiskt fiske i Jämtlands län. Ett utforskat område
72	Peter d’Agnan	Bulverket, forskningen och potentialen i en nästan 100 år gammal forskningsingång
90	Andreas Widerberg	Kusön och Kusö kalv – kolning, sjöfart och jakt utanför Axmar bruk
107	Philip Tonemar och Mikael Bertheau	Tranbodarna vid Stadsgården – spåren efter Stockholms äldsta vattenanknutna industri
122	Jes Wienberg	Trelleborgar – vikingatidens drömarkitektur
140	Rune Edberg	Sigtunas glasringar, minnen av en medeltida modefluga
162	Jonas Monié Nordin	Historiskarkeologiska korsvägar – riktningar för en vidgad triangulering

* Artikeln har varit föremål för peer review-granskning (double-blind peer review).

Redaktionens förord

Så var det dags för ett blått nummer av META – Historisk arkeologisk tidskrift! Årets utgåva fokuserar på maritim arkeologi och uppmärksammar särskilt de lämningar som anlagts vid kuster och stränder. Temat är valt mot bakgrund av ett ökat intresse för blå humaniora och en växande förståelse för hur hav och vatten har format vår historia. Att den historiska arkeologin har mycket att bidra med i den diskussionen är en självklarhet, men det är inte alltid de maritima aspekterna av det förflutna lyfts fram i sin egen rätt. Årets META visar tydligt att även den som gräver eller inventerar lämningar på land kan komma maritima historier på spåren.

I årets nummer kretsar tre av bidragen kring öar. I den ena av numrets två vetenskapligt granskade artiklar delar Christopher Kilger och Love Pahlman med sig av nya rön om den tidigmedeltida hamnmiljön i Västergarn på Gotland. Utifrån seminariegrävningar, text- och kartmaterial framkallas en mer detaljrik och komplex bild av platsen än vad som tidigare har kunnat beläggas. En annan gotländsk plats som länge tilldragit sig stort arkeologiskt intresse är pålverket Bulverket i Tingstäde träsk. I Peter D'Agnans bidrag sammanfattas det omfattande forskningsläget och de olika tolkningar som genom åren föreslagits med anledning av den förbryllande anläggningen. Mer okända för den arkeologiska forskningen är däremot de öar utanför Axmar bruk vid Bottniska viken som vi får stifta bekantskap med genom Andreas Widerbergs artikel. Nya inventeringar har här resulterat i ett stort antal nyregistrerade lämningar som bland annat belägger en tidigare okänd kolningsverksamhet.

De tre övriga bidragen inom årets tema tar med läsaren till maritima miljöer som havet, sjöstaden och innanvattnet. Numrets andra vetenskapliga artikel, skriven av Henrik Alexandersson, är en diskussion om spåren av en

för det västsvenska utsjöfiskets en gång väsentlig, men numera försvunnen, båttyp: lillebåten. En mer urban historia rullas i stället upp i Philip Tone-mar och Mikael Bertheaus artikel om de nyligen undersökta tranframställningsbodarna på Södermälärstrand i Stockholm. Intressant nog återspeglar fyndmaterialet både huvudstadens kanske äldsta industri och den skärgårds-ekonomi där säljakt var ett väsentligt inslag. I Kristina Jonssons och Anders Hanssons bidrag riktas slutligen ljuset mot det historiska fisket i Jämtlands län. En inventering och dateringar av fasta fiskefällor i sjöar och vattendrag visar lovande resultat, trots timmerflottning och sjöregleringar.

Som vanligt finns det även plats i META för artiklar utanför temat. I årets nummer bidrar Jonas Monié Nordin med en diskussion om möjliga utvidgningar av den historiska arkeologins triangulerande perspektiv. Jes Wienberg reflekterar kring trelleborgarnas forskningshistoria och vår egen tids fascination för detta slags lämningar. Slutligen presenterar Rune Edberg en genomgång av glasfingerringar från Sigtuna, med resultatet att vissa tidigare tolkningsförslag kan omkullkastas.

Det är glädjande att se att META fortsätter att vara en kanal för att presentera resultaten från nyligen genomförda undersökningar och inventeringar, för diskussion och reflektion samt för forskningsöversikter, metodfrågor och mer empiriskt inriktade föremålsgenomgångar – alltihop viktiga delar av det arkeologiska samtalet och kunskapsutbytet. Tidsmässigt spänner bidragen i årets nummer från vikingatid till 1900-tal, och de som anammat årets blå tema rör sig, som redan nämnts, mellan väsentligt olika vattenmiljöer, från inlandets vattendrag till Nordsjöns havsvidder. Detta, menar vi, visar på forskningsfältets bredd och spänst.

Avslutningsvis vill vi redaktörer rikta ett stort tack till alla er som har bidragit till arbetet med årets tidskrift. Först och främst till artikelförfattarna, men även till er som tagit er tid att sakkunniggranska de vetenskapliga manuskripten samt till redaktionsgruppen, som har ansvarat för den redaktionella granskningen.

Arkeologer, historiker och vattenälskare – vi tror och hoppas att ni kommer att finna årets nummer intresseväckande.

Trevlig läsning!

Mirja Arnshav & Karin Lindeblad

Arkeologgruppen AB

Stiftelsen
Kulturmiljövård

Utgivningen av META-historiskarkeologisk tidskrift 2024 har möjliggjorts genom bidrag från: Arkeologikonsult, Arkeologgruppen, Stiftelsen Upplandsmuseet, Bohusläns museum, Kulturmiljö Halland och Stiftelsen Kulturmiljövård.

Hamnar och ”Den gotländska kusten” Nya perspektiv på Västergarn som hamnmiljö*

Love M. Pahlman och Christoph Kilger

The Gotlandic shore offers unique pathways into understanding organisation and trade within the Baltic Sea during the Late Iron Age and Medieval period. This is due to how it can be studied in several perspectives at once: archaeological, historical and legislative. The many years of excavation and research on Västergarn on the western coast of Gotland have produced novel insights into this matter. We may now begin to understand both Västergarn and the Gotlandic shore at several different scales, although research is far from concluded. Thousands of iron boat rivets unearthed at the site shed light on Västergarn as a place connected to maritime practices. Analyses of Västergarn through various sources present new data and interpretations in a maritime setting. This paper aims to discuss some of these and to present our current understanding of the site. Archaeological data from the period 1050–1250 CE produced in the years 2021–2025 shows that Västergarn was organised and featured a degree of town planning. The town may have been inhabited by people from different geographical regions and with different craft specialities.

Sjöfarten har spelat en central roll på Gotland från förhistorisk tid till tidigmodern tid, och studier av äldre hamnar och hamnlägen på ön utgör ett sedan länge etablerat forskningsfält (e.g. Munthe 1947; Olsson 1972; Carlsson 1987, 1999, 2011; d’Agnan 2010; Gustafsson 2020). Tidigare

* Artikeln har varit föremål för peer review-granskning (double-blind peer review).

forskning har särskilt fokuserat på hamnarnas roll i administrativa system och deras maritima kontext. Hit hör exempelvis relationen till den gotländska skeppsledungen som omnämns i Gutasagan (e.g. Björkander 1989), hamnarnas koppling till tings- och sockenorganisationen (e.g. Hansson 1967; Lundström 1981; Östergren 2023), samt Visbys betydelse som hamn i urbaniseringen av Östersjöområdet (e.g. Schück 1924; Roslund 2001; Myrberg 2008). Det växande skriftliga källmaterialet från tidigmodern tid möjliggör dessutom närstudier av den danska hamnfogdeorganisationen vars rötter på Gotland sträcker sig tillbaka till medeltiden (Steffen 1932; Siltberg 2001). Den danska perioden, som varade mellan 1361 och 1645, formade öns rättssystem och ekonomiska ställning i Östersjön.

Trots omfattande forskningsinsatser vet vi fortfarande förvånansvärt lite om den maritima dimensionen av de gotländska hamnarna, och vilken roll de spelade för utvecklingen av sociala relationer och kulturella möten på ön. Här kan det arkeologiska materialet och de arkeologiska kontexterna komplettera – och i vissa fall nyansera – de textuella källorna, inklusive lagtexter. Endast ett begränsat antal medeltida skriftliga källor från Gotland har bevarats. Visby stadslag och Gotalagen utgör två viktiga undantag. Stadslagen ger framför allt inblickar i rättsliga och sociala förhållanden i Visby som senmedeltida stad (e.g. Beronius Jörpe-land & Bäck 2001:327–329), medan

Gotalagen behandlar rättsliga förhållanden på landsbygden (Peel 2009). I båda lagtexter finns dock passager som berör kustnära miljöer och rättsliga frågor kopplade till hav och vatten.

Det arkeologiska källmaterialet är därför av särskild betydelse för att förstå hamnarnas funktion och sociala organisation. Syftet med artikeln är att presentera hur arkeologiska studier av en hamnbosättning kan ge nya perspektiv på Gotlands mångfacetterade maritima arkeologi (se även Koehler 2022). Ett antagande är att hamnar som Paviken och Västergarn under vikingatid och tidig medeltid kan ha fungerat som mötesplatser för nätverk med verksamhetsområde både till havs och på land. Hamnar som Västergarn speglar därmed både relationen mellan land och hav, och det kunskapsmässiga gränslandet mellan arkeologi och historia.

Den gotländska kusten

Redan Hans Hansson (1967) uppmärksammade i sina studier av den gotländska kusten till ett perspektivbyte: att närma sig landet från sjön. Han betonade stranden som en särpräglad kulturhistorisk miljö. Ännu under 1800-talet skiljde gotlänningar mellan ”strandbyggare” och ”upplänningar”, även om alla – även upplänningar – hade rätt att bruka stranden. Strandzonen som ett rättsligt fredat område nämns också i inledningen till Visby stadslag (Gustafsson 2020:82–85). Där beskrivs

en överenskommelse om fred mellan gotlänningar och folk av olika språk, som garanterar att alla skulle ha rätt till en skyddszon om åtta famnar (cirka 14 meter) från stranden för att kunna omhänderta sina varor. Detta gällde inte endast gotlänningar utan alla som ankrade vid kusten omfattades av samma rättsliga skydd (Collin & Schlyter 1853:21).

Bestämmelsen om fred och strandskydd i Visby stadslag syftar på handelsfördrag som under 1100-talet sluts mellan representanter från Gotland och utländska härskare (Kattinger 1992; Myrberg 2008:156–158). I Artlenburgprivilegiet från 1161 medlar den tyske hertigen Henrik Lejonet mellan gotlänningar och tyskar. Texten beskriver öppna fientligheter mellan parterna – vredesutbrott, hat, och även mord. För att dämpa konflikterna garanterar hertigen rättssäkerhet och tullfrihet för gotländska köpmän som besöker marknader och städer i Sachsen. I gengäld förväntas tyska köpmän få samma skydd på Gotland (Sprandel 1992:173, 175). Passusen om strandskyddet i Visby stadslag kan enligt Nils Blomkvist med viss sannolikhet placeras mellan cirka 1120 och 1140, en period av ofred och osäkerhet i Östersjöområdet och i Sveariket. Gutarna började förhandla fram egna avtal när sveakungens överhöghet över Gotland tillfälligt försvagades (Eile & Blomkvist 2016: 61–64).

Ett bråk om en ouppklarad skuld mellan tyskar och Novgorodbor på Gotland är orsaken till Jaroslavfördraget från 1191. Överenskommel-

sen sluts mellan representanter från staden Novgorod och Arbod, ett sändebud från Gotland som representerar såväl tyskar som gotlänningar och dem som talar latinsk tunga. Dessa grupper adresseras som köpmän på den gotländska stranden eller kusten (Kattinger 1992:132–133; Eile & Blomkvist 2016:65–67). I ett senare fredsfördrag från 1229, som sluts mellan furste Mstislav av Smolensk och köpmän från Riga och Gotland, berättas att de tyska sändebuden seglade från Smolensk till Riga och därefter vidare till den gotländska kusten för att stadfästa avtalet (Schück 1924:2f). I Smolenskfördraget fastslås att samma lag och fred ska gälla i Smolensk, Riga och på den ”gotländska kusten”. Traktaten bevittnas av Reginhard, Dethard och Adam, sannolikt tyska Visbyborgare. Flera historiker menar dock att formuleringen ”den gotländska kusten” inte enbart kan syfta på Visby, utan bör förstås som en beteckning för flera hamn- och marknadsplatser på Gotland som fungerade som handels- och mötesplatser för köpmän (Schück 1924:3; Siltberg 2001:148f). Konflikter kunde även utspela sig utanför Gotland på andra handelsplatser. På runstenen från Halla kyrka nämns Gairhjelm, som ”dräptes av lybeckarna” (G 138). Runologiskt dateras stenen till omkring år 1100 och bör därmed syfta på Gamla Lübeck, föregångaren till det nya Lübeck som grundades 1143 (Svärdström 1978:5–8).

Stranden och kusten på Gotland framträder i fördragen som mötes-

plats för social och kulturell interaktion mellan olika aktörer, men som uppenbarligen också var en kontaktyta där konflikter kunde uppstå. Att man i historisk tid skiljer mellan upplänningar och strandbyggare kan ge en fingervisning om att det även kan ha varit fallet under medeltiden och ännu tidigare än så. Hur fungerade relationen mellan upplänningar och strandbyggare i praktiken? Kristin Ilves (2011:8, 23) betonar att landningsplatser inte enbart var trösklar mellan hav och land, utan särpräglade sociala och maritima rum där bofasta grupper på land kunde interagera med mobila sjöburna aktörer. Platsernas funktion var att möjliggöra rörelser, möten, utbyten och förhandlingar. Vi vill därför i denna artikel visa hur ett arkeologiskt perspektiv öppnar för närstudier av hamnmiljöer som Västergarn och av materiella spår efter aktiviteter och beteenden, och därigenom ger en fördjupad inblick i de grupper och individer som besökte och vistades på platsen.

Ny Björn Gustafsson (2020) argumenterar för att ett skifte i omvärldskontakter sker under 1000- och 1100-talet med framväxten av större centrala hamnar som Visby, Fröjel och Västergarn. Icke-gotländska grupper började i allt högre utsträckning besöka den gotländska kusten, vilket ledde till stigande spänningar och konflikter. Handelsfördragen var en åtgärd för att försöka skapa ordning och förutsättningar för fred och säkerhet. Har hamnar som Västergarn och Paviken haft en särskild

rättslig status och ett särskilt regelverk? Sådana arrangemang kan enligt Sven Kalmring (2024:84–104) redan ha funnits i vikingatida städer som Birka och Hedeby. Utgångspunkten i Kalmrings resonemang är det arkeologiska källmaterialet som han jämför med medeltida lagtexter och förordningar. Vi ska återkomma till hamnarnas rättsliga dimension utifrån vår tolkning av en stadga i Gutalagen.

Västergarns maritima miljö

Västergarn, beläget 2,5 mil söder om Visby på Gotlands västkust, är med sina cirka tretton kvadratkilometer en av öns minsta socknar. Ur ett arkeologiskt perspektiv erbjuder det kustnära landskapet i Västergarn och det närliggande Paviken unika möjligheter att studera utvecklingen av landningsplatser och hamnar under vikingatid och medeltid längs den gotländska kusten (Lundström 1981; Zachrisson 1999a; Carlsson 2011; Pahlman 2024). Eftersom området inte genomgick samma utveckling som staden Visby finns här ett närmast ostört kustnära kulturlandskap från yngre järnålder och medeltiden bevarat (fig. 1).

Hamnen omnämns flera gånger i de historiska källorna under 1300- och 1400-talen. Det tidigaste säkra belägget är från år 1302 i Visby-franciskanernas årsbok där platsen omtalas som *de portu in Garna*. Krönikan berättar att en väldig storm drev skepp ur hamnen i Garn, dock utan att skada dem (Odelman &

Figur 1. Flygfoto över Västergarn, fornlämningsarnas placering är ungefärlig. I förgrunden till höger syns Västergarnsvallen, ovanför detta Paviken I–II och hamnanläggningen Stelor. På vänster sida Kronholmen med hamnanläggningar och pålverk. Flygfoto © Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. Illustration: författarna.

Melefors 2008:49). Västergarn kan ha varit en viktig hamn under en längre tid. Boplatsten strax söder om Idåns mynning, Paviken I, har sina rötter i åtminstone tidig vikingatid (Lundström 1981). Vid Stelor i Västergarnsån har man påvisat träkonstruktioner, stenkistor och andra anläggningar, vilka dendrokronologiskt har daterats till år 1008 (Carlsson 2011:143–156). På den idag uppgrundade halvön Kronholmen har både hamnanläggningar och pålverk, samt en medeltida kogg daterad till 1200-talets andra hälft återfunnits (Rönnby 1995; Rönnby & Björdal 2023).

Boplatsten vid Paviken upptäcktes på 1960-talet i samband med ett fosfatkarteringsprojekt i Sjöhistoriska museets regi. Museichef Hans Hans-

son, på jakt efter gotländska ”tingshamnar”, noterade höga fosfatvärden i Paviken I och II, samt innanför Västergarnsvallen. En efterföljande provgroppsundersökning i Paviken I bekräftade att en forntida hamn legat på platsen (Hansson 1967). Redan på 1870-talet samlade Pehr Arvid Säve in en muntlig tradition som omtalade Paviken som Västergarns äldre hamn (Floderus 1934; Nerman 1934; Zachrisson 1999a:11). Hanssons identifiering av Paviken I som forna hamnplats stöds dessutom av de undersökningar som Per Lundström och Jan-Peder Lamm genomförde i Paviken under åren 1967–1973 (Lundström 1981; Lindquist 2004). Genom dessa undersökningar och fyndmaterialet vet vi att hamnen i Paviken har varit bebodd

sedan 700-talet, och åtminstone fram till slutet av 900-talet.

Fornlämningsmiljön i Västergarns socken utgör fortfarande ett tydligt inslag i landskapet. Stora delar av den moderna bebyggelsen omgärdas av den halvcirkelformade Västergarnsvallen (se fig. 1). Denna massiva halvkretsvall är närmare en kilometer lång och vetter mot Östersjön. Den omsluter en yta på drygt 12 hektar. Stadsvallen i Birka innesluter 7–8 hektar, medan Hedeby är betydligt större med cirka 24 hektar. På vissa håll är vallen mellan 10 och 15 meter bred och upp till 3 meter hög. Monumentet ligger idag långt upp på land, men när det byggdes låg det troligtvis i direkt anslutning till vatten (Lundström 1981; Pahlman 2024). Västergarnsvallen är i sig svår att datera, men kan ha rötter i yngre järnålder (Elfwendahl 1989; Hed Jakobson 1999; Bornfalk Back 2023:79f, 221f, fig. 4.20; Pahlman 2024:24f).

De senaste undersökningarna i Västergarn tyder på att det fanns en bebyggelse innanför Västergarnsvallen, som under 1000- och 1100-talet utvecklades i närheten av stranden. Innanför vallen finns två medeltida kyrkor som under medeltiden användes parallellt: ruinen av en romansk absidkyrka uppförd i mitten av 1100-talet, samt den nuvarande gotiska sockenkyrkan från sent 1200-tal. Den senare blev aldrig fullbordad och utgör idag den ursprungliga kyrkans kor. Det är anmärkningsvärt att den romanska kyrkan behåller sin ursprungliga arkitektur utan senare ombyggnader (Zachris-

son 1999b:65f). Strax öster om den romanska kyrkoruinen och norr om 1200-talskyrkan ligger resterna av en tidig medeltida kastal. Den beräknas ha haft en höjd på cirka 17 meter och räknas därmed som en av de största på Gotland (Zachrisson 1999b:68).

Kustlandskapet, kommunikationer och kartor

Den utpräglad flacka topografin i Västergarnsområdet antyder att även små förändringar i strandlinjen sannolikt har haft stor påverkan på både den naturliga miljön och det omgivande kulturlandskapet (Pahlman 2024:6; Pahlman *i manus*). Paviken och Västergarn bildade tillsammans med öarna Kronholmen och Västergarns Utholme sannolikt ett lagunkomplex som erbjöd mycket gynnsamma förhållanden som skyddad ankringsplats (Carlsson 2011:26–35, 44f). Analys av fosfatvärden vid Pavikens strand pekar på en strandlinjenivå på 2,9 meter över dagens havsnivå vid år 1000 (Pahlman 2024:13ff). Sedan medeltiden har Västergarn till följd av en kombination av landhöjningen, förändringar i havsnivån, samt andra naturliga processer som sedimentation och flygsand, smalnats av till dagens Västergarnsån och sjön Paviken (Zachrisson 1999a:8; Pahlman 2024:20f; Pahlman *i manus*). Idag består Paviken av en grund sötvattensjö belägen cirka två kilometer norr om Västergarn, med förbindelse till Östersjön via Västergarnsån.

Strandlinjeforskning med hög detaljnivå är av central betydelse för att förstå Västergarnsvallens rumsliga relation till havet. Likaså behöver man studera vattensystemens betydelse för kommunikationerna till bygderna i Gotlands inland. Här blir rekonstruktion av Gotlands äldre hydrologi och forna inlandsvatten viktig, eftersom dessa med stor sannolikhet har påverkat organisatoriska beslut och gränsdragningar på ön (Lundström 1981; de Bruycker 2024).

Även ortnamn ger inblickar i Västergarns forna landskap. I det tidigmoderna kartmaterialet förekommer flera varianter av ortnamnet Västergarn. I detta kan man finna att ortnamnet tillskrivits både gard/gård och garn som slutled. I östskandina-

viska sammanhang associeras *garn* med långsträckta och smala vikar eller farbara vattenvägar. I fallet Västergarn syftar detta troligen på det långa, smala inloppet som historiskt sträckte sig inåt land från Östersjön mot Paviken. De första skriftliga källorna som omtalar platsen Västergarn i stället för endast *Garn* är från mitten av 1400-talet. År 1446 träffas unionskungen Christoffer av Bayern och Erik av Pommern i Västergarn för att förhandla om en gammal tvist. Brevet är utfärdat i *Vestra Garna* (Siltberg 2019:34; SDHK 25001). Anledningen till förleden ”Väster” är förmodligen att man behövde skilja platsen från andra garnnamn på Gotlands östkust som *Nygarn* och *Gammelgarn* (Zachris-

Figur 2. Utsnitt ur "Carta Von Gottlant" från 1646, Johan Fredrik Meijer.

son 1999a:8; Wahlberg 2003:368). Ortnamnet Paviken kan å sin sida ha sitt ursprung i ordet *pata* som i vissa östsvenska dialekter syftar på flack terräng, inte sällan invid stränder (Wahlberg 2003:247).

Kartmaterialet ger ytterligare stöd för att Västergarn fungerade som en hamnmiljö under tidig modern tid. I Olaus Magnus *Carta Marina* från 1539 är *Vestragarn* visserligen placerat på Gotlands östra sida, men utanför ortnamnet finns ett tydligt uttritat ankare – en symbol som i historiskt kartmaterial markerar hamnplatser. Ankarsymbolen återkommer utanför Västergarn i minst två senare kartor: i Theunisz Iakob Lootsmans *Caarte van Sweden van Oelandt tot an Stockholm* från 1662, samt i Petter Geddas *Special Passcharta Öfver een Deel aff Öster-siöön* från 1695. Särskilt intressant är fästningsbyggar Johan Fredrik Meijers *Carta von Gottlant* från 1646 (fig. 2). I denna karta framhävs sambandet mellan Paviken och vattendragen i Gotlands inland, i synnerhet Idåns förbindelse med Fjäle myr. Denna vattenväg återkommer även i senare översiktskartor över Gotland, bland annat hos Peder Hansen Resen (1677), Carl Gripenhielm (1680-talet) och Jöran Wallin (1776) (Philips 1993).

Det historiska kartmaterialet erbjuder en unik möjlighet att närma sig Gotlands forna vattenmiljöer, vilka sedan järnåldern och medeltiden förändrats avsevärt – särskilt från slutet av 1800-talet då sjöar och myrmarker dikades ut för att skapa större och mer sammanhängande

odlingsmarker (Mels 2014). Upplysningar om vattenvägar i dessa översiktskartor bör dock tas med viss försiktighet. Meijer, som endast vistades på Gotland under en kort period, kopierade äldre kartunderlag. Med stor sannolikhet var Idån inte farbar med båt under 1600-talet, och troligen inte heller tidigare. Detta framgår av de geometriska skattläggningskartorna, som börjar upprättas i slutet av 1600-talet och kännetecknas av hög upplösning och stor detaljrikedom.

Det finns ändå skäl att inte helt bortse från den information som ges i översiktskartorna. De tidiga kartograferna tycks ha velat framhäva samband i landskapet – exempelvis gårdars, kyrkors och vattendrags betydelse – och därmed betona topografin och platser snarare än en exakt geografisk avmätning. Ett återkommande tema i Meijers karta förefaller vara tredingarna och settingarna, gränserna dem emellan samt de större vattendragen och våtmärkerna inom respektive tingsdistrikt. Mot denna bakgrund menar vi att Idån, som i äldre källor även omnämns som Sudertingsån, kan ha haft en central betydelse i Hejde setting som kommunikationsled mellan Garnsviken och Fjälemyr. Ett tänkbart scenario är att besökare till Västergarn och den gotländska kusten färdades från Paviken vidare till olika destinationer i inlandet. En möjlig sådan var någon av Hejde settings två tingsplatser: Bander ting i nordöstra delen av Mästerby socken, eller Suderting (Östergren 2023:42–

45). Suderting, som förmodligen har rötter i förhistorisk tid, är markerat både på Meijers karta och i en skatläggningsskarta från 1748, med galge, fänghus och en tingsbyggnad (Östergren 2023, bild 8). Från Fjålemyr kunde man sedan möjligen färdas vidare till Alltinget i Roma kloster.

Det behöver i detta sammanhang inte innebära att Gotlands inlands-vatten har varit seglingsbara, utan snarare att även mindre vattendrag kan ha underlättat transporter genom att exempelvis fungera som dragrännor för vattenburna farkoster. Landskapsarkeologiska studier av fornlämningar i Banda ting tyder dessutom på ett system av fornborgar som flankerade Idån med tillhörande myrområden. Detta kan i sin tur indikera att vattenleden kan ha fungerat som en gräns mellan tings-

områden redan i förhistorisk tid (de Bruycker 2024:19–23, 36–40).

Sammantaget representerar Paviken och Västergarn ett större komplex av företeelser kopplade till maritim aktivitet (Cassel 1999; Hed Jakobson 1999; Carlsson 2011; Pahlman 2024, *i manus*). En central fråga är om dessa miljöer överlappar i tid. Var Västergarnsvallen i bruk redan under vikingatiden, det vill säga på 900-talet, eller ännu tidigare? Och om så var fallet, vilken relation rådde då mellan platserna?

Hamnbosättningen – nya arkeologiska rön

Seminarieutgrävningar i regi av Högskolan på Gotland 2005–2013 och senare Uppsala universitet 2017,

Figur 3. Östersjökärl, formgrupp Väg 4, lokaltillverkad. Kärlet kommer från hörnugnen till hus 14. Foto © Christoffer Sundkvist.

2021–2025, har resulterat i en bredad kunskap om området innanför Västergarnsvallen (Kilger, Elfver & Svedjemo 2015:142f; Kilger, Söderström & Holmbäck 2018). Tidigare undersökningar i Västergarn har kunnat belägga spår av bosättning från medeltiden till nyare tid (Carlsson 2011:88). I följande avsnitt fokuserar vi på de undersökningar som ägt rum cirka 150 meter väst om den romanska kyrkoruinen mellan 2021 och 2025 (Kilger *et al.* 2022; 2023; 2024; Kilger & Renmarker 2025). Här kunde förhållandevis välbevarade spår av en bebyggelse undersökas, och resultaten visar att en mer omfattande bebyggelse nu börjar framträda.

Ett av de viktigaste resultaten är undersökningen av fem tidigmedeltida husgrunder (hus 11–15) samt ytorna mellan dem (fig. 5). Husgrunderna består av en- och tvårumsstugor, orienterade nord-syd, varav tre med ugnar placerade i husens sydvästra hörn (hus 11, 14, 15). Dessa kan genom ^{14}C och fyndmaterialet, särskilt östersjökeramiken, dateras till cirka 1050 och 1250 (Holmbäck 2017; Wallin & Kilger 2023) (fig. 3).

Det tunna kulturlagret, 5 till 10 centimeter tjockt, innehåller stora mängder djurben från främst får/get-, nöt- och svin (Renmarker 2024). Det förekommer också fåglar och husdjur som katt, hund och häst. Osteologiska studier har även kunnat belägga fiskens betydelse i ekonomin (Krooks 2025; Lantz 2005). I anslutning till husgrunderna hittades fiskeredskap såsom fiskekrokar,

nätsänken, barkflöten, vadben, ljuster och harpuner (Kilger & Renmarker 2025:31f). Man kan ha hanterat kattskein på platsen för pälsstillverkning (Petersson 2023:26f). Den stora förekomsten av råttben, och även ekorrben, kan användas för studier av smittsamma sjukdomar som pesten och spetälskan. Här finns möjligheter att studera beteendemönster hos kommunsala djur, som svartråttor, för att belysa hamnmiljöers betydelse som inkörsportar för nya sjukdomar till ön (Puckett *et al.* 2020; Zetterström 2025). Slaktrester från framför allt sjöfågel pekar mot året-runtbosättning; särskilt gäller detta ben av alfågel, en art som övervintrar i södra och mellersta Östersjön (Alander 2025:21). Att Västergarn inte enbart utgjort en säsongsbosättning framgår också av förekomsten av islägg, vilka indikerar aktivitet på platsen under vinterhalvåret.

Fyndmaterialet ger indikationer på närvaron av gäster från sydskan-dinaviskt område under 1000-talet, samt personer med anknytning till en kyrklig sfär under 1100-talet. Fler-talet av de icke-gotländska föremålstyperna återfinns i anslutning till hus 11 och 12, samt hus 15. Här finns bland annat en cellemaljfibula, en senantik intagliosten, svarvade böne-pärlor, rester av ett skrin i ben med punktcirkelornamentik, Andenne- och Paffrathgods, samt blåa glaskärvor från exklusiva bågare av typ Saint-Savin (Kilger & Renmarker 2025:11f) (fig. 4). Mycket intressant i sammanhanget är fyndet av ett förgyllt hänge i kopparlegering från ett

schakt som undersöktes 2007. Liknande hängen finns dokumenterade i Lund. Hänget är från 1100-talet och avbildar två biskopar, möjligen två ärkebiskopar (Kilger 2025).

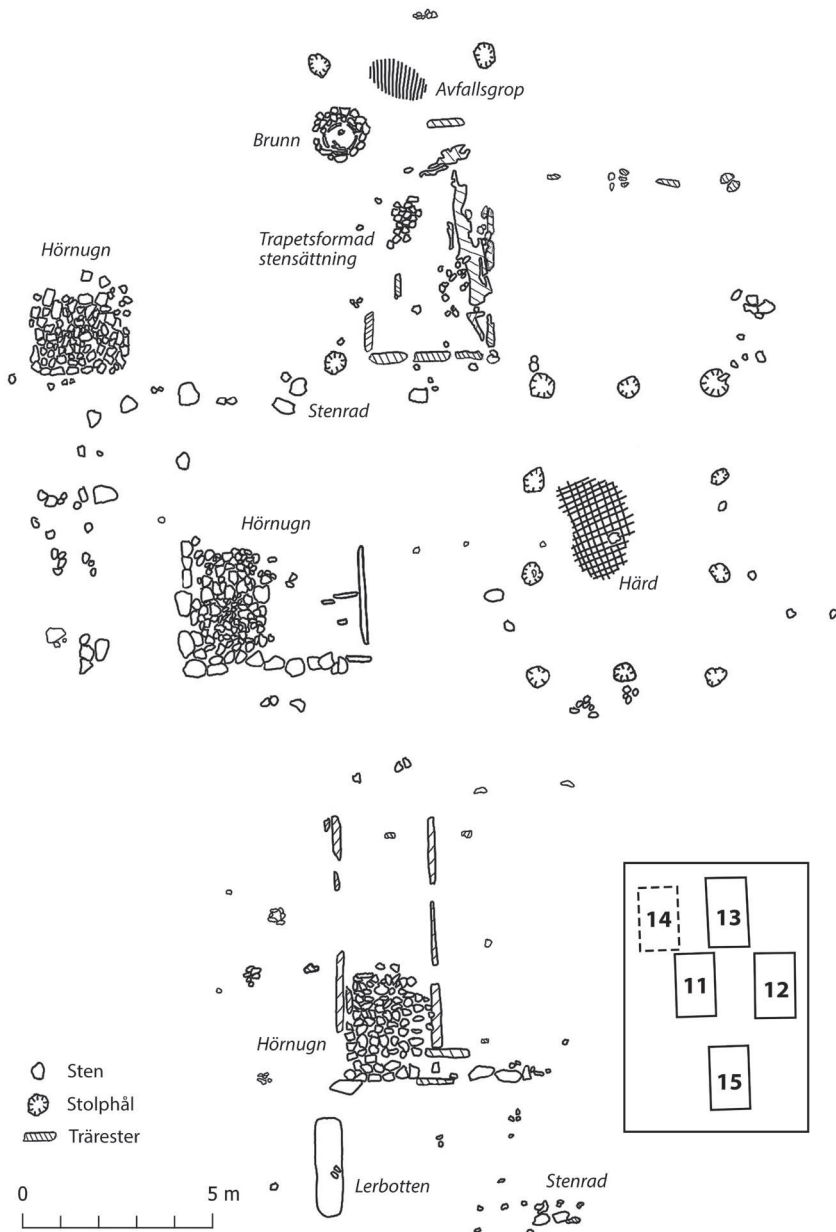

Figur 4. Andennegods samt glas av typen Saint-Savin. Foto © Christoffer Sundkvist.

Två av de fem undersökta husgrunderna (11, 15) har ett antal syllstenar bevarade och även rester av golvbjälkar (Kilger & Renmarker 2025:22–40). Hus 12 är en tvårumstuga som saknar syll av stenar men har stolphål. Husgrunden tillhör förmodligen en äldre tradition med stående stock i stolpverk (Kilger et al. 2023:13–16). Hus 13 hade ett i stora delar bevarat trägolv, och även här användes en stolpverkskonstruktion för att bära huset (Kilger et al. 2024:26–36).

Husen verkar i de flesta fall, undantaget hus 13, vara uppförda i en standardiserad storlek på cirka 4,9 gånger 7,1 meter, vilket innebär en bostadsyta på 35 kvadratmeter. Dessa mått går att översätta till hela alnar. Om man räknar enligt den gotländska alnen på 0,55 meter, är husens proportioner 9 gånger 13 alnar. En motsvarighet vad det gäller storlek och planlösning finns i annan medeltida svensk stadsbebyggelse där husen varit små och funktionella samt relativt likformiga sinsemellan. Jämförelsematerial finns bland annat från Sigtuna med information om stadsgårdarnas arkitektur, husens planlösning, tomtstruktur och zonindelning (Wikström *et al.* 2011).

Hus 13 har en mer långsmal konstruktion på cirka 4,3 gånger 7,7 meter, vilket motsvarar ungefär 8 gånger 14 gotländska alnar. Huset har förmodligen använts som verkstad (Kilger et al. 2024:26–36). I huset fanns flera anläggningar, bland annat en hård med en gjutform för omsmältning av silver, en trapetsformad stensättning av okänd funktion, samt en träfodrad brunn (Kilger & Pahlman *i manus*). Man hittade bärnsten, en slipsten med en runinskrift och även silverbitar, bland annat en anglosaxisk penny präglad av kung Æthelred II (978–1016 e.v.t.). Utanför husgrunden framkom ett tyskt mynt, en Kölnefterprägling från första hälften av 1000-talet. Det finns nu flera vikingatida mynt från husgrunderna, varav två har omarbetats till hängsmycken: en bysantinsk

Figur 5. Västergarn hus 11–15 vilka undersökts och dokumenterats 2021–2025.
Illustration: författarna.

miliariesion av kejsare Nikephorus II Phocas (963–969 e.v.t.) utanför hus 14, och en anglosaxisk penny

av kung Harold I (1035–1040 e.v.t) mellan hus 11 och 12 (Kilger et al. 2023:38f, 58f, 158).

Trä har en relativt bra bevaringsgrad i Västergarn, men ändå saknas större träkonstruktioner. Detta kan ha att göra med att husen har plockats ned när man lämnade området. Materialet har sedan återanvänts när man flyttade till en annan bosättning. De återfunna träresterna består av tillhuggna plankor (Gotl. *bular*), vilket stödjer tolkningen att husen har uppförts i den för Gotland typiska bulhustekniken, känd i övriga Sverige som skiftesverk. I många fall verkar endast syllan ha lämnats kvar på platsen. Troligen eftersom dessa varit i för dåligt skick för att återanvändas, och således blev liggande kvar på platsen. I enstaka fall finns även plankor från själva golvet bevarade (fig. 6).

Husgrunderna verkar vara inplacerade i långsmala öst-västgående parceller. I andra medeltidsstäder såsom Sigtuna fanns grävda diken

mellan parcellerna, om än dessa troligen inte var ursprungliga utan ett senare tillägg i stadens utformning (Tesch 2007:90; Wikström *et al.* 2011). I Västergarn finns inga belägg för diken mellan parcellerna. Däremot tycks parceller framträda genom förekomsten av regelbundet placerade större gråstenar utanför husgrunderna samt genom husens placering i förhållande till varandra (Kilger & Pahlman *i manus*). En sträng av gråsten återfinns mellan hus 13 och 14 å ena sidan och hus 11 och 12 å andra sidan. Här kan man se att husgrundernas ena kortsida har lagts upp mot stenraden och således utgjort en del av den fysiska avgränsningen mellan tomterna. Även söder om husgrund 15 återfanns en stenrad omgiven av dåligt bevarade trärester. Denna konstruktion kan vara rester av en stående träkonstruktion, kanske ett staket. Koncentrationer av

Figur 6. Drönarfoto husgrund 15. Bildens övre kant mot norr. Foto © Patrick Randolph-Quinney.

benrester i anslutning till stenarna tyder på att man har dumpat material på ena sidan av tomtgränsen och längs träkonstruktionen. Ytterligare insikt i parcellernas omfattning och utnyttjande kan skönjas genom spridningsanalyser av utvalda fyndmaterial, vilket vi återkommer till i nästföljande avsnitt.

Parcellerna är elva meter breda, vilket motsvarar tjugo gotländska alnar. Parcellerna har troligen löpt i långsmala band i riktning mot den forna stranden. Den närmaste motsvarigheten för parcellering återfinns i Visby där man har haft möjlighet att undersöka tidigmedeltida husgrunder och tomtbebyggelse (Andersson 1977). I kvarteret Apoteket antas tomterna ha haft en bredd på 14 meter, medan parcellerna i kvarteret Gråbrodern uppskattas till 7 meter (Westholm 1978:76). I Sigtuna var tomterna 7–8 meter breda och 30 meter långa, även där med kortsidan orienterad mot hamnen (Ros 2015:7). Till skillnad från Sigtuna, med sina tätbebyggda parceller, kännetecknas bebyggelsen i Västergarn av en luftigare bebyggelsestruktur. Mellan husgrunderna finns öppna ytor med spår av olika utomhusaktiviteter (Kilger et al. 2023:58f). Det kan tilläggas att fiskelägen på Gotland uppvisar en likartad planering med parallella rader av fiskebodas utmed stranden (Jonsson 1987:33–35).

Tidigmedeltida husgrunder med stensyll och hörnugn förekommer även längre österut i vallområdet (Kilger & Söderström 2014:32–37, fig. 21–26). Dessa hus är större,

cirka 5 gånger 9 meter. Fyndmaterialet i hus 10, bland annat skärvor av Pingsdorfkeramik, tyder på att de är samtida med hus 11–15. Det innebär att det kan ha funnits olika kvarter inom vallområdet med skilda verksamheter och funktioner. Även om endast en begränsad yta har undersökts hittills, pekar resultaten på att bebyggelsen innanför Västergarnsvallen har organiserats efter ett liknande system som i andra kustnära medeltidsstäder, det vill säga att det funnits en viss grad av stadsplanering.

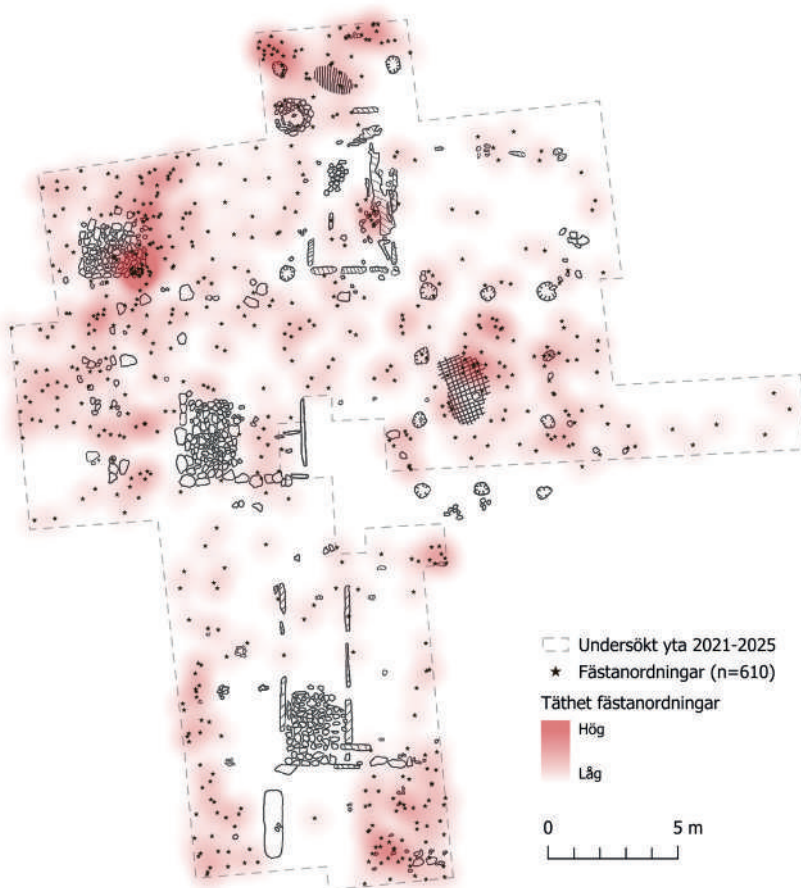
Båtnitar i boplatsskontext

I sitt försök att formulera en sociologi av landningsplatser betonar Kristin Ilves (2011:23) de möjligheter som det arkeologiska källmaterialet erbjuder för att utforska specifika beteenden och hur sociala relationer kan ta sig materiella uttryck. Den stora mängden arkeologiskt material från husgrunderna och ytor mellan husen öppnar upp för nya tillvägagångssätt att närma sig aktiviteter på platsen samt aktörer bakom dessa. I det följande presenteras två av dessa materialkategorier: båtnitar och keramik.

Från undersökningarna i Paviken 1967–1973 finns omkring 2400 nitar till klinkbyggda båtar dokumenterade. Lundström (1981:70, 74–81, pl. 5) framhåller detta som en tydlig indikation på varvsaktivitet på platsen. Därtill kommer att huvuddelen av båtnitarna utgjordes

av kasserade nitar och sönderbrutna nitbrickor, vilket tyder på reparationer eller skrotning av fartyg. Denna tolkning stärks av fynd av en ”spiksökare” avsedd för att demontera nitar från skrovet. Nitförband, nit huvuden, nitbrickor samt spik, nit eller spikskaft tillhör de vanligaste arkeologiska fynden även innanför Västergarnsvallen. Under seminarie-

grävningarna mellan 2005 och 2013 har cirka 2 800 nitfragment hittats och över 600 från 2021 och framåt. Detta visar att Västergarnsvallen liksom Paviken, har haft verksamheter som har genererat ett omfattande nitmaterial. Dimensionerna på nitarna vad gäller både längd och tjocklek på skaftet – med majoriteten mellan cirka 1 och 4 centime-

Figur 7. Fästanordningar (nitar, nitbrickor, samt intakta förband; $n = 610$) som mätts in i fält under 2021–2025. Fästanordningarna förekommer över hela undersökningsområdet men uppvisar koncentrationer i vissa ytor. Illustration: författarna.

ter långa – motsvarar de intervall som användes för konstruktion och reparation av mindre handelsfartyg av knarrtyp (Koehler 2022:72–79). Nitar användes dock inte bara i båtbyggen, utan också i andra träkonstruktioner (Johansson 2006). Ett exempel är en verktygskista med tillhörande små nitar från hus 11 (Kilger et al. 2023:36f).

Järn utgör fortfarande ett relativt outnyttjat källmaterial, som utöver kvalitativa analyser, även möjliggör rumsliga analyser med hög upplösning – något som blir möjligt tack vare de stora fyndvolymer. Spridningsanalysen av 610 inmätta (RTK-GNSS) fästanordningar – båtnitar, nitbrickor och förband – visar att de förekommer i hela boplatsoområdet. I anslutning till vissa anläggningar, uppträder de dessutom i tydligt högre koncentrationer (fig. 7). Särskilt framträdande är härddar och hörnugnar i hus 12, 13 och 14. Har man använt kasse-rade bordläggningar från skepp som brännved? Detta indikeras inte bara av koncentrationerna intill eldstäder, utan även av att många nitar från just ugn- och härddkontexter uppvisar förbränningspår. Man kan också ha återbrukat trä från båtar som byggmaterial. Ett exempel är den plank med nit som använts som ugnsfoder i hus 15 (Kilger & Renmarker 2025:30). Ett annat är koncentrationen av fästanordningar söder om hus 15 som kan vara rester från en träkonstruktion, möjligen ett staket i anslutning till de två stenar som tolkas som gränsmarkeringar

Även om fästanordningar kan ha haft flera användningsområden än båtbygge visar den stora mängden nitar att bosättningen varit lokaliserad nära stranden och att aktiviteter med maritim anknytning har ägt rum på platsen.

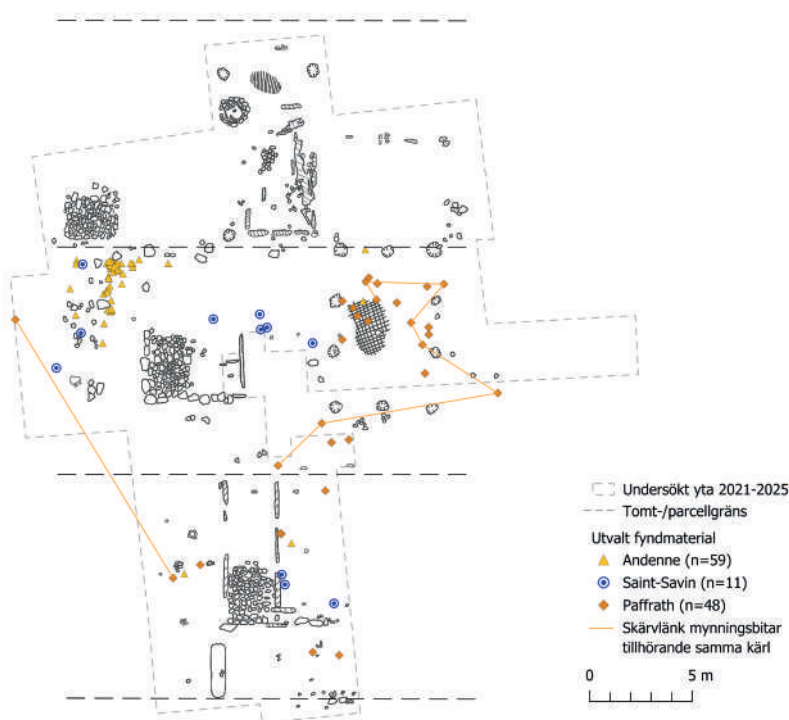
Keramik och gäster från söder

Utöver ben och järn utgör keramik den vanligaste fyndkategorin. Sammanlagt finns 1080 poster med keramik registrerade, varav 770 skärvor mättes *in situ*. Dokumentationen är så högupplöst att spridningsmönster till enskilda kärl i vissa fall kan följas, vilket i sin tur möjliggör analyser av aktivitetsmönster och beteenden. Östersjökeramiken är med omkring 430 fyndposter det vanligaste godset från utgrävningarna 2021–2025. Denna keramik brukar anses ha sitt ursprung i de slaviska områdena men är ett gods som tillverkades mellan cirka 1000 och 1200-talet i Östersjöområdet (Roslund 2006:63f). Östersjökeramiken från 2005–2013 har bearbetats och klassificerats av Martin Holmbäck som genom ICP-analys har funnit att de vanligaste formgrupperna Väg 4 och 11 är tillverkade av lokal lera (Holmbäck 2017:42f) (fig. 3). Importerad keramik utgör däremot ett markant inslag i vissa schaktytor. I dessa fall rör det sig främst om skärvor av Andenne- och Paffrathgods, men även enstaka skärvor av äldre rödgods och protostengods förekommer.

Paffrathgods består av rundbottnade kokkärl (tyska Kugeltöpfe) som tillverkades redan på 800-talet i norra Tyskland. Karakteristiskt för godset är att det är reducerat svartfärgat på ytan, medan kärnan är ljusgrå (tyska Grauware). Med den tyska koloniseringen under 1100-talet börjar den produceras också i de elbslaviska områden mellan Elbe och Oder (Rębkowski 2014), innan den i Skandinavien blir vanligt förekommande i perioden cirka 1150–1225 (Roslund 2005:55). Andennegods från Belgien har en karaktäristisk gulglasyr och börjar dyka upp i Skandinavien under

1100-talet och början av 1200-talet (Roslund 2005:53). Anmärkningsvärd är också förekomsten av skärvor från glasbägare av typen Saint-Savin: koboltblått glas med pålagda opakt vita bandformade glastrådar, producerat i södra Frankrike eller Italien (Hilberg 2022:401–417).

Spridningen av Andenne- och Paffrathgods samt glas av typen Saint-Savin ger viktiga ledtrådar om aktivitetsmönster i de identifierade parcellerna (fig. 4, 8). Dessa fynd förkommer, med något enstaka undantag, endast i parcellerna intill hus 11, 12 och 15. Spridningen visar en tydlig avgränsning mot norra

Figur 8. Andenne- och Paffrathgods samt glas av typen Saint-Savin som återfunnits i Västergarn 2021–2025. Det utvalda fyndmaterialet uppvisar en tydlig spridning inom de identifierade parcellerna. Illustration: författarna.

parcellen, vilket indikerar att det kan ha funnits ett hinder eller staket (fig. 8). Särskilt intressant är koncentrationen av Andenneskärvor utanför den nordvästra knuten av hus 11, förmodligen deponerad utanför husets ingång. Koncentrationen av Paffrathgods och skärvlänkar av mynningsbitar till ett Paffrathkärkan i sin tur kopplas till hus 12. En skärvlänk från en Paffrathmyrning av ett annat kärk korsar dock den förmodade tomtgränsen mellan hus 11 och 12 samt hus 15.

Spridningen av importerad keramik inom parcellgränserna tyder på att det på tomten kan ha huserat gäster från områden i söder. Tog gästerna med sig sina egna kokkärk på resan? Kanske ser vi här spår av de aktörer som nämns i de historiska källorna. En analys av skärvlänkar av östersjökärk och fragment av individuella kammar återstår att genomföra. En sådan analys kan ge en mera detaljerad rumslig matris över olika aktiviteter på tomten, men möjligen också över skilda användarfaser genom tiden.

Lagtext i arkeologisk kontext

Förhållandet mellan ting och text är en grundläggande problemställning inom historisk arkeologi. Kan de tidigmedeltida husgrunderna, fynden och de arkeologiska kontexterna från Västergarn användas som källmaterial för att studera den rättsliga dimensionen i styrningen och administrationen av hamnmiljöer? Nedan

diskuterar vi en stadga i Gutalagen som kan belysa denna fråga.

Sven Kalmring (2024:84–98) kopplar samman arkeologiska belägg från vikingatida städer med uppgifter om kommersiell lagstiftning i senromerska och tidig medeltida lagtexter om juridiska zoner, tullar, olika typer av avgifter och restriktioner, samt tidsbegränsningar för utländska köpmäns vistelse i hamnstäder. Hade platser som Västergarn och Paviken en särskild rättslig status? Fanns det ett juridiskt ramverk som reglerade relationerna mellan olika aktörer – exempelvis köpmän och skeppare organiserade i gillen – och befolkningen i hamnarna? Vem hade i så fall jurisdiktion över detta? Gillen åtnjöt ofta kungligt beskydd; ett tidigt exempel är från 1177, då kung Valdemar I tog Knutsgillet av Gotlandsfarare under sitt beskydd (Radtke 2017a: 10). Hur löste man praktiska frågor som att främmande köpmän under sina besök inte enbart behövde skydd, utan även tillgång till tomt, husrum och proviant?

Perspektiv på hamnars juridiska och monetära betydelse lyfter Nanouschka Myrberg (2008:158–160) i sina studier av den tidigaste gotländska myntningen. De mynt med omskriften PAX PORTA som börjar präglas omkring år 1170, tolkar hon som en markering av ”portfrid”, vilket kan syfta på hamnen i Visby och därmed uttrycka en proklamation om fred och skydd för utländska besökare.

Myntens funktion som av en myndighet sanktionerade betal-

ningsmedel innebar samtidigt att de förmedlade en juridisk och symbolisk garanti (Kilger 2019:146). Myntningen var ett effektivt medel att beskatta handeln i städerna, och sanktionera urbana rum som monetära där mynten hade ett fastställt värde. Det finns därför en konceptuell analogi mellan lagtexter och mynt. Båda medierna kan ses som dokument som symboliserar rättslig auktoritet. Mynten som materiella objekt, förkroppsligar juridisk autenticitet. På så sätt var de ett uttryck för den fred och rättssäkerhet som förknippades med hamnen och dess handel, både för de inresande köpmännen och för lokalbefolkningen.

Vi har hittills argumenterat för att husgrunderna, de många nitarna och andra fynd i sin arkeologiska kontext kan sammanlänkas med olika maritima verksamheter och praktiker. I stadga 36 behandlar Gutalagen rättsliga förhållanden på stranden, men också relationen mellan båtar och bostadshus (Peel 2009:47). Enligt lagtexten ska handelsskepp *kaupskip*, som har tretton spant och tre tvärbalkar vårdas ute på stranden. Tyngre lastfartyg *byrþingar* ska däremot vara fastlåsta med en järnkedja till bostadshus där folk sover. Kedjan ska gå genom en stolpe, ett spant eller en *bul*. Det måste finnas ett lås och en nyckel, som husmor eller bonden bär. Kedjan får inte vara längre än tre länkar, och den fjärde ska vara en *hamare*. Varje länk ska väga två marker eller sträcka sig över tre spant. Hustypen som beskrivs i lagtexten är ett plank-

eller bulhus. Från husgrunderna i Västergarn finns flera nycklar bevarade, däribland dörrnycklar (fig. 9), samt bultlås och bultlåsnycklar.

Figur 9. Tidigmedeltida dörrnyckel från Västergarn. Foto © Christoffer Sundkvist.

Stadgan i Gutalagen hade sannolikt rättsliga förlagor i den tidigmedeltida sjörätten. Hit hör Bjärkörätten och andra tidiga stadslagar, exempelvis den från Schleswig, som reglerar handel i hamnmiljöer (Rösch 2019:286; Kalmring 2024:95). Bjärkörätten tillämpades i svenska städer fram till att Magnus Erikssons allmänna stadslag trädde i kraft under mitten av 1300-talet (Ohlmarks 1976:311). Ett genomgående syfte med dessa lagtexter var att garantera rättssäkerheten för köpmän och skeppare som begav sig på resa utomlands (Frankot 2007). Varför föreskriver Gutalagsstadgan att lastskepp ska kedjas fast – dessutom med nyckel och lås – till ett bostadshus?

En möjlig tolkning är att järnkedjan och låsanordningen överförde det rättsliga skyddet som gällde för hus och hem till att även omfatta skepp och båtar. Förankringsproceduren kan därmed beskrivas som en form av ”hemlåsning” av handelsskepp.

Bjärlörätten uttrycker samma princip: man skulle åtnjuta lika mycket frid på sitt eget skepp, oavsett storlek, som i sitt eget hus (Björkörätten § 13, Ohlmarks 1976:305). En annan paragraf föreskriver att varorna skulle förvaras i hus vid ankomsten, varefter hamnfogden skulle varslas. Denne hade därefter förköpsrätt i tre dagar (Björkörätten § 8). Norska och isländska lagtexter, såsom Magnus Håkånssons stadslag och Jónsbók, ger också exempel på särskilda hamnförordningar. Ett återkommande problem som dessa bestämmelser försökte stävja var *hafnarrán*, det vill säga att man med våld övertar redan upptagna platser i hamnen (Kalmring 2010:103).

Nyare arkeologiska undersökningar av hamnen i staden Schleswig har påvisat en miljö som motsvarar den som beskrivs i Gutalagen. Man byggde bostadshus på bryggor och kajanläggningar i direkt anslutning till vatten där till exempel djupgående lastskepp kunde förtöjas (Rösch 2018:337). Frågan är om även tyngre skepp, som lastskepp, kunde ligga för ankare i Västergarnsviken. De hamnanläggningar som dokumenterats vid Kronholmssundet är intressanta i detta sammanhang, samt de stenkistor och bryggkonstruktioner som återfunnits vid gården Stelor i Pavikens utlopp.

Spår av en äldre hamnorganisation

De spår av parcellindelning som framträder innanför VästergarnsvalLEN öppnar för vidare studier av social organisation och urbanisering på Gotland. Hamnarna i Västergarn, Visby och Fröjel fungerade som speciella ekonomiska zoner och noder för fjärrhandeln, men var samtidigt beroende av sitt omland för försörjning, mottagande av gäster och upprätthållande av olika näringar. Utifrån historiska kartor, kamerala källor och ägoförhållanden har Dan Carlsson (2011: 17–20) visat tydliga samband mellan hamnbebyggelsen och gårdarna i Västergarns omland. Kartmaterialet speglar sociala och ekonomiska nätverk, liksom möjliga maktstrukturer i förvaltningen av hamnarna – något som också lämnar spår i det arkeologiska källmaterialet.

Husgrunderna som undersöktes 2021–2025 ligger på ägorna till den historiska gården Snauvalds, som är belagd som skattetomt på de geometriska skattläggningskartorna från 1700-talet. Alla bebyggelseenheter innanför vallen omtalas som tomter, där de redovisas som separata enheter åtskilda från gårdar och kyrkans mark. Tomter finns även belagda på näset mellan Paviken och Kronholmén (Carlsson 2011:28–32, fig. 13). På Gotland förekommer tomter både i större hamnar som Visby och Fröjel och på landsbygden. Ortnamnen antyder i vissa fall att tomter har varit hantverkarbosättningar (Svedjemo 2014:121, 130f, 169). Tomter kunde

köpas, säljas och bytas av utsocknes, och tomtbebyggelse indikerar därför ekonomisk och social rörlighet.

Tomterna innanför vallen ägdes av personer från Västergarns nära omland, såsom Sanda, Stenkumla och Björke socken. Detta talar enligt Carlsson (2011:28) för hamnverksamhet och för att gårdar i omlandet hade intresse av att inneha tomt i hamnen. Samtidigt speglar de historiska kartorna tidigmoderna förhållanden, vilket väcker frågan om hur långt tillbaka i tiden dessa strukturer kan spåras. Paralleller till tomt som en skattemässig term finns redan i tidigmedeltida städer, där fastigheter omtalas som grundlag för beskattning (Poulsen 2011). År 1085 skänker kung Knut den helige landområden i Skåne och på Själland samt intäkter från städerna Lund, Lomma och Helsingborg till Laurentius kyrkan i Lund. Dessa inkomster, senare kallade *mithsumergjald*, betalades till kungen vid midsommar och baserades på stadsfastigheter som i dokumenten omtalas som *areae* (latin), vilket kan översättas som tomt eller parcell (Kilger 2019:145). Det är mycket sannolikt att husgrunderna och stadsplanen med parceller innanför Västergarnsvallen motsvarar de skattetomter som omnämns i sentida kamerala källor.

Vilka aktörer kontrollerade och administrerade hamnar som Västergarn? Ett föremål som möjligen kan indikera någon form av organisation i en hamnmiljö är fyndet av ett miniatyrankare i bly från bosättningsområdet innanför Väs-

tergarnsvallen (fig. 10). Liknande blyankare har påträffats i hamnstäder som Hedeby, Schleswig och Sigtuna, men även i andra vikingatida städer som Dublin och York (Kalmring 2024:96f). Flera tolkningar har lyfts fram, bland annat att ankarna fungerat som kännetecken för köpmannsgillen verksamma i städerna (Radtke 2017b:696–699). De har också kopplats till hamnorganisationen och tolkats som en form av polletter som visade att hamnavgiften var betald.

Figur 10. Miniatyrankare i bly från Västergarn. Foto © Christoffer Sundkvist.

Med utgångspunkt i de arkeologiska undersökningarna i Paviken utvecklade Per Lundström (1981:123–127) en hypotes om ”settingshamnar”, där varje setting på Gotland kontrollerade sin egen hamn. Utifrån

vårt tidigare resonemang om kommunikationsled mellan Paviken och Sudertinget vid Fjäle myr framstår Lundströms hypotes fortfarande som plausibel. En paradox är att Västergarn socken – Gotlands minsta socken – samtidigt hade några av öns största gårdar under 1600-talet. Stora och Lilla Mafrids ägde då omkring 60–70 % av socknens yta och innehade dessutom en betydande andel av fiskerättigheterna i Västergarnsån. Gårdarna ligger i socknens östra del och deras ägor gränsade i norr till både Sudertingsån och Viksmyr, som samtidigt utgjorde gräns mot Eskelhems socken. Det är därför inte långsökt att anta att dessa gårdar hade ett avsevärt inflytande över hamnverksamheten i både Paviken och Västergarn (Carlsson 2011:32–35) och att de kan ha kontrollerat den ”tingsled” som sannolikt hade betydelse redan i förhistorisk tid (de Bruycker 2024:36–40).

Hamnfogdar och tidig modern administration

Skattetomten Snauvalds ägdes under 1600-talet (1632–1644) av den danska hamnfogden Marcus Schröder och ligger i anslutning till Hamngården, det vill säga Västergarns gamla tullhus. I Västergarns kyrka hänger ett votivskepp från 1637 i taket, vilket var en gåva från Schröder (Zachrisson 1999a:11). Hamngården och Snauvalds är tydligt utsatta på skattläggningskartan från 1742 (fig. 11). Verksamheten

på Hamngården kan följas tillbaka i skriftliga källor till början av 1600-talet när Gotland tillhörde Danmark. Under denna tid var hamnfogdar utplacerade i viktiga hamnar med uppgifter såsom att föra journal över in- och utgående fartyg, förvalta tullavgifterna, sköta strömmingslängderna samt bevaka kronans rättigheter till garnströmmingen. Alla danska hamnfogdar på Gotland under 1600-talet är belagda via strömmingslängderna, som tidigast från år 1601. Hamnfogdeorganisationen grundades förmodligen av de danska läns herrarna, men det är möjligt att den är ännu äldre (Steffen 1932:46f). Det äldsta belägget för en hamnförordning på Gotland är från år 1492 och visar att det fanns ett regelverk som styrde förhållandena i hamnarna för främmande köpmän (Siltberg 2001, 113).

Enligt tullhandlingar från 1630-talet anlöpte mellan 20 och 50 fartyg hamnen i Västergarn. Det rörde sig främst om små skutor från de danska öarna och Sønderjylland för att hämta virke (Zachrisson 1999a:11). Som ett utstick i seminariegrävningarna, som annars främst har fokuserat på området innanför Västergarnsvallen, genomfördes 2022 en mindre undersökning på fastigheten Hamngården (Kilger et al. 2023:79–111). Undersökning visar att aktiviteter i anslutning till Hamngården och ned till Västergarnsån kan dateras till tidigmodern tid från 1500- till 1700-talet. Ägorna söder om och i anslutning till hamngården betecknas på skattläggningskartan som ”Lastagieplatsen”

Figur 11. Utsnitt ur skattläggningskarta "Charta öfver Westergarn Sökn på Gotland" från 1742, Johan Fineman. Lantmäteriet akt H90-1:1.

och var av namnet att tyda ett område för av- och pålastning av skeppslast.

De historiska källorna förmedlar att Västergarn har varit en betydelsefull hamn under senmedeltiden, inte enbart som landstigningsplats för invasionsflottor (Floderus 1934:80f), utan också som en arena för förhandlingar. År 1446 möttes till exempel makthavare inom Kalmarunionen – Christoffer av Bayern och den avsatte Erik av Pommern i Västergarn. Dokumentet från detta möte är utfärdat i Västergarn och bevitnat av representanter för den svenska högadeln (SDHK 25001). Även kung Kristian I vistades i *Westergarne* 1456 och skrev då brev till köpmän i Stralsund. På samma sätt korresponderade kung Hans år 1501 *udi Vestergarn paa Gotlandt* med

militära befälhavare på fastlandet (Siltberg 2019:34).

En intressant fråga är var i Västergarn dessa kungligheter och Kalmarunionens högsta elit höll hus? Det måste ha funnits en skrifvarstuga och ståndsmässig inkvartering, liksom en infrastruktur för förvaltning och administration. En möjlighet är att de huserades på hamnfogdens domäner, såsom Hamngården eller gården Snauvalds. Men det kan också ha funnits andra nu försvunna byggnader – kanske i anslutning till kyrkorna – som tillhandahöll ståndsmässig logi. Hamnfogden Schröders hus, mangården till skattetomten Snauvalds, finns fortfarande kvar och tillhör idag familjen Göthman. Seminariegravningarna i familjen Göthmans trädgård 2008 och 2009

visade att platsen rymmer fler husgrunder som överlagrar varandra från tidig medeltid till nyare tid (Norderäng 2008; 2009). Bland dessa finns hus 4, en större byggnad som enligt de rikliga myntfynden var i bruk under 1400- och 1500-talet (Kilger, Elfver & Svedjemo 2015:147f, 151). I huset hittades också en vapendepå med kortsvärd och armborst samt delar av en senmedeltida balansvåg (Norderäng 2008:17–19).

Konklusioner

Västergarn har under lång tid varit en betydelsefull hamn på Gotlands västkust. Genom att studera området utifrån flera källor, däribland det arkeologiska materialet, kan vi få insikter i en organisation som sträcker sig över flera århundraden. Västergarnsvallen och kulturlagret innanför den vittnar om en stad och hamn med utländska besökare, samt om en plats där människor med nära anknytning till kyrkan har vistats. I detta ljus framträder Västergarn som en betydelsefull plats för kulturella möten. Genom att länka arkeologiskt material med textuella källor, som till exempel lagtexter och handelsfördrag, finns möjlighet att fördjupa vår kunskap och berätta nya historier om det tidigmedeltida Gotland. Våra studier kan visa att hamnplatser som Västergarn kan ha utgjort en av de strandnära kommersiella zoner och rättsligt fredade områden som omnämns i Visby stadslag.

De senaste undersökningarna i Västergarn ger viktiga insikter i de praktiker och den organisation som omtalas i lagtexterna. Hemlåsningen av skepp som nämns i Gotalagen kan i viss mån associeras med arkeologiskt material och kontexter från de husgrunder vi har undersökt. Samtidigt är det mindre sannolikt att den miljö som beskrivs i lagtexten har en direkt koppling till den bostads- och verkstadsmiljö som dokumenterats inom Västergarnsvallen. En tidig medeltida hamn i Västergarn har ännu inte identifierats. I detta sammanhang är det därför särskilt intressant att beakta hamnanläggningarna vid Kronholmssundet och vid Stelor i Pavikens utlopp, liksom Hamngården och lastageplatsen som framträder i det tidigmoderna kartmaterialet från 1600- och 1700-talen. Tillsammans tyder dessa platser på att Västergarn och Paviken kan ha haft en mer komplex maritim infrastruktur än vad som hittills kunnat beläggas arkeologiskt (Koehler 2022). Hans Hanssons tankefigur om upplänningar och strandbyggare ger intressanta perspektiv på konfliktfyllda men mångsidiga relationer och förhållanden mellan öbor och gäster på stranden. Här finns det fler infallsvinklar att upptäcka och utforska i det arkeologiska källmaterialet.

Det är också anmärkningsvärt att 1600-talskartor tycks framhäva en farbar vattenväg mellan Västergarn och Fjåle myr. Kan Västergarn ha fungerat som en viktig knutpunkt för transporter av människor och varor från Östersjön till Gotlands

inland? Det är knappast en tillfällighet att boplatsen vid Paviken anlades strax söder om Idåns utlopp. På så sätt var platsen av strategisk betydelse för kontrollen av hela Gotland både till havs och inåt land. Centrala platser på Gotland med politisk och religiös betydelse, såsom Suderting och Mästerby i Hejdeområdet samt samlingsplatsen för *Gutnal Ting* vid Roma kloster, nåddes troligtvis enkla via vattenvägen än på land (Gustafsson & Östergren 2017; Östergren 2020:27; 2023:42–45). Kartmaterialet från 1600-talet blir en viktig nyckel för att förstå detta, men det krävs vidare utredning av hur vattenvägarna kan ha sett ut under tidigare perioder för att till fullo förstå denna organisation i vilken Västergarn och vallanläggningen kan ha spelat en central roll.

Västergarns strategiska och politiska betydelse manifesteras i Västergarnsvallen, de två kyrkorna som användes parallellt under hela medeltiden och inte minst i en av Gotlands största kastaler. Är denna monumentalitet ett uttryck för feodala och kyrkliga aktörer som verkar utifrån (Hed Jakobsson 1999:92–95; Zachrisson 1999b:74–77), en manifestation av en lokal elit (Hansson 2020), en materialisering av merkantila tanke-sätt och praktiker – en urban infrastruktur? Eller, som vi har argumenterat ovan, uttryck för det gotländska tingssamhällets hamn: ett avgränsat

rum med egen jurisdiktion som garanterade trygghet och säkerhet (Gustafsson 2020; Östergren 2023)? Frågorna är medvetet spetsformulerade och låter sig därför inte besvaras entydigt, men de visar bredden av de tematiska problemställningarna som Västergarn aktualiserar.

Efterord

Vi tackar två anonyma granskare för kommentarer och konstruktiva inspel på manuset till denna artikel. Tack till Christoffer Sundkvist för fyndfotografering. Stort tack också till familjen Göthman för engagemang och för att de under alla år har upplåtit sin trädgård och sina marker för våra seminariegrävningar.

Love Mikaelson Pahlman
Student, MA i arkeologi
Institutionen för arkeologi, antik historia
och kulturvård, Uppsala universitet,
Campus Gotland
love.pahlman@gmail.com
ORCID 0009-0004-6353-973X

Christoph Kilger
Lektor i arkeologi
Institutionen för arkeologi, antik historia
och kulturvård, Uppsala universitet,
Campus Gotland
christoph.kilger@arkeologi.uu.se
ORCID 0000-0003-3111-7562

Referenser

- Andersson, G. 1977. En stadsarkeologisk undersökning i Visby 1974. *Hikuin* 3, 33–40.
- Alander, I. 2025. *Ansiktslösa fåglar: en osteologisk studie av fågel i medeltida Västergarn*. Kandidatuppsats i arkeologi med inriktning mot osteologi. Visby, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Beronius Jörpeland, L. & Bäck, M. 2001. Kroppskultur. Föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial. Från stad till land. Andrén, A., Ersgård L. & Wienberg, J. (red.). *Lund Studies in Medieval Archaeology* 29. Stockholm, Almqvist och Wiksell International, 323–336.
- Björkander, A. 1898. *Till Visby stads äldsta historia. Ett kritiskt bidrag*. Uppsala, Almqvist & Wiksell.
- Bornfalk Back, A. 2023. *Från stenkrigare till borgjarl. Befästningskonsten i östra Sverige, 375–750 e.Kr*. Uppsala, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Carlsson, D. 1987. Äldre hamnar. Ett hotat kulturarv. *Fornvännen*, 6–18.
- Carlsson, D. 1999. "Ridanäs". *Vikingahamnen i Fröjel*. Visby, Arkeodok.
- Carlsson, D. 2011. *Vikingatidens Västergarn – en komplicerad historia*. Arendus skrifter 3. Stockholm, Books on Demand GmbH.
- Cassel, K. 1999. Västergarns äldre historia. *Västergarnsstudier*. Cassel, K. (red.). Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 43–52.
- d'Agnan, P. 2010. Gotlands medeltida fiskelägen – en arkeologisk förstudie. *Fornvännen*, 236–239.
- de Bruycker, M. 2024. *Gräns och kommunikation i ett gotländskt tingsamhälle: En landskapsarkeologisk studie*. Kandidatuppsats i arkeologi. Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Eile, G. & Blomkvist, N. 2016. *Första Novgorodkrönikan*. Visby, Gotland museum.
- Elfwendahl, M. 1989. *Arkeologi på Gotland. Fyra undersökningar i Västergarn*. Rapport RAGU 1989:I. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.
- Floderus, E. 1934. Västergarn. *Fornvännen*, 65–83.
- Frankot, E. 2007. Medieval maritime Law from Olerón to Wisby. Jurisdictions in the Law of the Sea. *Communities in European History: Representations, Jurisdictions, Conflicts*. J. Pan-Montojo, J. & Pedersen, F. (red.). Pisa University Press, 151–172.
- Gustafsson, N.B. 2020. On the significance of coastal free zones and foreign tongues. Tracing cultural interchange in early medieval Gotland. *Relations and runes*. Kitzler Åhfeldt, L., Hedenstierna-Jonson, C., Widerström, P. & Raffield, B. (red.). Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 79–90.
- Gustafsson, N.B. & Östergen, M. 2017. Weights and values in the Gotlandic heartland. *Lund Archaeological Review* 23, 95–105.
- Hansson, H. 1967. Gotländska tingshamnar – Föredrag i Vitterhetsakademien den 7 februari 1967. *Gotländskt arkiv* 39, 29–34.
- Hansson, M. 2020. The Medieval Towers on the Island of Gotland. *Lund Archaeological Review*, 26–27, 63–80.

- Hed Jakobsson, A. 1999. Staden Västergarn? *Västergarnsstudier*. Cassel, K. (red). Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 79–97.
- Hilberg, V. 2022. *Haithabu 983–1066. Der Untergang eines dänischen Handelszentrums in der späten Wikingerzeit*, vol. I. München, Verlag Dr. Friedrich Pfeil.
- Holmbäck, M. 2017. *Öster i Väster: en studie av östersjökeramiken från Västergarn, Gotland*. Mastersuppsats i arkeologi. Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Ives, K. 2011. Is there an Archaeological Potential for a Sociology of Landing Sites? *Journal of Archaeology and Ancient History* 2011(2), 1–31.
- Johansson, H. 2006. *Båtnitar analys och konservering av järnnitar från Birkas garnison*. CD uppsats i Laborativ Arkeologi 2005–2006. Stockholms Universitet.
- Jonsson, M. 1987. Fiskelägen. Lindquist, S-O (red). *Vägen till kulturen på Gotland*. Gotländskt Arkiv 1987, Visby, 33–35.
- Kalmring, S. 2010. *Der Hafen von Haithabu*. Neumünster, Wachholtz Verlag.
- Kalmring, S. 2024. *Towns and Commerce in Viking-Age Scandinavia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kattinger, D. 1992. Tyska och gotländska köpmäns handel på Novgorod och i England under 1100- och 1200-talet. *Gotländskt arkiv* 64, 131–142.
- Kilger, C. 2019. Silver, Land, Towns, and the Elites: Social and Legal Aspects of Silver in Scandinavia c. 850–1150. *Nordic Elites in Transformation, c. 1050–1250, Vol I. Material Resources*. Poulsen, B., Vogt, H. & Sigurdsson, J-V. (red.), New York, Taylor & Francis, 130–160.
- Kilger, C. 2025. Biskopar och kyrkor. Hänget från Västergarn. *Fragment av föremål, platser, kroppar och ord. En vänbok tillägnad Torun Zachrisson*. Hedenstierna-Jonson, C., Kjellström, A., Ljung, C. & Qviström, L. (red.), Upplandsmuseet skriftserie nr. 15, Occasional papers in Archaeology nr. 89. Uppsala, Upplandsmuseet och Uppsala universitet, 22–23.
- Kilger, C., Söderström, U., Andreeff, A., Svedjemo, G. & Wehlin, J. 2014. *Medeltida hus i Västergarn*. Rapport från arkeologisk undersökning 2012 Snauvalds 1:2, Västergarns socken, Gotland. Kalmar, Kalmar Läns Museum, Uppsala universitet, Arkeologiska fältrapporter nr. 5.
- Kilger, C., Elfver F. & Svedjemo, G. 2015. Mynt och bebyggelse – Bebyggelseutvecklingen inom Västergarnsvallen ur ett numismatiskt perspektiv. Talvio, T. & Wijk, M. (red.), *Myntstudier. Festskrift till Kenneth Jonsson*, Monografier. Stockholm, Svenska Numismatiska Föreningen, 74–89.
- Kilger, C., Söderström, U. & Holmbäck, M. 2018. Staden man sökte, men aldrig fann. *Gotländskt Arkiv*, 26–41.
- Kilger, C., Wallin, P., Andreeff Högfeldt, A., Krooks, B. & Leidersdorff-Menzel, C. 2022. *Medeltida syllstensgrund, stolpbyggnad och brya: Arkeologisk undersökning 2021 Snauvalds 1:2, Västergarn socken, Gotlands kommun, Gotland*. RAÄ nr: L1976:7960 (tidigare RAÄ-nr Västergarn 50:I). Arkeologiska fältrapporter nr 23. Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.

- Kilger, C., Wallin, P., Andreeff Högfeldt, A., Krooks, B. & Randér, G. 2023. *Tidig medeltida bebyggelse, hamnområde och fiske i Västergarn. Arkeologisk undersökning 2022 Snauvalds 1:2 RAÄ nr: L1976:7960 (tidigare RAÄ-nr Västergarn 50:1) & Hamngården 1:2, Västergarn socken, Gotlands kommun, Gotland. Arkeologiska fältrapporter nr 25.* Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Kilger, C., Wallin, P., Andreeff-Högfeldt, A., Samland, E., Brobäck Alnehill, V. & Randér, G. 2024. *Tidigmedeltida bebyggelse och aktiviteter innanför Västergarnsvallen: Arkeologisk undersökning 2023 Snauvalds 1: 2 RAÄ nr: L1976: 7960 (tidigare RAÄ-nr Västergarn 50: 1) Västergarn socken, Gotlands kommun, Gotland. Arkeologiska fältrapporter nr 26.* Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Kilger, C. & Renmarker, E. 2025. *Närstudier av tidigmedeltida husgrunder och aktivitets- ytor innanför Västergarnsvallen. Arkeologisk undersökning 2024. Snauvalds 1:2 RAÄ nr: L1976:7960 (tidigare RAÄ-nr Västergarn 50:1) Västergarn socken, Gotland. Arkeologiska fältrapporter nr 29.* Visby, Uppsala universitet, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Kilger, C. & Pahlman, L.M. [i manus]. *Strandlinjer och medeltida tomter innanför Västergarnsvallen. Arkeologisk undersökning 2025. Snauvalds 1:2 RAÄ nr: L1976:7960 (tidigare RAÄ-nr Västergarn 50:1) Västergarn socken, Gotland. Arkeologiska fältrapporter nr 30.* Visby, Uppsala universitet, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Koehler, R. 2022. Maritime infrastructure of Medieval Västergarn. *Gusem 12*, 56–86.
- Krooks, B. 2025. *Fishscapes. Exploring a long-term perspective of fisheries and aquatic habitat structures in the Baltic Sea region through interdisciplinary studies.* Visby, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Lantz, M. 2025. *Medieval fishbone assemblages in Västergarn, Gotland. Towards an understanding from the quality of the record.* Kandidatuppsats i arkeologi med inriktning mot osteologi. Visby, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Lindquist, M. 2004. *Rapportsammanställning: Arkeologiska undersökningar i Paviken (St Mafriids 1:23), Västergarn sn på Gotland 1967–73.*
- Lundström, P. 1981. *De kommo vida... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland.* Sjöhistoriska museets rapportserie 15. Statens sjöhistoriska museum, Stockholm.
- Mels, T. 2014. Primitive Accumulation and the Production of Abstract Space: Nineteenth-century Mire Reclamation on Gotland. *Antipode 46* (4), 1113–1133.
- Munthe, H. 1947. Om gamla tilläggsplatser för farkoster på Gotland. *Gotländskt arkiv*, 44–56.
- Myrberg, N. 2008. *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140–1220.* Stockholm studies in Archaeology 45. Stockholm.
- Nerman, B. 1934. Det forntida Västergarn. *Fornvännen*, 84–88.
- Norderäng, J. 2008. *Rapport från arkeologisk undersökning i Västergarns socken 2008: Snauvalds 1:2, RAÄ 24.* Visby, Avdelningen för arkeologi och osteologi, Högsolan på Gotland.

- Norderäng, J. 2009. *Rapport från arkeologisk undersökning i Västergarns socken 2009: Snauvalds I:2, RAÄ 24*. Visby, Avdelningen för arkeologi och osteologi, Högskolan på Gotland.
- Ohlmarks, Å. 1976. *De svenska landskapslagarna i kompl. övers., med anm. och förklaringar*. Stureförlaget. Stockholm.
- Olsson, I. 1972. Snäck-namn på Gotland. *Fornvännen*, 180–208.
- Pahlman, L.M. 2024. *in portu, cui Garnum nomen – Mot en kronologi av vikinga- och medeltida hav och bebyggelse i Västergarn på Gotland: fosfater och andra fynd*. Kandidatuppsats i arkeologi. Uppsala, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Pahlman, L.M. [i manus]. *Coastal Dynamics and Harbor Development: Intrasite Analyses of Settlement and Site Formation Processes in Västergarn on Gotland: Topography, Stratigraphy and Radiocarbon Dating as Proxies of Change*. Manus till masteruppsats i Arkeologi. Visby, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.
- Philip, A. L. 1993. Johan Fredrik Meijer. Fästningsbyggare och kartör av Carte von Gottlant A:o 1646. *Gotländskt Arkiv*, 66–78.
- Peel, C. 2009. *Guta lag. The law of the Gotlanders*. London, Viking Society for Northern Research, University College of London.
- Petersson, N. 2023. *Katmis yvar allt: En osteoarkeologisk analys på kattmaterialet i Västergarn, Gotland*. Kandidatuppsats i arkeologi med inriktning mot osteologi. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet, Visby.
- Poulsen, B. 2011. Did the Vikings Land Rent? What was it like? *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Poulsen, B. & Sindbæk, S. (red.). Turnout, Brepols, 277–291.
- Puckett, E.E., Orton, D. & Munshi-South, J. 2020. Commensal Rats and Humans: Integrating Rodent Phylogeography and Zooarchaeology to Highlight Connections between Human Societies. *BioEssays* 42(5): 1900160.
- Radtke, C. 2017a. War die Schleswiger Schützengilde im Mittelalter eine Knudsgilde? *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 62, 9–26.
- Radtke, C. 2017b. Auf der Suche nach den Anfängen einer Fernhändlergilde in Hainabu und Schleswig. Ein historischer Längsschnitt ca. 800 – ca. 1200. *Interaction without borders: exemplary archaeological research at the beginning of the 21st century, Festschrift für Claus von Carnarp-Bornheim*. vol. 2. Valentin Eriksen, B.V. Abegg-Wigg, A., Bleile, R. & Ickerodt, U.F. (red.). Schleswig, Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, 693–706.
- Rębkowski, M. 2014. Zur Ostgrenze des Verbreitungsgebietes der Kugeltöpfe. Neue Betrachtung eines alten Problems. *Lübeck und der Hanseeraum. Festschrift für Manfred Gläser*. Falk, A., Müller, U. & Schneider, M. (red.). Lübeck, Verlag Schmidt-Römhild, 519–525.
- Renmarker, E. 2024. *Vikten av våra älskade husdjur: En studie i produktionen och konsumtionen av animalprodukter i Västergarn på Gotland under sen vikingatid och tidig medeltid*.

- tid. Kandidatuppsats i arkeologi med inriktning mot osteologi. Visby, Institutionen för arkeologi och historia, Uppsala universitet.
- Ros, J. 2015. *Stenlagd gata och bebyggelse lämningar invid Sigtuna museum, Arkeologisk förundersökning, Fornlämning Sigtuna 195:1, Stora gatan, Sigtuna församling, Sigtuna kommun, Uppland. Rapport 2015:75*. Västerås, Stiftelsen Kulturmiljövård.
- Roslund, M. 2005. *Människor och Ting. Perspektiv på medeltidens materiella kultur*. Läromedel för A-kursen i historisk arkeologi, Lunds universitet, Lund.
- Roslund, M. 2001. Gutar, främlingar och den förblindande vikingatiden- om staden Visbys tidigaste datering. *Från stad till land*. Andrén A., Ersgård, L. & Wienberg, J. (red.). Stockholm, Almqvist och Wiksell International, 241–251.
- Roslund, M. 2006. Kulturmötets konsekvenser. "Slaviseringen" av den skandinaviska keramiktraditionen. *Arkeologi och mångkultur: rapport från Svenskt arkeologmöte 2006*. Södertörn Archaeological Studies 4. Burström, M. & Rönnby, J. (red.). Huddinge, Södertörns högskola, 59–76.
- Rönnby, J. 1995. Kronholmskoggen: undersökningsresultat och tolkningsmöjligheter. *Marinarkeologisk tidskrift: meddelanden från Marinarkeologiska sällskapet*, 4–8.
- Rönnby, J. & Björdal, C. 2023. *Kronholmskoggen: Marinarkeologiska Undersökningar LI975:6999, Västergarn Kronholmen 1:3 Gotland (Västergarn RAÄ-Nr 116)*. Södertörn Arkeologiska Rapporter och Studier. Huddinge, Södertörns Högskola.
- Rösch, F. 2019. Medieval marketplaces in northern Europe. An overview with an emphasis on merchant seafaring. *Weights and Marketplaces from the Bronze Age to the Early Modern Period*. Weight and Value vol. I. Ramstorf, L. & Stratford, E. (red.). Göttingen, Wachholtz Verlag, 275–296.
- Schück, A. 1924. "Sjöborgar" och "hamnstäder". Ett bidrag till Nordens handels- och stadshistoria. *Fornvännen*, 1–18.
- Siltberg, T. 2001. Country harbours on Gotland and harbour statues (hamnordningar) in Sweden, Denmark and on Gotland. *Lübeck style? -Novgorod style?* Muntis, A. (red.), Riga, 109–154.
- Siltberg, T. 2019. *Landet Gotland, dess nedgång och fall I*. Dokument från och om lands-tinget fram till 1399. Visby, Arkiv på Gotland 12. Skriftserie för Landsarkivet i Visby och Gotlands kommunalarkiv.
- Steffen, R. 1932. Handlingar rörande fiskeriet på Gotland. *Gotländskt arkiv*, 36–48.
- Svedjemo, G. 2014. *Landscape dynamics. Spatial analyses of villages and farms on Gotland AD 200-1700*. Occasional papers in archaeology 58. Uppsala.
- Svärdström, E. 1978. *Gotlands runinskrifter. Del 2*. Jansson, S.B.F., Wessén, E. & Svärdström, E. (red.), Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Söderberg, A. 2011. Huvudfaser, stadsgårdar och zonindelning. I: Wikström et al. (red.), *Fem stadsgårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmäsatren 9 & 10 i Sigtuna 1988–1990*. Sigtuna, Meddelanden och rapporter från Sigtuna 52, Sigtuna museum, 23–30.
- Söderström, U. 2014. *Vikingaspår i Västergarn: Arkeologisk undersökning 2013, Snauvalds 1:2, Västergarns socken, Gotlands kommun, Gotland. Kalmar läns museum, Arkeolo-*

- gisk rapport 2014. AFRUU Arkeologiska fältrapporter*, nr. 6. Kalmar, Kalmar läns museum.
- Söderström, U. 2017. *Medeltida bebyggelsespår innanför norra delen av Västergarnsval-len? Arkeologisk undersökning 2017: Ammor 1:18, Västergarn socken, Gotlands kommun, Gotland. Arkeologiska fältrapporter nr 17*. Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Tesch, S. 2007. Sigtuna – det maktpolitiska och sakrala stadsrummet under sen vikingatid och tidig medeltid (ca 980–1200). *Människors rum och människors möten: kulturhistoriska skisser: Berit Wallenbergs Stiftelse 50 år: vetenskapligt symposium på Nationalmuseum 14 november 2005*. Perlinge, A. (red.). Stockholm, Berit Wallenbergs stiftelse, 71–121.
- Östergren, M. 2020. Gutnaltinget i Roma och andra tingsplatser på Gotland. *META – Historiskarkeologisk Tidskrift*, 9–30.
- Östergren, M. 2023. *Mer om tingsplatser på Gotland. Gutnaltinget i Roma och ryttagraven i Halla*. Visby, eddy.se ab.
- Wahlberg, M. 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Uppsala, Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Wallin, P. & Kilger, C. 2023. Interna relationer i tid och rum. Dateringar av hus och aktiviteter från sen vikingatid till tidig medeltid i Västergarn. *Tidig medeltida bebyggelse, hamnområde och fiske i Västergarn: Arkeologisk undersökning 2022*. Kilger, C. et al. (red.). Visby, Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Westholm, G. 1978. Visby. Bönders hamn och handelsplats. *Visby. Staden och omlandet II. Medeltidstaden* 72, 49–114.
- Wikström, A., Söderberg, A., Edberg, R., Pettersson, B. & Roslund, M. 2011. *Fem stads-gårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmäsaren 9 & 10 i Sigtuna 1988–1990*. Sigtuna, Meddelanden och rapporter från Sigtuna 52, Sigtuna museum.
- Zachrisson, T. 1999a. Värden i Västergarn. *Västergarnsstudier*. Cassel, K. (red.). Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 8–24.
- Zachrisson, T. 1999b. Kyrkolandskapet. In – och utblickar. *Västergarnsstudier*. Cassel, K. (red.). Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 53–78.
- Zetterström, I. 2025. *Beware of Vermin: Archaeological records of black rats on the island of Gotland*. Mastersuppsats i arkeologi. Visby, Institutionen för arkeologi, antik historia och kulturvård, Uppsala universitet.

Primärkällor och historiska kartor

- Collin, H. S. & Schlyter, C. J. 1853 (red.). *Codices iuris Visbyensis urbici et maritimi. Corpus iuris sueo-gotorum antiqui*. Samling af Sweriges gamla lagar, på kongl. maj:ts nådige befallning utgifven af d. C.J. Schlyter. Vol. 8, *Codices iuris Visbyensis urbici et maritimi* (övs. Visby stadslag och sjörätt). Lund, Berlingska boktryckeriet.
- Fineman, J. 1742. *Charta öfwer Westergarn Sökn på Gotland*. Skattnöjningskarta. Hämtad 26-04-26 från Lantmäteriets Historiska Kartor (akt H90-1:1) [<https://his->

- toriskakartor.lantmateriet.se/hk/viewer/share/H90-1:1/4c4d535f4839302d313a31/lms2/LMS/V%C3%A4stergarns%20socken%20V%C3%A4stergarns%20sn/Skattl%C3%A4ggning].
- Gedda, P. & Rosenfeldt, W. von. [1695] 1995. *Special Passcharta öfwer een Deel aff Öster-siöön. I: Gedda, P. General hydrographisk chart-book öfwer Östersjön, och Katte-gatt ... först aff Werner von Rosenfelts, i några åhr med flijt fattade observationer; jemwæl sedermera... sammanfattat och aftecknat anno 1694 aff Petter Gedda*. Uppsala, Gullersbild. ISBN 9197250422
- Gripenhielm, C. 1680-tal. *Gottlandia Comitatus*. Hämtad 24-04-2026 från Gotlands Regementes Kamratförening GRKF [<https://grkf.se/pdf/karta-1680.pdf>].
- Lootsman, T.I. 1662. *Caarte van Sweden van Oelandt tot an Stockholm*. Hämtad 25-04-2026 från [<https://raremaps.com/gallery/detail/27983/caarte-van-sweden-van-oelandt-tot-aen-stocholm>].
- Magnus, O. 1539. *Carta Marina et descriptio septemtrionalium terrarum : ac mirabilium rerum in eis contentarum diligentissime elaborata anno dni [domini]*. Hämtad 25-04-2026 från Alvin [<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-88495>].
- Meijer, J.F. 1646. *Carta von Gottlant : Anno 1646*. Hämtad 25-04-2026 från Alvin [<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-99971>].
- Odelman, E. & Melefors, E. 2008. *Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B99 i Kungliga biblioteket*. Arkiv på Gotland 5. Visby, Skriftserie för Landsarkivet i Visby och Gotlands kommunalarkiv.
- SDHK – Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev.
- Sprandel, R. 1982. *Quellen zur Hanse-Geschichte. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters* 36, Darmstadt.

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Lillebåten – om ett föremåls rörelse mot ett försvinnande*

Henrik Alexandersson

Det är något egendomligt med en liten båt på det vida havet.
Joseph Conrad, *Lord Jim*

Inledning

I tiden före motoriseringen av de bohuslänska fiskefartygen utgjorde lillebåten det centrala arbetsredskapet i storbackefisket.¹ Denna

¹ Andra namn är storsjöfiske, långafiske, bankfiske eller storfiske. Storbackor är kraftiga långrevar. En backelänk består av flera ”hundre”, där varje hundre hade omkring 50–60 krokar. Hundrena bands samman och bildade tillsammans en backelänk. Varje fiskare i laget ägde och skötte agnandet av sina hundre, se vidare i Haneson & Rencke 1923:141–166; Hasslöf 1949:34–93; Fjellsson & Hansson 2007; Johansson 2016.

robusta bruksbåtar var sprungen ur ett behov och byggdes i ett standardutförande om cirka 18 fot. Lillebåten kom att användas som havsgående arbets- och fiskebåt på Nordsjön och Nordatlanten och möjliggjorde därmed förflyttningar av människor, fisk och fiskeredskap. Dessa breda, bäriga, odäckade, rundgattade och klinkbyggda båtar har hamnat utanför den akademiska forskningens intressesfär.

Storbackefiske efter långa, torskarocka och hälleflundra ligger tidsmässigt bakom oss, och har blivit historia. Detta långväga och arbetsintensiva havsfiske med krokförsedda

* Artikeln har varit föremål för peer review-granskning (double-blind peer review).

Figur 1. En vik på Karingön har blivit en uppsamlingsplats för lillebåtar. Fyrplatsen Måseskär syns mot horisonten. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

linor (storbackor) känns på många plan oåtkomligt och nästintill obegripligt. Med hjälp av bevarade fragment kan detta fiske ändå anas – och till viss del även förstås.

Föreliggande artikel undersöker lillebåtens kulturella dimensioner med särskilt fokus på mobilitet, praktiker, traditioner och föreställningar. Syftet är att titta närmare på hur lillebåten rört sig genom tid och rum samt hur den har materialiserats i olika sammanhang.

För att belysa lillebåtens rumsliga och tidsliga rörelser anläggs här ett tvärvetenskapligt och kulturhistoriskt perspektiv. Genom att kombinera artefakter, foto, museidokumentation, minnesmaterial och rapporter genomförs en genomlysning av såväl

det konkreta brukssammanhanget som föreställningar och narrativa konstruktioner kring lillebåten.

Tre frågor bildar utgångspunkten för undersökningen: Vad är det för en båt vi blickar tillbaka på? Hur såg lillebåtens rörelser och materialiseringar ut? Hur kan det som materiellt gått förlorat identifieras och tolkas genom andra källtyper?

En rörelse mot ett försvinnande – om förhållningssätt på maritim materiell kultur

Minnen, berättelser och föremål tar inte sällan underliga vägar över tid (Alexandersson 2021). Trots att det inte längre idkas något storbackefiske

i Bohuslän finns det ett minnen av – och berättelser om – detta fiske. Inte minst har dessa minnen fått fäste i folkminnesuppteckningarna. En del mindre föremål från storbackefisket har sparats i museisamlingar och har därmed nått oss från det förgångna. Hur vi tolkar, kontextualiserar, daterar och dokumenterar en artefakt blir också en del av dess historia. Idéhistorikern Emma Hagström Molin har gjort oss uppmärksamma på att ”även om ett specifikt föremål har överlevt sekler materiellt intakt så är det inte stabilt, eftersom de rumsliga och tidliga kontexterna är med om att skapa förståelse av föremålet” (Hagström Molin 2015:28). Inte sällan gör arkiven det möjligt att nå fördjupad kunskap om det som är fysiskt frånvarande eller försvunnet. Som denna studie uppmärksammar kan en numera försvunnen maritim materiell kultur studeras genom flera typer av källmaterial. Arkiven åskådliggör begrepp, praktiker, traditioner och erfarenheter.

Maritim humanistisk forskning undersöker människans interaktion med – och relation till – havet. I en sådan forskningstradition kan frågor resas om hur människan påverkat sin marina och maritima omgivning genom fiskets materiella arrangemang och praktiker, men också vice versa: hur den marina och maritima omgivningen samt den materiella kulturen påverkat människan. Att försöka avtäckta kulturella dimensioner om hur människan interagerat med havet samt hur hon skildrat sina erfarenheter av dessa möten har

under senare tid uppmärksammats. Förhoppningsvis kan ett *blått* och *vått* (havet) perspektiv komplettera och problematisera det i forskningen annars så vanligt förekommande *gröna* och *torra* (landbundna) (Mentz 2018; 2024). Inte minst kan djupstudier av materiella och immateriella spår efter fiskenäringen bidra till förståelsen för människans komplexa förhållningssätt till havet.

Arkeologin har bidragit till att aktivera, och därmed sätta äldre tiders föremål och döda människor i rörelse. Utifrån ett maritimt mobilitetsperspektiv kan en undersökning inriktas mot hur föremål, människor, idéer och information rör sig över havet (Anim-Addo m.fl. 2014). Analysbegreppen *rörelser* och *försvinnande* används i denna studie för att belysa den komplexitet och cirkulationshistoria som är sammanlänkad med en särskild båttyp. Det handlar om rörelser i tiden och rummet, men även om hur båten materialiserats i bild, skrift, berättelser och som artefakter i form av båtmodeller. Genom att uppmärksamma avvikelser i artefakternas rörelser och användning över tid kan kunskapen om människans interaktion med havet fördjupas och nyanseras.

Under senare år har det efterfrågats en bredare källgång till maritim forskning, där hänsyn tas till skilda nivåer; från det globala till det lokala (Holm m.fl. 2022:4;11). Genom att kombinera skilda källor och ta avstamp i tvärvetenskapliga perspektiv finns det goda möjligheter att både återupptäcka, återuppväcka

och avtäckta kunskap om en förliden maritim materiell kultur.

Mångfalden av artefakter från fiskets yrkes- och vardagsliv vittnar dels om innovativa lösningar och säsongsmässiga praktiker, dels om båtarna och redskapens vertikala och horisontella rumsliga rörelser på och i havet.

Bakgrund

Storbackefisket – några randanmärkningar om en bohuslänsk torr- och saltfiskkultur

Det bohuslänska storbackefiskets äldre historia kan sökas i en geografi som sträcker sig från Sotenäset till Tjörns sydspets. Tre öar – Skaftö, Orust och Tjörn med omgivande skärgårdar – utgjorde den egentliga storfiskebygden där storbackefisket både kom att utvecklas och avvecklas (Dalén 1941:195; Hasslöf 1949:68; 80; Fjellsson & Hansson 2007; Johansson 2016:213–244).

På ett generellt plan kan storbackefisket kännetecknas dels av en materiell kultur med kraftigt dimensionerade båtar och redskap för att klara de krävande förhållandena på Nordsjön och Nordatlanten, dels en omfattande geografisk rörelse över havet. Var och när detta fiske tog sin början är oklart. En obruten linje med bohuslänskt storsjöfiske kan dock följas från 1600-talet fram till 1992 (Hasslöf 1949:55–80; Pettersson 1953:189; Fjellsson & Hansson 2007; Johansson 2016).

Under storsillens bortavaro från den bohuslänska skärgården kom storbackefisket att bli basnäring. Storbackefisket var uppdelat på flera fiskeresor under året. Insatserna och riskerna var stora, men slog fisket väl ut kunde en betydande del av årets intäkter säkras. På jakt efter nya fiskeplatser sökte sig bohuslänska fiskare allt längre ut till havs. Rörelserna gick utefter Norska rännan och Nordsjöns bankar. Efter hand söker sig fiskarna allt längre västerut, inte sällan mot Shetlandsöarna. När motoriseringen slår igenom sätts kursen mot farvatten kring Hebrierna, St. Kilda och Rockall. Tidiga långväga fiskeexpeditioner följde den norska kusten, ända till Finnmarken och Ishavet (VFF 1927:58–70; Hasslöf 1987[1939]:8–11; Hasslöf 1949:69–72).

Att fiska på Nordatlanten under snabbt skiftande väderförhållanden, med stark strömsättning och med enkel navigationsutrustning krävde sin besättning. Storbackornas krokar skulle agnas, sättas ut, dras och fångsten skulle hanteras. Detta arbete utfördes dagligen av fiskelaget, och pågick under flera veckor i sträck. Genom storbackefisket utkristalliseras en tydlig yrkesspecialisering och en yrkesidentitet. Havsfiskets organisering, fördelningen av fångsten men också matordningen ombord bär tydligt vittnesbörd om båt- och fiskelagens särpräglade tradition och sammansättning (Hasslöf 1949:81–93; Fjellsson & Hansson 2007). De många momenten i detta fiske – från förberedelser till beredningen av

Figur 2. Lillebåten står uppställd på LL 320 Verdandis däck och fiskelaget agnar sina storbackor. År 1905. Foto: Sven Ekman. Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg.

fångsten – förblev länge en familjeangelägenhet.

Storbackebåtar

Båten är en av mänsklighetens mest innovativa och komplexa skapelser (Adams 2001; Flatman 2003; Ford m.fl. 2020). Som flytande artefakt har den en sammanlänkande funktion genom att bära människor, gods och idéer över vida farvatten. Även båtar som numera är försvunna kan leva vidare i minnet och berättelser och har därmed sträckt ut sig i tiden (Arnshav 2020:67).

I det äldre storbackefisket utkristalliseras två huvudtyper av storbackebåtar – bankskutor och sjöbåtar. I den tidigare forskningen är det

främst båtarnas konstruktionsdetaljer och segelegenskaper som uppmärksammas (Hasslöf 1987[1939]). Bankskutorna var svårmanövrerade och låg förankrade som moderskepp under fisket, och kom därför att kallas *liggare*. Själva fisket skötes från två lillebåtar – en större med sex man ombord och en mindre med fyra (GMA 1758:2; 1759:2; 3968:2; Kjellberg 1932:243; Hasslöf 1987[1939]:38). Under mitten av 1850-talet sker en förändring när de något mindre, men mer lättmanövrerade sjöbåtarna trängde undan bankskutorna.

Från sjöbåten kunde storbackorna seglas ut, men redskapen drogs fortsatt från en lillebåt (Hasslöf 1987[1939]:38). En förändring som

Figur 3. Fiskeläget Åstol. Sjöbåten MD 268 Nordstjernen är utrustad för fiske med lillebåten placerad på däck. Ytterligare en sjöbåt ligger skydd bakom Nordstjernen. Omkring år 1890. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

bidrog till ett säkrare fiske var att moderskeppet inte längre låg förankrade utan var i rörelse ute på fiskeplatsen. Denna praktik kallades att besegla lillebåten (Göteborgs och Bohusläns Hushållnings-Sällskaps Kvartalsskrift April 1868:58; Johansson 2016:58–60). Nästa stora skifte sker under 1800-talets sista decennier genom inköpen av engelska kuttrar till Bohuslän. Fartygstypen hade tidigare använts som seglande trålbogserare på Nordsjön. Genom sina goda seglings- och sjöegenskaper, i kombination med god lastkapacitet, etablerades kuttrarna som ändamålsenliga och uppskattade storbackebåtar. Även fortsättningsvis ingick lillebåten som en integrerad del i fisket (Bornmalm & Lagerqvist 2019:64–67).

Lillebåtens rörelser

Mindre bruksbåtar, avsedda för rodd och segel, är i regel associerade till maritim verksamhet i kustnära vatten. Ett undantag är de mångfunktionella farkoster som används inom örlogsflottan och storsjöfarten, vilka samlats under beteckningen skeppsbåtar (Dunge 2004). Att mindre farkoster användes i det bohuslänska storbackefisket omnämns 1790 (Lorich 1790:30).

Benämningen lillebåt förekommer i Skagerackområdet och utefter norska kusten (Göthesen 1977:29–30). Sett utifrån en bohuslänsk horisont förefaller beteckningarna ”lillebåt” eller ”lillbåt” vara de vanligaste. Vidare fanns det nyanser mellan hur olika båt- och fiskelag och fiskelägen benämnde sina lillebåtar, som exempelvis *Ske(d)båt*, *sjøbåt* eller *skibbåt* (GMA 1760:1; 3953:1; 9700:3).

Från båtbyggaren till fiskeläget

I noteringar framhålls att lillebåtarna byggdes av båtbyggare på Orust, men att de även kunde beställas i Norge (GMA 3674; GMA 3953:1). Ett välkänt norskt exempel på en lillebåt är den från Søgne, vilken finns på Norsk Maritimt Museum i Oslo (NSM 08813; jfr NSM 08824; Göthesen 1977:29-30). Denna farkost har stora likheter med bohuslänska kågar och lillebåtar.

Båttypen med den karaktäristiska runda och breda formen, med för- och akterstäv togs fram ur ett behov. I detta fall skulle lillebåten – på en och samma gång – vara stabil, sjösäker och lastdryg. Det var viktigt att den inte blev för stor och tung eftersom den skulle framföras med åror och halas ombord på moderskeppet. Påfrestningarna och slitaget var omfattande på dessa små farkoster, och vi får kanske räkna med att livslängden och brukningstiden blev därefter. Från fotomaterialet blir vi varse att lillebåtarna var mörka, troligtvis nästan svarta efter att de strukits med tjära. I för och akter försågs båtarna med ringbultar, som användes när de skulle hissas ombord på moderskeppet (GMA 3953:1).

Det bohuslänska storbackefisket kantades av uppbrott, återkomst och en kontinuerlig cirkulation i en allt vidare geografi. Förberedelserna inför och avskeden i samband med de långa fiskeresorna var förenade med tabun och ritualer, i syfte att avvärja olyckor och säkerställa god fångst. Fiskeläget, skärgårdsrum-

met och resan ut till fiskeplatserna kan förstås som övergångszoner, där största försiktighet krävdes och där allt måste ske efter en särskild fastställd ordning. Under vandringen genom fiskeläget till båten skulle fiskaren undvika möten med svarta katter och vissa kvinnor, eftersom dessa ansågs medföra otur och kunde påverka fisket negativt (GMA 598; GMA 616; GMA 2149:11; GMA 9703). Vid utseglingen från fiskeläget följdes en särskild rutt där vissa passager undveks. Detta för att resan skulle bli lyckosam. Dessutom ankom det samtliga i fiskeläget att ha med sig alla sina persedlar, redskap och föremål ombord vid avresan. En påbörjad fiskeresor fick aldrig avbrytas för att återvända och hämta kvarglömda ting (VFF 1254:1-2).

Avskeden kan speglas i när kuttern LL 320 *Verdandi* lämnade Molösund sommaren 1905 för att gå till Shetland för att fiska långa. Då var anhöriga med ombord under utseglingen för att sedan ta avsked, kliva i småbåtar och återvända till fiskeläget (SVF 1964-12-15).

Med lillebåt på storbackefiske

Restiden till fiskeplatserna varierade, och det var sällan fråga om några raka kurser; färden måste anpassas till rådande väder- och vindförhållanden. Utöver detta beaktade fiskelagen en rad andra faktorer, vilka kan framstå som förunderliga idag. I äldre tider var fisket omgärdat av traditioner, seder, bruk och vidske-

pelse, vilket lämnat tydliga avtryck i det bevarade folkminnesmaterialet (SMG 154:4; SMG 235:13; SMG 235:14; SMG 235:16).

Resan ut till fiskeplatserna företog lillebåten inte på egen köl, utan stod inaktiv och fastsurrad på moderskeppets däck. På bankskutorna transporterades vanligen två lillebåtar. Den större av dessa två hade sin plats på styrbordssidan, den mindre på babordssidan och båda stod med slagsida inåt (GMA 3968:2–3). Ombord på sjöbåtar och kuttrar placerades den enda ombordvarande lillebåten i de flesta fall på babordssidan. Placeringen berodde på att kuttrarna hade en särskild öppning i brädgången, där lillebåten kunde föras in och ut.

Om lillebåten legat på land före den stundande fiskeresan sjösattes den för att bli tät. De specialanpassade redskapen och utrustningen plockades ut från sjöbodar, sågs över och lastades ombord i fiskebåten. Eftersom lillebåten tog upp plats på däck var den lämplig att använda som stuvutrymme.

Efter att fiskelaget identifierat fördelaktigt djup och bottenförhållanden med hjälp av lod kunde de agnade storbackarna sättas ut. Lodet fungerade som ett centralt navigationsredskap ombord och kan förstås som en förlängning av den mänskliga kroppen (jfr Merleau-Ponty 2023). Detta redskap möjliggjorde en sensorisk förlängning, där information om bottenförhållanden överfördes direkt

Figur 4. Lillebåten har hissats upp och förs in genom en särskild öppning i kuttern LL 320 Verdandis brädgång. År 1905. Foto: Sven Ekman, Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg.

till fiskaren och därmed styrde vart redskapen kom att sättas ut.

När tiden var inne för att dra storbackorna frigjordes lillebåten från sina surrningar, sattes i sjön och blev en aktiv part i fisket. Att vistas ombord i lillebåten handlar inte bara om ett ombordvarande, utan även om en samvaro. Båtens fysiska begränsningar belyser det trånga handlingsutrymmet ombord. Här skulle fiskare, fångst, redskap och föremål bringas samman på en liten yta. Den lilla båtens exponering på öppet hav synliggör inte bara människans begränsade handlingsutrymme ombord utan speglar även hennes litenhet, sett till det stora havet.

Storbackefisket handlar även om skilda kroppsliga rörelser och tekniker, vilka anpassades till olika typer av redskap, föremål och arbetsmoment. Lodet och lodandet har nämnts ovan. Även dragandet av storbackan, hissning av segel, ombordförande av lillebåt, agnandet av krok, rinkan- det av backor, hantering av fångsten, rodd och många andra praktiker speglar momenten som ingick i det dagliga arbetet. Dessa aktiviteter kräver både motorisk skicklighet och erfarenhetsbaserad kunskap och utgör därmed centrala komponenter i den maritima kulturen och fisket.

Kommunikationen inom fiskelaget präglades av kroppsliga signaler, särskilt med tanke på att vinden, havet och båtens ljud många gånger omöjliggjorde samtal. Det fanns troligen skillnader mellan olika fiskelag, men det förefaller ändå som om det äldre storbackefisket var en fåordig

och lågmäld verksamhet. Denna tystnad var kopplad till tabun och folkliga föreställningar: "Miste man storbackan och måste dragga efter den, fick ingen yttra ett ord"; "Sjung inte, när du kastar [när backan läggs ut i havet, *min kommentar*], ty då får du gråta, när du drar" (GMA 598; GMA 616; Kjellberg 1932:239). Vid sviktande fångst fanns det andra praktiker att ta till, som att hugga med stora fläckeknivar i luften runt relingen och därmed försöka driva iväg onda och osynliga makter som tagit sig ombord (CGB 247).

Museimannen Sven T. Kjellberg har dokumenterat en specifik religiös praktik kring lillebåten, som förekom bland fiskare från Mollösund: "Då man kommit fram till fiskebanken och lillebåten är färdig att sättas i sjön, faller alla på knä på däck och hålla de knäppta händerna för ansiktet" (Kjellberg 1932:239). Sådana handlingar vittnar om koppling mellan religiösa handlingar, bön och den profana maritima materiella kulturen. Handlingarna och orden skulle avhjälpa faror och oväntade händelser i det kommande arbetet. Söndagarna var arbetsfria ombord och ägnades åt andaktsstund, måltider och vila (VFF 1928:14). Det är intressant att notera hur folkliga föreställningar med tabun, noard och folktrons väsen existerade parallellt med kristna föreställningar och praktiker. Detta var ett uttryck för den komplexa dynamik som präglade den maritima kulturen.

Fiskets praktik i lillebåten

Hur lillebåtarna användes och fisket bedrevs skilde sig marginellt åt mellan fiskelag och fiskelägen. Arbetet kan på detaljnivå följas genom frågelistsvar, foton och annat minnesmaterial. Under sjöbåtarna och kuttrarnas tid kan en rekonstruktion av arbetsmomenten ombord se ut på följande sätt. Iförda oljekläder, halevattar (vantar med dubbla tummar) och sjöstövlar gick fyra fiskare ur besättningen ombord i lillebåten. Fiskarna rodde sedan ut till backelänken som var utmärkt med en svansare (vakare). Denna lyftes ombord i lillebåten och togs isär. Piptunnan stuvades undan på babordssidan, och den dithörande stängen, vilken var försedd med en flagga eller ett risknippe på toppen restes invid vinschen. Under fisket fungerade detta arrangemang som referenspunkt för att beseglaren inte skulle tappa den visuella kontakten med lillebåten.

Storbackelinan löpte över en backerulle i fören och fördes in i båten med hjälp av en handdriven vinsch. I fören, på babordssidans tvärtoft fanns en man stationerad. Han lyfte in långorna efter hand som linan kom in över rullen. Om det var stor fisk på kroken användes en kläpp (huggkrok) för att få den ombord. Fisken placerades i en träränna som löper akteröver till fiskröet, den fiskbinge som är uppbyggd mellan två tofter. På andra toften på styrbords sida var handvinschen placerad. Att sköta denna uppgift var det tyngsta

jobbet ombord. Man bytte därför arbetsuppgifter vid behov. Den tredje fiskaren stod i fiskröet, som kunde rymma ungefär ett ton fisk. Där strupskars fångsten. På aktertoften satt en fjärde fiskare och rinkade upp backelinan i backetråg.

Under pågående fiske kunde backelinan springa av. För att söka den förlorade linan nere i djupet fick man *stryka* efter den. Det gick till så att man gjorde klar en strykedragg, som också kallades saknedragg. Årorna bemannades och draggen bogserades för att försöka få tag i den förlorade storbackan. Även här träder yrkesspecialiseringen in, inte minst att kunna känna små förändringar genom linan och strykedraggen på botten. Detta är ett exempel på en lång rad föremål som specialanpassats för att användas i fisket (Haneson & Rencke 1923:141–166). Om detta misslyckades fick man ro till den andra *svansaren* och börja dra backan därifrån. När lillebåten behövde tömmas på fångst och indragna backelinor signalerade man från lillebåten genom att vinka med en stång eller åra. När hälften av backorna var upptagna skedde ofta ett skifte mellan lillebåten och moderskeppets besättning. Om sjögången tilltog måste lillebåtens besättning ta till årorna för att hålla upp båten mot vågorna. Risken var annars att en tungt lastad lillebåt skulle vattenfylldas eller kantra. Under fiskeresan fick lillebåten inte rengöras. En rengjord lillebåt betydde att det var slut med fiskelyckan. Efter att backorna var

Figur 5. Året är 1905. Kuttern LL 320 Verdandi har seglat från Mollösund till Shetlandsöarna för att fiska långa med storbackor. Havsforskaren Sven Ekman förevisar en lillebåt under pågående storbackefiske. Foto: Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg.

dragna bordades moderskeppet och fisken kastades upp på däck. Någon varsam hantering av fångsten var det sällan tal om (GMA 2149; GMA 2797; VFF 1762 m.fl.; Kjellberg 1932:243–244; IODA 167; Träbiten 1973:16–17; Fjellsson & Hansson 2007; 90–94; Gullman 2009:14).

Lillebåtarna var i ständig rörelse på öppet hav och det saknades oftast referenspunkter iland. Mitt i denna rörliga, vattenomgivna geografi fanns det ibland behov av ett stillastående. Inte minst när man skulle stryka efter förlorade backor. Att hålla lillebåten still över grund med hjälp av årorna kallades att andöva.

Med man och allt

Döden träder fram som ett ständigt närvarande inslag i den maritima kul-

turen. Storbackefisket utgjorde i detta avseende inget undantag; snarare kan verksamheten betraktas som särskilt riskexponerad. Genom kyrkböcker, fiskeriintendenternas rapporter, muntliga berättelser och minnesmaterial synliggörs de återkommande drunkningsolyckorna.

Arbetsförhållandena till havs var förenade med betydande risker. Brottsjör kunde få lillebåtar – ofta tungt lastade med redskap, fångst och besättning – att kapsejsa (Wadstena Läns Tidning 1881-07-16). Om undsättning från beseglaren inte kunde ske skyndsamt innebar detta i många fall att besättningen omkom. Därutöver kunde plötsliga väderomslag, såsom storm eller dimma, leda till att lillebåtar skildes från moderskeppet.

I de fall en lillebåt drev bort från de uppankrade bankskutorna var

överlevnaden beroende av att man antingen mötte ett annat fartyg eller lyckades nå land (Göteborgs och Bohusläns Hushållnings-Sällskaps Kvartalsskrift April 1868:58). I källmaterialet förekommer även uppgifter om att valar orsakat skador på och i vissa fall krossat bohuslänska lillebåtar (Skärgården 1897–07–27; Skärgården 1897–08–17; GHT 1953–8–8). Eftersom fiskelaget oftast var sammansatt av familjemedlemmar och nära släktingar kunde en förlisning få långtgående konsekvenser. En enskild olycka kunde utplåna flera generationer av manliga släkt- och familjemedlemmar, vilket påverkade hushållens försörjningsförmåga och satte mentala spår och sår som levde vidare över generationer. Det är emellertid angeläget att nyansera framställningen av lillebåten, så den inte enbart förstås som en dödsbringande materialitet. Båten kunde även rädda liv och kunde således användas som livbåt i en nödsituation (GHT 1893-12-05; IODA 167; Gullman 2009:49).

En längre tids vistelse till havs, präglad av fysiskt krävande arbete och sömnbrist, förefaller påverka människan på djupgående sätt. Havsviddernas ödslighet utövade en stark dragningskraft på vissa individer, medan den hos andra framkallade rädsla och existentiell oro. I folkminnesmaterialet uppmärksammas havets farlighet, människans kontinuerliga kraftmätning mot elementen samt den osäkerhet som omgav fisket och möten med övernaturliga väsen. Dessa narrativ kan tolkas som uttryck för en form av maritim risk-

hantering, där faror och hot gjordes begripliga och hanterbara genom rituella praktiker och initiationsriter (Alexandersson 2018).

Folkminnesmaterialet lämnar förklaringar till det oförklarliga. De drunknade är i rörelse och lämnade inte de levande i fred. Föreställningen fanns om att de som blivit borta på havet skulle återkomma till de bohuslänska fiskelägena. Detta kunde ta sig uttryck i att det bankades i husväggar och fördes ett herrans liv nattetid. Inte sällan återvände de drunknade till de levandes värld och visade sig iförda oljekläder och sjöstövlar, med vattnet drypande omkring sig (Bergstrand 1962:88). Sorgen, rädslan, oron, faran, varslen och ödestron var djupt förankrade i den maritima kulturen.

De döda från förlista lillebåtar låg inte stilla i sin våta grav, och deras rörelser kan uppfattas som både vertikala och horisontella. Liken sjunker, men förs vidare med strömmar. Oron och väntan i fiskelägena tar sig uttryck i känslomässiga och fysiska rörelser. Konstverk visar hur fiskelägenas invånare kunde stiga upp på bergshöjderna för att blicka ut mot horisonten i väntan på fångstmännens hemkomst (CGB 005). Vem skulle bli kvar därute den här gången?

Hemfärd och hemkomst

Med seglande båt och på hemresa med färsk fisk ombord kunde ett stil-tjebälte riskera att förstöra fångsten och därmed äventyra förtjänsten.

Figur 6. Den engelska kuttern LL 163 Irish bogseras av sin lillebåt utanför Egersund. Irish var byggd 1890 i Grimsby, hemmahörande i Hälleviksstrand och senare i Kyrkesund. Foto: Ole Hamre Bøe. Dalane Folkemuseum, Egersund.

Figur 7. Fotot från Karingön visar hur kvinnor använde lillebåten i samband med hanteringen och beredningen av fångsten. Troligen 1900-talets början. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

För att undvika förruttnelse fanns det en kraftansträngande lösning att ta till. Lillebåten sjösattes och bemannades med roddare. En tross lades ut mellan båtarna och den lilla båten fick således bogsera den stora. En extrem sträckrodd genomfördes i juni 1886. Då bogserades den fullastade sjöbåten *Carl XV* av sin lillebåt från Hirtshals till Mollösund (Hasslöf 1987[1939]:43). Även i andra situationer kunde lillebåten användas som bogserare. Marinmålaren Jacob Hägg har på en akvarell fångat en lillebåt som bogserar en sjöbåt i stiltje utanför sjömärket Sälö båk (Hägg 2003:94).

Vid återkomsten till fiskeläget kunde lillebåten omgående tas i bruk. Den fisklever som hade tillvaratagits under fiskeresan och förvarats i tunnor lastades ombord och transporterades till en närbelägen

holme, där transjudningen genomfördes (Hasslöf 1949:382). Även inom långaberedningen hade lillebåtarna en funktion.

Var slutar en lillebåt?

I och med fiskeflottans motorisering under det tidiga 1900-talet reducerades restiderna till fiskeplatserna, samtidigt som maskinkraft möjliggjorde ett mekaniskt dragande av storbackorna (Gullman 2009:52–58). Den teknologiska utvecklingen medförde att lillebåten förlorade sin funktion, vilket i sin tur bidrog till en minskning av riskfyllda arbetsmoment. Även fångsthanteringen rationaliserades och kvaliteten på fisken förbättrades, eftersom behovet av att överföra fisken från lillebåt till moderfartyg upphörde. Trots dessa

Figur 8. Lillebåtar på Käringön som tagits upp på land i väntan på nästa fiskeresa, ca 1890. Foto: Carl Curman. Sjöhistoriska museet, Stockholm.

förändringar kvarstod emellertid traditionen med fiske från lillebåtar och seglande storbackebåtar under en övergångsperiod.

Hur kan då rörelseriktningarna förstås efter brukningstidens slut inom havsfisket? När lillbåtarna upphörde att användas avtog deras aktiva mobilitet, men den upphörde inte helt. Om en lillbåt togs upp på land och lämnades utan underhåll inledades en materiell nedbrytningsprocess: träet torkade, sprack och förlorade gradvis sin funktionalitet, tills båten slutligen blev obrukbar. Om den i stället blev kvar i vattnet kunde den sjunka, driva i väg eller brytas sönder av isens eller vågornas krafter.

Vi får räkna med att andra former av avslutande praktiker förekom. Som med andra uttjänta båtar kunde en lillebåt medvetet sänkas, huggas upp eller brännas. Om delar av trämaterialet från båten ansågs brukbart togs detta tillvara. I vissa fall – som i det norska exemplet ovan – omvandlades den till museiföremål och införlivades i ett kulturarvssammanhang, vilket innebar en förskjutning från bruksföremål till historiskt föremål.

Det är nog rimligt att anta att åtminstone någon lillbåt i dag vilar nedsjunken i de bohuslänska botenlerorna, bevarad genom sedimentens konserverande egenskaper och potentiellt tillgänglig för framtida marinarkeologiska undersökningar. I samband med de arkeologiska undersökningarna av Masthamnen i Göteborg återfanns en kåg- eller lillebåtsliknande farkost (vrak nr 8: <https://arkeologerna.com/bloggar/>

arkeologi-i-goteborg/fler-vrak-i-gamla-masthamnen/).

I Föreningen Allmogebåtars museum på Bassholmen står en sista bevarad bohuslänsk lillebåt. Artefaktens proveniens är inte helt klarlagd, men enligt uppgift ska den ha använts ombord på en kutter från Mollösund. Att just denna lillebåt är bevarad verkar bero på att den togs ur bruk direkt efter sin första resa. Den ansågs för stor (19 fot) och blev därmed för svår att hantera. Istället kom båten att användas i långaberedningen i Mollösund. Föreningen Mollösund tog emot båten som gåva och den placerades på en pir i Mollösunds hamn. 1976 kom den till Bassholmen (Träbiten 17 1977:17; Träbiten 41 1983:8–9; Träbiten 100 1998:21). Troligen är det denna lillebåt som fotograferats av Göteborgs museum under dokumentationsarbete i Mollösund 1928 och 1938 (GHMD:1513; GHMD:6397; GHMD:6399).

Figur 9. Lillebåt i Mollösunds hamn fotograferad 1928 i samband med Göteborgs museum, historiska avdelningens expedition till bohuslänska fiskelägen. Foto: Philibert Humbla. Göteborgs stadsmuseum.

Brukningstiden för denna lillebåt har således sträckt ut sig i tiden och blev på ett sätt storbackefisket trogen, eftersom den ända fram till 1950-talet användes i beredningen. Lastad med långor bogserades den mellan Mollösund och Mollön (Träbiten 1983 41:9). Som museibåt har den fått bära en omfattande historia; den om lillebåtarna och storbackefisket.

Trots att lillebåtarna är borta har de ändå erhållit ett formellt skydd. Sedan 2021 finns nordiska klinkbåtstraditioner på UNESCO:s lista över mänsklighetens immateriella kulturarv. Det handlar således om minnen, berättelser, traditioner och mentala företeelser kopplade till klinkbyggda båtar (<https://ich.unesco.org/en/RL/nordic-clinker-boat-traditions-01686>).

Museidokumentationen av lillebåtar inleddes i nära anslutning till att deras aktiva period som fiskebåtar var slut. I denna process genomgick båttypen en omvandling från bruksföremål till en dokumenterad kulturhistorisk kategori föremål som blir materialiserad i text och bild. Kunskapen kan därefter sägas ha lagts till rätta i arkiven. Beskrivningar av ting i text får ”oss att se något: ett föremål, en gestalt, en handling, ett landskap, en utsikt eller vad det nu kan vara”, menar litteraturvetaren Sara Danius (Danius 2013:343). Fältanteckningar, ofta hastigt nedtecknade omarbetades i efterhand till formaliserade arkivhandlingar. Lillebåten som var hotad att för-

svinna kom att räddas undan en befarad kunskapsförlust. Vid sidan av insamlade föremål, fotodokumentation och upprättandet av folkminnesmaterial finns detaljerade uppmättningsritningar och skisser av lillebåtar vilka kan bidra till möjligheter att undersöka båttypens konstruktion (GMA:1728; GMA:3469).

Ett annat exempel på lillebåtens efterliv och dess rörelser i tid och rum är modeller. Sjöbåtar och engelska kuttrar har länge varit populära som modellbåtar och är väl representerade både i museisammanhang och hos privatpersoner. Vid flera tillfällen har modeller av dessa fartyg inkluderat en lillebåt placerad på däck. I Sjöfartsmuseet Akvariets samlingar finns ett diorama som utformats för att illustrera storbackefisket och förmedla hur en lillebåt användes. Denna modell ingick fram till 2010 i museets fiskehistoriska utställning och har därefter varit utlånad (SMG:33389). Modellerna kan ses som materialiserade minnesarbeten och kan verka som ett materiellt vittnesmål i framtiden. Även modellerna har sina egna rörelser som går från tillverkaren, via museimagasinet till utställningar. Generellt sett kan en båtmodell visa en rörelse från något stort (båten/skeppet i full storlek) till en miniatyr (modell). Genom modellen blir lillebåten bevarad för framtiden, i en mindre skala. Modellen kan fungera som en mötesplats, en beröringspunkt där berättelser och minnen traderas och väcks till liv (Eriksen 2025).

Figur 10. I Sjöfartsmuseet Akvariets museisamling finns ett diorama (SMG:33389) som utformades för att illustrera storbackefisket och förmedla hur en lillebåt användes. Foto: Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg.

Lillebåten – en sammanfattande kommentar

Studien har visat att lillebåten, trots sin centrala funktion och betydelse, har hamnat i en minnesskugga bakom de stora fartyg som bar den ombord. Som arbets- och fiskebåt var lillebåten avgörande för det bohuslänska storbackefiskets genomförande. Under bankskutornas tid utfördes allt fiske från lillebåten, och även senare spelade den en oumbärlig roll i dragan- det av redskap och hanteringen av fångsten.

Med hjälp av arkivens handlingar, fotografier, modeller och uppmät- ningsritningar är det möjligt att rekonstruera såväl konstruktion som bruk och den föreställningsvärld som lillebåten ingick i. Lillebåten fram- träder därmed som en specialanpas-

sad båttyp för en specifik maritim praktik, men också som ett föremål som över tid erhållit nya funktioner.

Motoriseringen under 1900-talets första decennier minskade behovet av lillebåten. Efter en övergångs- period och viss användning inom beredningsindustrin övergick den från att vara bruksföremål till musei- föremål. Dokumentation och beva- rande har därmed säkrat kunskap om dess praktiska och kulturella sammanhang.

Till sjöss var lillebåten utsatt för krafter som inte fullt ut kunde kontrolleras. Vind, vågor och ström- mar påverkade båtar, människor och redskap. De påfrestande omständig- heterna kunde i värsta fall leda till förlisning. Lillebåtens historia rym- mer därför både ett flytande och ett sjunkande och vittnar om de kropps-

liga tekniker och samarbetsformer som utvecklades inom det svenska havsfisket.

Lillebåten ingick i flera kontexter samtidigt. Den var nära knuten till sitt moderfartyg, i ett ömsesidigt beroendeförhållande där den stora båten bar den lilla, men den lilla kunde bogsera den stora. Lillebåten användes på fyra typer av storbackefartyg – bankskutan, sjöbåten, kuttern och de tidiga motorfiskefartygen – och visar därmed på en båtkonstruktion som är intakt när det sker förändringar. I vilken utsträckning lillebåten kom att användas aktivt i fisket i anslutning till den sistnämnda båttypen är oklart, men det finns ett fotografiskt spår från Lerwick på Shetland från 1937 (Shetland Museum & Archive:PO3086).

Genomgången visar att lillebåten är en gränsöverskridande artefakt med rörelser som sträcker ut sig i rummet och tiden. Båten har vidare en mångdubbel funktion. Den fungerar som arbets- och fiskebåt, bogserbåt, roddbåt, livbåt, förvaringsutrymme, fraktbåt och museibåt. Vidare utgör lillebåten ett exempel på hur små farkoster inte enbart kan knytas till det kustnära fisket. Med lillebåten vidgas småbåtarnas rörelsemönster ut mot en vidare torr- och saltfiskkultur.

Föremål saknar inte sällan tydliga slutpunkter; de kan tas ur bruk, omtolkas och ingå i sammanhang som de en gång inte var skapade för. När föremål försvunnit och praktiker upphört kan kunskap om dessa delvis avläsas i arkivens handlingar

och fotografier eller teckningar. Lillebåten var ett rörligt objekt med en egen dynamik och speglar relationer mellan människa, artefakter, hav och fisk – samt de föreställningar och berättelser som gav dessa relationer en förklaring. Rörelserna synliggör hur betydelser förskjuts och hur materiell kultur både försvinner och fortsätter att verka i nya sammanhang. Lillebåten framträder som ett exempel på hur en liten och till synes bortglömd farkost kan bära på en komplex maritim historia om rörelse, arbete, risk, teknik, minne och försvinnande.

Tack

Ett stort tack till mina två anonyma granskare för hjälpsamma kommentarer och till Lennart Bornmalm och Maria Persson för insiktsfulla synpunkter.

Henrik Alexandersson
Fil. dr i arkeologi
Institutionen för historiska studier,
Göteborgs universitet
henrik.j.alexandersson@gmail.com
ORCID 0009-0007-0844-8247

Referenser

Arkivkällor

Bohusläns museum, Uddevalla

Carl-Gustaf Bernhardsons samling (CGB)

Göteborgs stadsmuseum, Göteborg

Göteborgs museum. Historiska avdelningens arkiv (GMA)

Bildarkiv (GHMD)

*Institutet för språk och folkminnen (Isof), Avdelningen
för arkiv och forskning i Göteborg*

Institutet för folkminnesforskning vid Göteborgs högskola (IFGH)

Inspelningar, intervjuer (IODA)

Västsvenska folkminnesföreningen, Göteborg (VFF)

Norsk Maritimt Museum

Foto och föremålssamling (NSM)

Shetland Museum & Archives, Lerwick

Fotosamling

Sjöfartsmuseet Akvariet, Göteborg

Arkiv samt föremålssamling (SMG)

Tryckta källor och litteratur

Adams, J. 2001. Ships and boats as archaeological source material. *World Archaeology* (32:3), 292–310.

Alexandersson, H. 2018. När de drunknade återvände från havet. *Allvarligt talat: berättelser om livet*. Sjöberg, M. (red.). Göteborg, Makadam.

Alexandersson, H. 2021. Medeltiden materialiserad – om etablerandet, aktiverandet och bevarandet av minnesplatser i Ranrike. Diss. Göteborg, Göteborgs universitet.

Anim-Addo, A., Hasty, W. & Peters, K. 2014. The Mobilities of Ships and Shipped Mobilities. *Mobilities* (9:3), 337–349.

Arnshav, M. 2020. *De små båtarna och den stora flykten: arkeologi i spåren av andra världskrigets baltiska flyktbåtar*. Diss. Stockholm, Stockholms universitet.

- Bergstrand, C-M. 1962. *Gammalt från Orust: folkminnen från Orust med närliggande öar*. Göteborg, Gumpert.
- Bornmalm, L. & Lagerqvist, B. 2019. Från sjöbåt till ståltrålare. *Fisken i forskningen*. Alexandersson, H., Bornmalm, L., Hallén, P. & Sjöberg, D. (red.). Göteborg, Riksarkivet, Landsarkivet i Göteborg.
- Dalén, L. 1941. *Den bohuslänska fiskelägesbygden*. Diss. Göteborg, Göteborgs högskola.
- Danius, S. 2013. *Den blå tvålen: romanen och konsten att göra saker och ting synliga*. Stockholm, Bonnier.
- Dunge, M. 2004. Skeppsåtar. *Unda Maris 2001-2003*. Göteborg, Sjöfartsmuseet i Göteborg.
- Eriksen, A. 2025. Ubiquitous and Transparent. Ship Models in Museums. *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology*, 6–21.
- Fjellsson, S. & Hansson, G. 2007. *Storsjöfisket: en fråga om överlevnad*. Uddevalla, Föreningen Allmogebåtar.
- Flatman, J. 2003. Cultural biographies, cognitive landscapes and dirty old bits of boat: Theory in maritime archaeology. *The International Journal of Nautical Archaeology* (32:2), 143–157.
- Ford, B., Halligan, J. J. & Catsambis, A. 2020. *Our blue planet: An Introduction to Maritime and Underwater Archaeology*. New York, Oxford University Press.
- Gullman, S. H. 2009. *Bohusfiskare på Shetland och Swedish Kirk*. Skärhamn, Båtdokgruppen. Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (GHT).
- Göteborgs och Bohusläns Hushållnings-Sällskaps Qvartalsskrift.
- Gøthesen, G. 1977. *Skagerakkysten*. Oslo, Grøndahl.
- Hagström Molin, E. 2015. *Krigsbyttets biografi: byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skoklosters slott under 1600-talet*. Diss. Stockholm, Stockholms universitet.
- Haneson, V. & Rencke, K. 1923. *Bohusfisket*. Göteborg, Jubileumsutställningens publikationskommitté.
- Hasslöf, O. 1987[1939]. *Banksutor och sjöbåtar i Bohuslän*. Skärhamn, Båtdokumentationsgruppen.
- Hasslöf, O. 1949. *Svenska västkustfiskarna: studier i en yrkesgrupps näringsliv och sociala kultur*. Diss. Stockholm, Stockholms högskola.
- Holm P, Barrett J, Brito C and Ludlow F. 2022. New challenges for the Human Oceans Past agenda [version 1; peer review: 2 approved] *Open Research Europe* (2:114), 1–24.
- Hägg, C. 2003. *Marinmålaren Jacob Hägg*. Stockholm, Ullman.
- Johansson, K. 2016. *Storsjöfisket: en historia från Klädesholmen och andra fiskelägen*. Klädesholmen, Klädesholmens Museum.
- Kjellberg, S. T. 1932. Mollösund. *Svenska kulturbilder: Andra bandet Del III & IV*. Erixon, S. & Wallin, S. (red.). Stockholm, Aktiebolaget Skoglund bokförlag, 221–248.
- Lorich, J. E. 1790. Kort beskrifning, på de mäst befintelige fiske-slagen i Cattegat, Bohus-län-ska skärgården, in-sjöar och Öster-sjön; deras natur, förhållande i anseende til årstiderne, botten de helst söka, samt deras fångande; med härtill hörande anmärkningar. Göte-borg, Lars Wahlström.

- Mentz, S. 2018. *Blue Humanities. Posthuman Glossary*. Braidotti, R. & Hlavajova, M. (red.). London, Bloomsbury Academic, 69–72.
- Mentz, S. 2024. *An introduction to the Blue Humanities*. New York, Routledge.
- Merleau-Ponty, M. 2023. *Varseblivningens fenomenologi*. Göteborg, Daidalos.
- Pettersson, J. 1953. *Den svenska Skagerakkustens fiskebebyggelse: en etnologisk studie*. Diss. Lund, Gleerup.
- Skärgården
- Svenska Västkustfiskaren (SVF)
- Träbiten: medlemsblad för FAB, Föreningen Allmoges båtar
- Wadstena Läns Tidning

Digitala källor

<https://arkeologerna.com/bloggar/arkeologi-i-goteborg/fler-vrak-i-gamla-masthamnen/>
<https://ich.unesco.org/en/RL/nordic-clinker-boat-traditions-01686>

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Historiskt fiske i Jämtlands län

Ett outforskat område

Kristina Jonsson och Anders Hansson

Historical fishing in the County of Jämtland: An unexplored field. This article discusses the results of the project “Historical fishing in the County of Jämtland”. The project aimed at inventorying fixed fish traps and other features related to fishing in four selected lakes and water courses. The fieldwork, performed in 2024, was based on information derived from interviews with local fishermen and previous observations. In lake Locknesjön, 21 fish weirs (Sw. “katsa”) were documented of which three have been dendrochronologically dated to 1476 $\pm$ 5 years, 1544–1839 (most likely 1574/1575) and 1724/1725. From the same lake a net sinker made of birch bark entwined around a stone have been dated to the 14th century. In lake Näkten 14 named fishing grounds were documented, as well as a marker stone for a good fishing spot, a pier for tying up netting equipment and a wooden fish trap (Sw. “vrakhus”). Remains of a similar trap was also found in the river Storbodströmmen. In one of the inlets to lake Bielnienjaevrie five stone built damming constructions were identified. As the results of the project have generated new exciting knowledge on a previously quite neglected part of local history, the ambition is to continue further research in 2026.

Inledning: projektet Historiskt fiske i Jämtlands län

Fiskets betydelse för Jämtlands län under historisk tid har endast översikt-

ligt behandlats tidigare. Enstaka specialstudier finns, t.ex. utifrån kända fiskeplatser som Gimåns vaktfiske i Bräcke kommun eller notdragning i Indalsälven i Ragunda kommun, men

mun och Bielnienjaevrie i Krokoms kommun (figur 1).

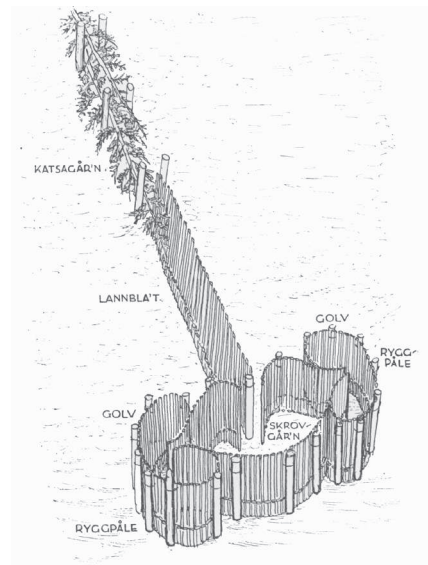
De fasta fiskeanläggningarna – och ett lösfynd

De anläggningar och övriga företeelser som registrerades vid inventeringarna var av olika karaktär, deras uppbyggnad och funktion beskrivs närmare nedan. I Locknesjön dokumenterades 21 katsor och det gjordes även en registrering av ett tidigare påträffat lösfynd av ett nätsänke. Tre av katsorna har daterats genom dendrokronologi (i ett av fallen i kombination med ^{14}C -analys), och nätsänket genom ^{14}C -analys. I sjön Näkten bestod registreringarna framför allt av namngivna fiskegrund (14 st), en märkessten använd vid fiske efter lekröding, en brygga använd för fastbindning av en sump för rödingfiske samt en vrakfälla för öringfiske. Rester av en vrakfälla dokumenterades även i Storbodströmmen, och vid ett av inloppen till sjön Bielnienjaevrie bestod lämningarna av fem dämmen i form av stenvallar konstruerade för att stänga av vattendraget när lekande fisk var på väg nedströms. Samtliga fiskeanläggningar har registrerats i Kulturmiljöregistret (för lämningsnummer, se Hansson & Jonsson 2025).

Katsor

En katsa är en fångstanordning byggd av stående trädelar (störar, stolpar,

stockar, pinnar) anlagd från en strand ut i vattnet. Närmast stranden anläggs en risarm med grenar och kvistar som lockar fisken till sig. Utanför risarmen vidtar en ”spjålmatta” av sammanfogade träspjålor som leder fisken utåt, och som slutar i en fångstgård där fisken hamnar (figur 2). Enklare varianter utan sammanfogade spjål-mattor förekommer också.

Figur 2. Illustration av hur en katsa ska uppföras. "Katsagår'n" är den inre risarmen, "Lannblåt" är spjålmattan och "Skrovgår'n" den yttre fångstgården. Ur Claesson 1937.

Hur katsorna i Locknesjön ursprungligen har varit konstruerade är svårt att avgöra, då det idag endast finns rester av dubbla eller enkla pålrader (exempel i figur 3). Ingen av de som har intervjuats i bygden hade kännedom om att katsor ska ha använts vid fiske i moderna eller äldre tider. Tre av katsorna har daterats: L2025:2458 till år 1476 $\pm$ 5 år (dendrokronologi);

Figur 3. Katsa i Locknesjön (L2025:2457). Daterad till 1724/1725 och registrerad som fornlämning. Foto: Anders Hansson.

Figur 4. Fiskegrund benämnt Skrinet (L2025:2775) använt vid fiske efter lekröding. Fiskegrundet markeras av en fyrkantig sten på land. Foto: Anders Hansson.

L2025:2459 till 1544–1839, mest sannolikt vinterhalvåret 1574/1575 (dendrokronologi, en kompletterande ^{14}C -analys gav resultatet 1500–1795); och L2025:2457 till vinterhalvåret 1724/1725 (dendrokronologi).

Katsor med medeltida dateringar har undersökts på andra platser i Skandinavien. De äldsta exemplen från medeltid denna artikels författare känner till – med reservation för att fler kan finnas – kommer från undersökningar i Nord- och Sør-Mesna i Sydöst-Norge. Där har katsor daterats till 1295–1415, till mitten av 1300-talet och till mellan 1600- och 1800-tal (Mjærum m.fl. 2024:27ff). Rester från en katsa påträffad i Tingstäde träsk på Gotland har daterats till 1500-talet (d’Agnan 2022:8).

Betydligt äldre fiskfällor av typen katsa är dock kända, både från neolitisk och mesolitisk tid (Hallgren 2023:30, 2023:115). Man får anta att fångstmetoden verkat i en mer eller mindre obruten tradition sedan stenålder fram till för cirka 100 år sedan.

Fiskegrund och märkessten

De namngivna fiskegrunden och märkesstenen (riktmärke) i Näkten har pekats ut av lokala fiskare och används än idag. Deras ålder är okänd, men de anses lokalt ha använts under mycket lång tid. Grunden har namn som Höken, Korven, Skrinet, Kalven, Jungfrun m.fl. Märkesstenen kallas Kua (kon).

Vrakfällor/vrakhushus och brygga

Ett vrakhushus består av en timrad låda med ett golv av glesst lagda träslanor som släpper igenom vattnet. De har oftast anlagts i strömmande vatten för att fånga fisk på vandring nedströms. Fisken leds in mot vrakhuset med hjälp av fångstarmar uppbyggda av sten eller trä, och fastnar antingen mot en tvärliggande stock framför lådan eller inne i själva ”huset” (Hesthagen & Kleiven 2016:101).

Två vrakfällor har dokumenterats i projektet. Vid Harrbäckens utlopp i Näkten ligger L2025:2744, golvet till ett vrakhushus bestående av slanor i en ram (figur 5). Det andra är beläget i Storbodströmmen, och består av en 5–6 meter lång och upp till 0,4 meter hög syllstensrad delvis belägen under vatten (L2025:2456).

Figur 5. Vrakfällan vid Harrbäckens utlopp i Näkten. Foto: Anders Hansson.

Resterna av en brygga använd för fiske med sump, nu helt belägen under vat-

ten, består av träkluvor på en träram, 1,7×3 meter stor (L2025:2751).

Lämningarna har inte daterats, men även vrakhus har fått dateringar ned i medeltid i Norge. Från sjön Tesse i de norra delarna av Jotunheimen i Oppland fylke har delar från vrakhus ("sløe" på norska) daterats till mellan 1218–1405 och 1490–1659 e.Kr., och andra anläggningar av samma typ i Norge har daterats till omkring 1500-talet. Från norska skriftliga källor finns beskrivningar av vrakfiske från 1300- och 1400-talen (Wammer 2015:10; Bjørkli m.fl. 2016:25).

Stenvallar/dämmen

Vid sjön Bielnienjaevries sydöstra inlopp dokumenterades fem stenvallar byggda tvärs över en bäck. Vallarna har haft en öppning som släpper igenom fisken när den går uppströms för att leka. Öppningen har sedan täppts igen – enklast genom att man helt enkelt har ställt sig mitt i den – och när fisken vandrade nedöver har man kunnat fånga den med håv eller med händerna.

Figur 6. Stenvall L2025:2451 i Bielnienjaevrie. Foto: Anders Hansson.

Nätsänket

År 2023 påträffades ett nätsänke med ålderdomligt utseende i samband med bäckrensning vid Locknesjöns södra utlopp. Sänket består av en vidjering, 15 centimeter i diameter, omlindad av remsor med näver. I sänkets mitt finns en sten som är omlindad med näver och fastsurrad i ringen (figur 7). Näver från nätsänket ha ¹⁴C-daterats till 1300-talet (1336–1395 med 55,8 % sannolikhet alt. 1289–1328 med 39,6 % sannolikhet). I skrivande stund är fyndet inlämnat för konservering.

Figur 7. Nätsänket före konservering. Foto: Anders Hansson.

Nätsänken av samma typ har påträffats på ett antal platser i Sverige, Norge och Finland. Från Jämtland finns tidigare fem kända fynd (Hansson & Jonsson 2025:26), och vid specialinventeringar kring sjön Tesse i Norge 2013–2014 påträffades 40 nätsänken varav 14 var trugfomade som det från Locknesjön. Ett av dessa, och ett likadant äldre fynd från samma

plats har ¹⁴C-daterats till yngre järnålder (Wammer 2015:8, 24ff).

Elling Utvik Wammer har utifrån materialet från Tesse gjort en typindelning av trugformade nätsänken i fem typer, där det i denna artikel aktuella sänket faller inom Typ 3. I det norska materialet är sänkena av Typ 3 daterade till övergången vikingatid/medeltid. De äldre fyn-den från Jämtland har av Wammer typbestämts till Typ 3, Typ 5 (tidig medeltid) samt en typ som inte ingår i det norska materialet (Wammer 2016:266ff).

Diskussion

De fasta fiskeanläggningar som har dokumenterats kan indelas i typerna katsa, vrakhus och dämme samt en brygga. Dateringarna av katsorna i Locknesjön gav spännande resultat då de visade sig vara från 1400-, 1500- och 1700-talen. De är med andra ord fornlämningar, och resultatet öppnar för att många anläggningar av denna typ i våra vattendrag kan ha en betydligt högre ålder än vad man tidigare har kunnat tro och att ytterligare inventeringar och dateringar är nödvändiga. Katsor har förvisso anlagts in i modern tid (jfr ovan om beskrivningen av hur man slår en katsa från 1930-talet), men i de intervjuer som har gjorts med äldre personer i dagens lokalbefolkning finns inga minnen kvar av sådana bruk. Ser man till äldre intervjumaterial från 1950- till 70-talen i Östersunds Museums Etnologiska

Arkiv (ÖMEA) i Jämtlans arkiv finns sporadiska uppgifter om fast fiske, men det förefaller inte ha varit vanligt vid den tiden. En rimlig tolkning är att när bomullsnät blev mer allmänt tillgängliga ersatte de det fasta fisket och kunskapen om fast fiske försvann inom loppet av några generationer.

Intervjuerna med påföljande inventering i Näkten har dock genererat uppgifter om ett antal namngivna platser och markörer som fortfarande är kända i folkmun. De markerar platser i sjön med lekgrund för röding där fisket har varit särskilt bra. Den genomgång av Ortnamnsregistret som har gjorts inom projektet får ses som ett inledande översiktligt försök som kan ligga till grund för ytterligare mer genomgående studier. Genomgången fokuserade inte på de vattendrag som har inventerats, utan inriktades på att utifrån sökord som kan kopplas till katsor identifiera platsnamn. Den resulterade i 23 träffar, med namn som Katisa, Kattisan, Kattisnäset, Kattisviken, Kattistjärnen, Katt-tjärnen m.fl. Ytterligare liknande namn som indikerar fast fiske har lokaliserats, t ex namn innehållande ordet ”verk”, enligt Svenska Akademiens ordbok i betydelsen ”fångstredskap för fisk bestående av två från land eller brygga i vattnet utgående armar av nedslagna pålar eller nedstuckna grenar kvistar o. d. vanl. Inneslutande mjärde eller ryssja”. Betydelsen belagd i skrift 1544. En plats med rester efter en katsa samt fyndplats för stockbåt har även lokaliserats (L1947:408) vid en

mindre tjärn. Vid en tidigare genomgång, 1994, daterades åtta stockbåtar i Jamtlis samlingar vilket gav dateringar från 1400-tal till 1700-tal (Jlm inv nr 112, 1648, 1858, 12294, 14220, 14289, 14438, 16915. ST 13767-13774). Kopplingen stockbåtar och fast fiske är något som kommer undersökas vidare.

Avslutning: vidare arbeten

Med kunskap om mängden bäckar och åar som rensats för timmerflottning och alla sjöregleringar som genomförts i länet skulle man kunna misstänka att det mesta av fasta fiskfällor är förstört. Hittills erhållna resultat från den förhållandevis begränsade insatsen under

2024 visar dock på goda förutsättningar för fortsatta inventeringar. Planen är att inrikta dessa på större geografisk spridning, dokumentera fler typer av lämningar samt datera ett urval av dessa. Förhoppningen är att kunna lyfta fiskets betydelse, i första hand, under historisk tid, som en förutsättning för överlevnad och inte som binäring till jordbruk, jakt och renskötsel.

Kristina Jonsson
I: e antikvarie i arkeologi på Jamtli
(läns museet i Jämtlands län)
Kristina.jonsson@jamtli.com

Anders Hansson
Arkeolog
andersarkeolog@gmail.com

Referenser

- Björkli, B., Friis, E. K., Mjærum, A., Wammer, E. U. 2016. Prolog: Tesse – et arkeologisk Eldorado og en innfallsport til fjellfisket. *Fjellfiske i Norden. Årtusener med svømmende rikdom*, s. 15–35. Riga.
- Claesson, C. 1937. "Slå ut en katsa". Ålderdomligt fiske i en Sörmlandssjö. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1937*, s. 63–78. Stockholm.
- d'Agnan, P. 2022. *Friläggning och datering av fast fiske i Tingstäde Träsk. Gotlands län och region, Tingstäde socken, Myrvälder 1:26>1, L2022:9235. Arkeologisk forskningsundersökning*. C.H.A.B Arkeologi och Byggnadsvård AB, Rapport 2022:8. Visby.
- Hansson, A. & Jonsson, K. 2025. *Historiskt fiske i Jämtlands län. Rapport över ett inledande dokumentationsprojekt 2024*. Rapport – Jamtli 2025:19. ISSN 1654-2045. Östersund.
- Hallgren, F. 2023. *Att utreda och undersöka arkeologiska lämningar i våtmarker*. Stiftelsen Kulturmiljövård, rapport 2023:96.
- Hesthagen, T. & Kleiven, E. 2016. Fiskemåtar i fjellet i eldre tid. *Fjellfiske i Norden. Årtusener med svømmende rikdom*, s. 93–109. Riga.

Mjærum, A., Kirchhefer, A. J., Friis, E. K., Grøndahl, F. A. & Gunnarsson, B. 2024.

Middelalderfiske, fellefangst och fraflytting. En dendrokronologisk undersøkelse av et 1300-talls stasjonært fiskeanlegg i Nord-Mesna, Sørøst-Norge. *Fornvannen* 119, (1/2024), s. 25–44.

Wammer, E. U. 2015. *Rapport. Maritimarkeologisk undersøkelse i forbindelse med fornyelse og revisjon av konsesjon (sektoravgift) i Tesse 2014, saksnummer: 2012363*. Norsk maritimt museum – Arkeologisk rapport nr. 2015:1. Oslo.

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Bulverket, forskningen och potentialen i en nästan 100 år gammal forskningsingång

Peter d'Agnan

Research on the underwater archaeological site of Bulverket has been ongoing for over 100 years. Bulverket was a large square wooden platform, built in the middle of a large shallow lake on northern Gotland in the early 1130s. On top of the platform were numerous houses constructed with a wide variety of contemporary building techniques, including wickerwork, stave construction, corner-post construction, and also timber-joint construction. The remains of the houses have been preserved remarkably well in the lake sediment. The site has been investigated several times and has generated debate about its original purpose. The paper recognises the potential of a 98-year-old research approach that differs from previous research and shows what it can contribute to Gotlandic research.

Inledning

Ungefär mitt i den stora grunda sjön Tingstäde träsk på norra Gotland, ligger undervattensfornlämningen kallad Bulverket. När byggnadsverket uppfördes i början på 1130-talet var det en stor träplattform med hus på. Åke Hyenstrand och Anna Lihammer har beskrivit den som en av de märkligaste fornlämningarna i hela Skandinavien (Hyenstrand 1989:128;

Lihammer 2010:88). Det är svårt att motargumentera när man som besökare möts av en häpnadsväckande syn både ovan och under ytan. Än större blir intrycket från luften (se figur 1 och 8). Det synliga ovan botten är dock bara toppen på ett isberg. Merparten av konstruktionen fortsätter delvis ned till flera meter i den syrefattiga kalkbleken som skapat bra bevaringsförhållanden för tiotu-

Figur 1. Bulverket från ovan. Prickarna i mitten är båtar vilket uppmärksammar anläggningens storlek. I bakgrunden på horisonten syns Tingstäde sockens medeltida kyrka. Foto åt nordväst med spridningstillstånd: Roger Arleryd 2021.

sentals trästockar och byggnadsdelar som utgör fornlämningen.

Platsen har beforskats i över hundra år. Det har resulterat i ett stort antal inlägg såsom skrifter, rapporter, uppsatser, artiklar och en avhandling. Det mest relevanta för artikeln summeras kortfattat för att visa inriktningen på forskningsfrågorna. Artikeln riktar uppmärksamhet till det arkeologiska materialet för att visa på datans betydelse i andra sammanhang. Syftet med artikeln är att visa potentialen i en hittills outvecklad forskningsinång med en annan problemställning än tidigare forskning.

Bulverket

Byggnadsverket bestod ursprungligen av en 170 x 170 meter stor

kvadratisk träplattform med en grundkonstruktion av sammansatta stockkistor som vilade på sjöbotten. Anläggningens mitt utgjordes till synes av en stor öppen vattenspegel. Runt anläggningen fanns en cirkulär, till merparten tvåradig pålspärr av tusentals pålar nerkörda i sjöbotten. Ovanpå fundamenten låg trägolv för ett stort antal hus.

Hur stor täckningsgrad bebyggelsen hade, eller hur många husen var är inte känt. Bebyggelsen måste dock ha varit omfattande med tanke på den stora mängd byggnadsdelar som påträffats i samband med undersökningar (se figur 2). Det är inte heller känt var eller om det fanns öppningar mellan kistorna för att med båt kunna ta sig in till den öppna ytan i mitten. Fornlämningen

Figur 2. Konstnärligt förslag över hur det kan ha sett ut när Bulverket uppfördes i början på 1130-talet. Att döma av hur okkistorna är sammankopplade med varandra konstruktionsmässigt, bör byggnadsverkets fundament ha byggts på vinter från isen. Illustrationen figurerar endast byggnadsteknikerna skiftesverk och knuttimring, där tillräckligt många delar idag finns dokumenterade för trovärdiga rekonstruktionsförslag. Byggnadsteknikerna stavverk och flätverk har inte tagits med. Illustration: författaren 2023.

som ligger cirka en kilometer ut från närmaste strand, upptar ungefär sex hektar inklusive pålspärren. Storleksmässigt var anläggningen bland de största enskilda byggnadsverken i trä som uppfördes i Östersjöregionen under denna tid.

Stockkistorna som utgjorde byggnadsverkets fundament är det som framträder mest av fornlämningen (se figur 8). Dessa är byggda i okteknik och består av rundstockar, överlag omkring sju meter långa, lagda i fyrkant omlott ovanpå varandra. I stockarnas ändar finns stora hål där så kallade oksvärd (långa stolpar), var genomträdde för att hålla ihop konstruktionen. Konstruktionstypen är

känd sedan vikingatid och av samma sort som varit vanlig i stenkistor för att bygga bryggor, ankringspunkter, brofundament och dylikt under tusen år. Samma typ av konstruktioner har påträffats i flertal medeltida stenkistor runt Gotland, framför allt i skyddade vikar i anslutning till medeltida lanthamnar (d'Agnan 2012; 2015; 2017).

Bland alla stora långa okstockar ligger också minde trädelar som är byggnadsdelar från hus. Enligt Zetterling är okstockar och merparten av byggnadsdelarna i furu med enstaka plank och bräder av gran (Zetterling & Boëthius 1935:12). I Historiska museets samlingar där delar av Zet-

terlings material finns magasinerat, finns dock också byggnadsdelar från hus av ek, bland annat i form av brädor från gavelspetsar (Zetterlings fyndkatalog nummer 403 och 405, ATA).

Trädelarna som sticker upp över sedimentbotten är ofta starkt eroderade. Endast det hårda kärnvirket och kvistar har bevarats efter 900 år med periodvis påverkan av is och syre. Den andra änden av nästan allt trämaterial som ligger inbäddat i bottensedimenten av kalkbleke är dock förbluffande välbevarad (se figur 3 och figur 4). Det skall i sammanhanget sägas att dagens vattennivå i sjön är omkring en meter högre än vad den var före 1960-talet, då sjön reglerades för vattentäkt. Vid lågvatten har förr delar av virket som syns över sjöbotten periodvis

Figur 3. Bevarandeförhållandena på fornlämningen är förbluffande som illustreras av denna nästan kompletta dörr som Zetterling bärgade. Foto: Hulda Andersson 1932. ATA.

befunnit sig över vattenytan. Vattendjupet på fornlämningen varierar idag mellan en och två meter på fornlämningen. Djupast är det i det nordvästra hörnet. Som grundast är det i det sydöstra hörnet där träkonstruktionerna är minst synliga. Bara någon enstaka stock sticker upp över sjöbotten. På foton från luften ses dock tydligt att det även här finns intakta okkistor dolda av sediment.

Husdelar som helt är dolda i sedimenten har ännu kvar sin gula kulör. På en del sitter det fortfarande fogdetaljer kvar som dymlingar (träspik). I håligheter och på ytor ses verktygsspår med så bra bevaringsgrad, att det går att dokumentera eggskadorna från yxorna som användes. På ungefär en meters djup, finns ett upp till omkring tio centimeter tjockt lager med huggspån som finns runt om hela fornlämningen (Rönaby 1995a:70). Lagret har avsatts under kort tid och är resterna efter byggnadsverkets uppförandefas. Huggspånen förtäljer vilken typ av yxor man använt och för vilka ändamål dessa har använts. Genom formen på huggspånen går det också utröna att man har uppfört hus på platsen (d'Agnan 2026:36).

Den stora återkommande frågan är vad Bulverket har varit för något. Placeringsvalet av byggnadsverket mitt i en sjö antyder onekligen någon form av försvarssyfte. Platsen är lämplig när sjön är isfri. Situationen blir dock omvänd på vintern. Att bränna ner en dylik träanläggning med eldpilar i skydd av nattmörkret från isen bör ha utgjort en stor risk. Ur fortifika-

tionsteknisk synpunkt är ett stort fyrkantigt byggnadsverk också svårare att försvara än ett runt där hörnen utgör svaga punkter.

Förutom huggspånslagret har det inte dokumenterats några avsatta kulturlager som på boplatser med längre användningstid. En mindre mängd fynd har dock påträffats vid undersökningar som visar viss aktivitet. Det som påträffats vid äldre undersökningar är bronsbeslag, bronssölja, järnkniv, läderbitar med nit, bronsbjällra, smältklump av brons, läderfragment med märken efter sömmar, fragment av laggkärl, ektråg, vattenho, stockkista med lock, flöten av furubark, ankarkrok med inkilad sten, sänke av kalksten, obrända djurben och hasselnötter (Bendegard 1992:12–13). Allt läder, brons och kniv påträffades på samma plats (Bendegard 1992:52). Att föremålen påträffats tillsammans och hör till kategorin dräktdetaljer, talar för att de hört ihop. Troligen handlar det om ett tappat bälte. I samband med undersökningar i modern tid, har ytterliga fynd påträffats i form av en nyckel och en nätknytarsticka (Rönby 1995a:70–72).

Fyndmaterialet kan beskrivas som alldagligt och är inte tillräckligt utmärkande för att kunna förklara anläggningens funktion. Förutom de två sistnämnda fynden, går det heller inte belägga om föremålen kan knytas till byggnadsverkets uppförandefas eller användningstid. Med tanke på platsen mitt i en sjö, är inte heller fynd efter två båtar till hjälp i tolkningsfrågan (Bendegard 1983:95). Så

vitt känt finns inga historiska källor som nämner Bulverket.

Tidigare forskning

Bulverket nämns av Oscar Montelius redan 1868 i anteckningar från en resa till Gotland (Montelius 1868, ATA). Det är dock inte förrän under 1900-talet som en rad forskare förtjänstfullt både undersöker och debatterar den märkliga fornlämningen. På 1920- och 1930-talen utförde militären Arvid Zetterling de mest omfattande dokumentations- och undersökningsarbetena som hittills utförts av anläggningen (se figur 4–6). Hela anläggningen mättes in och en plan upprättades över allt på sjöbotten synligt virke.

I en första artikel i Fornvännen, rubricerar Zetterling fornlämningen som pålbyggnad. I artikeln understryks dock att byggnadsverket konstruktionsmässigt inte är en pålbyggnad (Zetterling 1927:176). Benämningen blir ändå något som följt med beskrivningar av Bulverket till idag (Westerdahl 1988:38; Westholm 1997:74; Lihammer 2010:190; Westerdahl 2023:380). Zetterling bärgar närmare 600 husdelar, okstockar och som tidigare nämnt också en mindre mängd fynd. Han utför arbetet från en flotte genom att dra upp virkesdelar och muddra ungefärligen en fjärdedel av fornlämningen. Framför allt blir de västra och delar av de norra delarna undersökta.

I samband med undersökningarna och bärgningarna noterade Zetterling

kolbitar vid skilda platser i anläggningens västra delar. Något som han benämner gärdsel, förslagsvis en stör av ene (författarens tolkning), skall också haft tecken på brand med en delvis ytligt kolad yta. I redogörelse för sina första års undersökningar, nämner han att virke från nordvästra hörnet var brandskadat (Zetterling 1927:172; Bendegard 1983:97). I sin sista publikation (1935) nämns dock inte detta och i hans fyndkatalog över bärgade fynd finns endast en virkesdel upptagen som är brandskadad (Bendegard 1989:54; ATA dnr 51b/27).

I sitt omfattande arbete upprättat han också en fyndkatalog med löpnummer och dokumentation av allt material (ATA). Allt som bärgades togs dock inte om hand. En stor del återdeponeras i träsket och det råder oklarhet i var och hur mycket som återdeponeras (Bendegard 1989:53; 1992:9; Rönaby 1995a:48). En liten del av materialet lämnades in till Gotlands museum där det finns upptaget i deras fyndkatalog, samt också till Historiska Museet i Stockholm (Zetterling 1927:169, 172). Material har inte kunnat lokaliseras i Gotlands museums samlingar. Efter Zetterlings död fraktades återstoden av det bärgade materialet till Historiska Museet (Rönaby 1995a:48). Endast ett fåtal delar fanns upptagna i museets fyndkatalog år 2024. Vid efterforskning av författaren, kunde dock ungefär 200 byggnadsdelar från Bulverket lokaliseras och identifieras i museets samlingar.

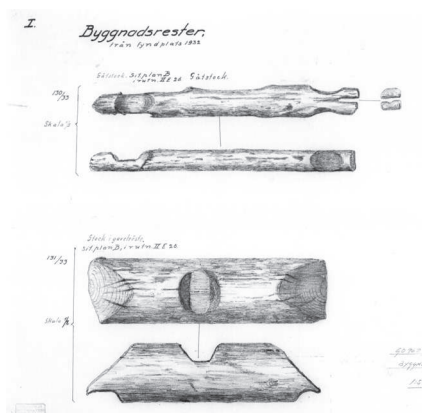
Rörande husmaterialet noterar Zetterling att det förekommit minst två byggnadstekniker: skiftesverk och knuttimring. Bland husdelar i olika tekniker, urskiljer han bland annat dörrar, takåshuvar, gåtar och fogfjädrar samt väggtrimmer från timrade hus (Zetterling & Boëthius 1935:12). Från skiftesverk noterar han hörnstockar av olika typer, plank till golv och väggar, syllar, takbräder och långband (Zetterling & Boëthius 1935:12). Han dokumenterade också flera långa rundstockar med ett längsgående notspår. Av arkivhandlingar framgår att han ansåg att dessa kan ha hört till hus av stavverksteknik (ATA dnr 4837/36; Bendegard 1983:95; 1989:50).

Zetterling föreslår att anläggningen åtminstone tidvis kan ha varit bebodd med tanke på både fynd- och husmaterialet som påträffats (Zetterling & Boëthius 1935:15). Inledningsvis tolkar han anläggningen som en försvarsplats och flyktborg (Zetterling 1927:177; 1928:34). Bakgrunden föreslås vara en allvarlig politisk situation. I hans sista publikation efter flera års undersökningar och omfattande dokumentation av både anläggningen och hundratals byggnadsdelar, framgår en annan inställning. Ödmjuk inför forskningsfrågan konstaterar han att Bulverkets roll för trakten och Gotland ännu väntar på sin slutliga lösning (Zetterling & Boëthius 1935:15).

Ebba Hult de Geer utför ett pionjärarbete för dendrokronologin med prover från stockar från Bulverket (Hult de Geer 1935:522–528, 530–

Figur 4. Arvid Zetterlings kollega Lennart von Post, bärgandes en syll och en hörnstock från ett skiftesverk. Foto: Ture J. Arne 1927. ATA.

Figur 5. Exempel på delar från knuttimring som Zetterling bärgade och dokumenterade. Den övre byggnadsdelen visar en gåtstock som satt på vänster sida om en dörröppning i en gavel att döma av måtten. Gåtspåret syns som ett urtag på höger sida. Den nedre delen är den översta stocken i ett gavelröste med urtag för takåsen mitt på stockens ovasida. Byggnadsdelarna påträffades 1933. ATA, I13 162 Go 1109F.

Figur 6. Arvid Zetterling ståendes på sin undersökningsflotte 1932. Framför honom står en rad byggnadsdelar från en del av en gavel till en knuttimrad byggnad. Foto: ATA.

531). Metodiken som användes var att jämföra årsringarna från anläggningen med kurvor från Sequoiaträd växande i Kalifornien. Metoden var dock kontroversiell och övergavs. Hennes dateringar ringade in två perioder. Dels 450-talet som föreslogs vara uppförandetiden, dels år 585 som föreslogs ha varit en förstärkning av anläggningen. Hult de Geer föreslog det sistnämnda året vara sammanknutet med att Gotland skulle ha blivit intaget av Svearna.

Till försvarshypoteserna ställer sig sedan också Mårten Stenberger som föreslår en datering till sen vikingatid–tidig medeltid med stöd i ^{14}C -dateringar av Bulverket (Stenberger 1945:104; 1979:744). Stenberger adresserar också en möjlig brand på Bulverket genom att citera ett talesätt: ”Det rökte så som när Tingstäde träsk brann”. Han återkopplar därmed indirekt till Zetterlings tidigare uppgifter om brandskadat virke från anläggningen. Talesättet har förr använts på norra Gotland vid beskrivningar av stora bränder, men dess bakgrund är inte känd (Stenberger 1979:743).

Peter Manneke noterar i en artikel om Gotlands fornborgar att Bulverket ofta betecknats som en dylik (Manneke 1983:72–73). Han vidhåller dock inte beteckningen. Han påpekar att fornlämningen sticker ut i fornlämningskategorin och föreslår att Bulverket är en fornlämnings-typ för sig. Christer Westerdahl utvecklar detta vidare och föreslår att Bulverket kan ha haft ett omvänt användningsområde, en plats som

man inte skulle fly till, utan snarare inte skulle kunna fly från, det vill säga en slavstation och ett arbetsläger. Hypotesen är byggd på flertal indicier kring Bulverket som pekar på ett östligt ursprung (Westerdahl 1988; 2023:380–388).

Åke Hyenstrand (1989:123, 128–129) påpekar att Bulverkets läge är av central betydelse för tolkningen och att det bör ha funnits en större organisation bakom tillkomsten. Sockennamnet Tingstäde lyfts som ett sannolikt samband med Gutnalinget. Han påpekar att en närmare historisk tolkning inte kan bli annat än gissningar, men föreslår en koppling till överenskommelsen med Svearna och att skatt kan ha lagrats på anläggningen. Vidare noterar han också att behovet bakom anläggningen snabbt kan ha varit överspelat med tanke på att den inte omnämns i Gutasagan. Bakomliggande orsaker till övergivandet föreslås till exempel ha varit maktskiftet, Visbys eller Västergarns tillkomst.

Christina Bendegård (1983; 1989) sammanställer Zetterlings omfattande dokumentationsmaterial och redogör för hans undersökningar. Hon föreslår också Tingstäde socken som en centralplats på Gotland och kopplar kulturlandskapet runt Tingstäde träsk till Bulverket. Vidare utvecklar hon hypotesen om samröre med tingsväsendet i samband med den närliggande ödegården Wælde. Gården är under medeltiden en tingsdomargård. Hon föreslår att en av de tidigare ägarna kan ha varit initiativtagare till Bulverket och

använt anläggningen som fortifikation. Bulverket föreslås också ha haft samband med en fridsrätt nämnd i Gutalagen, där anläggningen kan ha utgjort en fredad plats för dråpare (1992: 38; 1993:311–312).

Gad Rausing (1990) föreslog en annan hypotesinriktning där Bulverket kan ha varit en säsongsbetonad handelsplats och en föregångare till Visby. Ola Kyhlberg anknöt till tingsplatshypotesen eller en ”helgö”, möjligen upprättad på kungligt direktiv (Kyhlberg 1991:72). Roger Öhrman anknöt till befästningsteorin men i kombination som tings- och marknadsplats (Öhrman 1994:64).

Johan Rönby bidrog till diskussionen genom flertal artiklar (1989; 1990a; 1990b; 1990c; 1992; 1995b) och en avhandling (1995a). Flera av artiklarna anknyter till de tidigare föreslagna hypoteserna. Under åren 1989–1993 genomförde han undervattensarkeologiska undersökningar inom ett doktorandprojekt där bland annat ett smalt långt schakt grävdes i fornlämningens södra del. Den stratigrafiska tolkningen indikerar att konstruktionen redan kort efter uppförandet tycks ha sjunkit ner i bottensedimenten. Dendrokronologiska analyser av Alf Bråthen avgränsade fällningsåren för olika virkesdelar från anläggningen till 1120-talet, vilket senare korrigerades till 1130-talet (Bråthen 1998:258–259). Fornlämningen kom också att karteras med modernare metoder. Avhandlingens syfte var att diskutera de behov och krafter som kan ha legat bakom uppförandet av anlägg-

ningen. Rönby föreslog att ett motstånd mot samhällsförändringar ledde till uppförandet.

Gun Westholm anknöt till en möjlig östlig koppling och föreslog att Bulverket kan ha utgjort en lagringsplats för ryska handelsvaror (Westholm 1997:74–75). Nils Blomqvist föreslog i stället att kopplingen kom från söder, och såg Bulverket som ett varulager uppfört av vender (Blomqvist 2008). Anders Andrén håller för troligt att svaren sannolikt finns bland ovanstående hypoteser, men förslår också att Bulverket kan ha varit ett försök av tingsssamhället att skapa en handelsplats för främmande köpmän eller har ett sammanhang med tingsfriden (Andrén 2011:62–63). Majvor Östergren redogör för den komplicerade bilden av Tingstäde som enligt Gutalagen är platsen för en av tre asylkyrkor. Hon håller det för möjligt att Bulverket kan ha utgjort en försvarsanläggning eller samlings- och förvaringsplats för tinget (Siltberg & Östergren 2018:25).

Efter mer än 100 års forskning saknas ännu ett säkert svar kring frågan om Bulverkets syfte. Fokus i forskningen har legat på dokumentation, datering samt orsaksförklaringar bakom anläggningen. De flesta forskare har velat knyta tillkomsten till en specifik händelse eller samhällsförändring, som varit kopplad till en centralmakt av något slag. Också föremålen som påträffats på fornlämningen har diskuterats ur samma synvinkel (Westerdahl 1988; Westholm 1997:74–75). Zet-

terlings arbete speglar en viss nationalism och fyndpositivism, medan forskarna kring 1900-talets mitt och framåt genom influenser från "New archaeology", betonade vikten av naturvetenskapliga metoder. Under 1980-talet och framåt har forskningen präglats av postprocessualismen.

En nästan 100 år gammal forskningsingång

Som forskningsgenomgången visar har problemställningarna adresserat fornlämningen och dess samhällsanknytning i stort. Flera forskare har diskuterat bebyggelsen som en del av fornlämningen (Zetterling 1928; Bendegård 1983; Rönnby 1995b). Vad som inte penetrerats utförligt är det arkeologiska materialet i sig, som i huvudsak utgörs av 900 år gamla husrester. Zetterling har dock lyft detta problem och uppmärksammat vikten av husmaterialet i en större kontext. I *Fornvännen* (1928:34) skriver han följande: "Med stor sannolikhet äro dessa rester av träbyggnader bland de allra äldsta, som så väl bevarats i sitt ursprungliga skick och därför förtjänta av en fortsatt ingående undersökning och värda det största intresse."

Zetterlings uppmaning har uppmärksammat av flera inom byggnadsforskning. Som exempel kan nämnas Mogens Clemmensen som beskriver fynden av skiftesverkhus från Bulverket i sin studie om träbyggnadskonst och framför allt skif-

tesverk i Danmark (Clemmensen 1937:257, notera att Gotland hörde till Danmark 1361–1645). Gotthard Gustafsson tar med exempel på ett skiftesverkshus från Bulverket i en vederhäftig artikel om byggnadskonstruktioner i skiftes- och stavverk (Gustafsson 1949:163). Gunnar Henriksson använder flera exempel från Bulverket i olika publikationer om skiftesverk. Vidare uppmärksammar han att det på anläggningen förmodligen förekommit fyra olika byggnadstekniker: flätverk, skiftesverk, stavverk samt knuttimring (Henriksson 1996:281–288; 2000:10–11). Trots att byggnadsmaterialet från Bulverket har lyfts och uppmärksammat, har det dock aldrig utförts några ingående analyser av Zetterlings bärgade byggnadsdelar ur ett byggnadstekniskt perspektiv.

Problemområdet och forskningspotentialen

Husmaterialet på och från Bulverket uppvisar en forskningspotential som kan besvara forskningsfrågor om hur Gotlands träbyggnadsutveckling gått till i detalj under tidig medeltid. Till skillnad från arkeologiska träbyggnadsrester på land, som i bästa fall består av trärester i stolphål, är den stora ansamlingen av byggnadsdelar på Bulverket unik. Ingen annan stans finns det en så stor samling av tidigmedeltida byggnadsrester i olika byggnadstekniker som till stor del går att rekonstruera.

En kunskapsbrist om trähusbebyggelsen på Gotland under yngre järnålder uppmärksammades i mitten av 1900-talet (Svahnström 1945:409). Husresterna från sen vikingatid och tidig medeltid har framförallt behandlats av Dan Carlsson som utfört många arkeologiska undersökningar på vikingatida och tidig-medeltida gårdsplatser. Carlssons ofta refererade studier föreslår att skiftesverket varit allrådande under järnåldern och medeltiden, även om också stavverk och flätverk har föreslagits som möjliga alternativ parallellt med skiftesverket (Carlsson & Pettersson 1979:167; Carlsson 1979:38; 1981:41–42; 1983:20).

Förslaget om att skiftesverket skulle ha varit allrådande har dock haft en del motbalans av andra forskare. Gunnar Henriksson diskuterade och lyfte knuttimringens förekomst på Gotland utifrån Bulverket husmaterial. (Henriksson 1996:287–292). Gun Westholm framförde att den vikingatida bebyggelsen i Visby var uppförd både i flätverk och skiftesverk (Westholm 2000:85). Stefan Haase föreslog att knuttimringen kunde ha introducerats redan samtidigt med skiftesverket (Haase & Ström 2004:14). Också Anna-Lena Gerdin har påpekat att kunskapen om användningen av de olika träbyggnadsteknikerna tiden före stenhusbyggandet blev vanligt är knapphändig (Gerdin 2007:134).

På senare tid har flera forskare kommit att komplettera bilden av träbyggnadsutvecklingen. Linda Qviström har föreslagit att det under tidig

medeltid bör ha byggts hus i såväl flätverk som skiftesverk. Hon uppmärksammar också de andra byggnadsteknikerna knuttimring och stavverk på Bulverket (Qviström 2019:260). Per Widerström har lyft att den vikingatida bebyggelsen har haft olika typer och en variation av konstruktioner. Han påpekar också att det ännu finns för lite arkeologiskt data för att på ett överskådligt sätt kunna typologisera dessa hus (Widerström 2021:272).

De arkeologiska spåren med stolphål efter den tidigaste ramverksbyggelsen är mycket få. Exempel är Havor i Hablingbo socken, där det påträffats rester efter ett eller möjligen två hus från vendetid (Widerström 2021:283). Även Fjäle i Ala socken har stolphål som antyder vendetida datering (Carlsson 1981:41).

Från i huvudsak vikingatid finns det belägg för ett tiotal platser med husrester. Många av dessa är inte enkla att tolka med flera olika varianter av olika tekniker. Merparten av dessa hade dock jordgrävda stolpar och var uppförda i ramverksteknik. En del har tolkats som flätverk. Det finns också en hustyp som skulle kunna beskrivas som en liten variant av de gamla långhusen med stenfundament och inre bärande takstolpar (Widerström 2021:286). I Visby har påträffats små hus från vikingatid uppförda i både flätverk och skiftesverk (Westholm 2000:85).

Från framförallt tidig medeltid finns de bäst bevarade husresterna som har påträffats vid Hellvigs i Fole socken, Burge i Lummelunda socken och Fjäle i Ala socken

(Bohrn 1942:64, Thunmark 1979; Carlsson & Pettersson 1979). Förutom de enskeppiga stolphusen har också enstaka mindre treskeppiga stolphålshus påträffats från vikingatid–tidig medeltid. Exempel är ett område strax utanför Visby, där rester efter sex byggnader undersöktes, varav två var av treskeppig typ med två inre stolprader (Wickman-Nydolf 2011:39–43).

Det är i regel inte förrän under tidig medeltid som man börjar att bygga husen på stengrunder (Carlsson 1981:42). Stolphålshusen fortsätter dock att användas parallellt med hus på stengrunder under mycket lång tid och förekommer också under högmedeltid. Det finns också exempel på hybrider med hus som både stod på en syllstensrad och jordgrävda stolpar (Qviström 2019:260).

Från hög- och senmedeltid har endast ett fåtal undersökningar utförts av rester efter trähus. Från gården Bingeby strax utanför Visby, har påträffats brända rester efter ett knuttimrat hus från högmedeltid (Gerdin 1987:26, 36). Vid gården Langhammars på Fårö undersöktes flera husgrunder. Två av dessa tolkades som bostadshus som avlöst varandra och var uppförda på stengrunder. Det ena har börjat användas under tidig medeltid och det andra övergavs ca 1530 (Östergren 2004).

Rester efter hus med en markant stengrund och stora stenblock resta på högkant, finns vid Tingstäde kyrka i Tingstäde socken. Byggnaden har tidigare antagits varit en stenbyggnad. I samband med en arkeo-

logisk undersökning 2022 har den omtolkats till en putsad träbyggnad. Vilken teknik den var uppförd i gick inte fastställa. Byggnaden daterades till 1400-talet och övergavs i början på 1500-talet (d'Agnan 2023a).

Ur källkritisk synpunkt skall noteras att ovanstående beskrivning av problemområdet är en förenkling och kortfattad summering av 80 års forskning som utelämnar mycket. Den visar ändå forskningsutvecklingen och dess samlade kunskap i stort och därmed varför husen på Bulverket har en avgörande relevans i forskningsfrågan. I sammanhanget skall det vidare noteras att undersökta husrester nästan uteslutande är daterade med föremålsfynd och ¹⁴C-datering. Felmarginaler på 100 år eller flera hundra år är därmed vanliga vilket försvårar tolkningar i byggnadsutvecklingssammanhang.

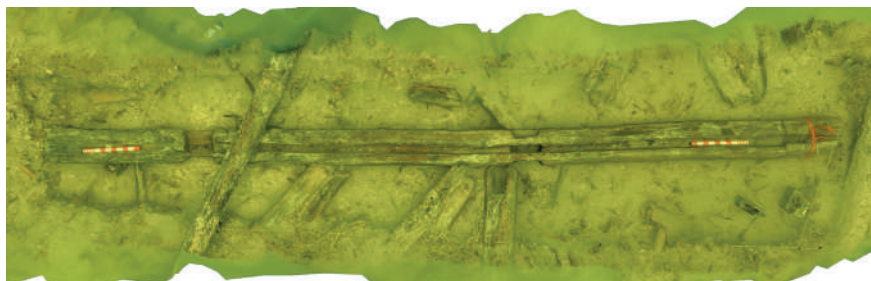
En annan viktig aspekt som bör påpekas, är att det i summeringen inte gjorts någon skillnad på husens funktion då detta ofta är en svår tolkningsfråga som ytterligare komplicerar bilden av husen. Det är möjligt att man förr byggde bostadshusen i en teknik, medan gårdsbyggnader för andra ändamål byggdes i andra tekniker. Den allmänna uppfattningen har dock varit att också uthusen främst var byggda i skiftesverk (Andrén 2011:38).

Nya undersökningar

Med bakgrund i ovanstående pågår sedan 2024 nya undervattensarkeo-

logiska undersökningar av Bulverket inom avhandlingsprojektet Bulverks-
husen (d'Agnan 2025; 2026). En
mindre undersökning utfördes också
som ett förarbete till projektet 2022
tillsammans med Johan Rönnby och

Jonathan Adams (d'Agnan 2023b).
Under åren har ett flertal områden
undersökts runtom på fornläm-
ningen (se figur 7–9). Förutom nya
undersökningar har också kvarsto-
den av Zetterlings bärgade material

Figur 7. Exempel på en del från byggnadstekniken resvirke eller stavverk. Undersökningsområde A, 2024. I stockens mitt finns ett notspår upphugget för stående plank. Ett flertal dylika stockar har påträffats på Bulverket. Skalstockarna är en halv meter långa. 3D: författaren.

Figur 8. Flertal områden har undersökts på fornlämningen de senaste åren. Bilden visar en liten del av fornlämningen med dess nordvästra hörn. Centralt i bild ses båt och undersökningsflotte. Observera de på botten synliga okkistorna som framträder som stora fyrkanter. Bland dessa större stockar från kistorna som över lag är omkring sju meter långa, ligger också mindre delar som kommer från byggnaderna som stod på plattformen för 900 år sedan. Foto: författaren 2025.

Figur 9. Schakt F från 2025 års undersökningar visar ett gytter av byggnadsdelar från ett byggnadsverk i förfall. Grundkonstruktionen har blivit skev och har genom århundradena flyttat på sig. Enstaka plank ligger utspridda efter plattformens golv (se figur 2 för illustration). De byggnadsdelar som finns kvar efter byggnaderna är bland de bäst bevarade resterna från tidigmedeltida trähus som finns i Skandinavien. Schaktet som var tre gånger tre meter togs upp inne i det som tolkas vara Bulverkets yttersta hörnkista i fornlämningens sydöstra hörn. Till vänster och upptill ses okstockarna som bildar kistans hörn. Byggnadsdelar högt upp i stratigrafien var i mycket dåligt och halvt förmultnat skick, medan byggnadsdelar djupt ner i stratigrafien såg närmast färska ut där virket fortfarande var ljusgult och enskilda verktygsspår kunde urskiljas. Skalstockarna är en halv respektive en meter långa. 3D: författaren.

Figur 10. Exempel på en byggnadsdel i byggnadstekniken flätverk som Zetterling bärgade, nu i Historiska Museets samlingar. I stocken ses hål efter störar som utgjorde en del av ramverkets fyllningsmaterial samt urtag för tapphål efter stabiliserande väggreglar. Fotoskalan är åtta centimeter. 3D: författaren.

i Historiska museets samlingar analyserats byggnadstekniskt. Nästan hundra av dessa delar har kunnat identifierats som byggnadsdelar och digitaliserades som 3D-modeller 2024 (se figur 10 för exempel).

Projektet problematiserar träbyggnadsutvecklingen på Gotland med utgångspunkt från Bulverket. Undersökningarnas syfte är att dokumentera och analysera de olika byggnadsteknikerna samt att datera byggnadsdelarna. Dateringarnas syfte är att utröna om husen byggts på plats eller kan ha varit återanvända. Genom undersökningarna har mycket ny detaljkunskap vunnits som visar en ny

bild av träbyggnadsutvecklingen på Gotland under tidig medeltid. Resultaten kommer diskuteras i kommande avhandling.

Tack till Martin Hansson och Jes Wienberg, båda Lunds universitet, samt två anonyma granskare för värdefulla synpunkter på artikelns första utkast.

Peter d'Agnan
Doktorand i historisk arkeologi,
Institutionen för arkeologi och antikens
historia, Lunds universitet
peter.dagnan@ark.lu.se
ORCID 0009-0001-5981-4215

Referenser

- Andrén, A. 2011. *Det medeltida Gotland. En arkeologisk guidebok*. Lund.
- Bendegard, C. 1983. Bulverket i Tingstäde träsk. *Gutar och vikingar*. Jansson, I. (red.). Stockholm, 89–98.
- Bendegard, C. 1989. Bulverket i Tingstäde träsk – undersökningarna 1921–1936. *Gotländskt Arkiv* 1989:45–55.
- Bendegard, C. 1992. *Tingstäde, gård, bulverk och hospitalmark*. C-uppsats, Uppsala universitet. Uppsala.
- Bendegard, C. 1993. Tingstäde – en vikingatida och medeltida centralplats på Gotland. *TOR* Vol. 25, 299–316.
- Blomqvist, N. 2008. Kung Bugislav på spåren? Gråborg och den gåtfulla Kalmar leiðangr 1123/24. *Gråborg på Öland. Om en borg, ett kapell och en by*. Tegnér, G. (red.) Stockholm, 161–183.
- Bohrn, E. 1942. En medeltida bondgård i Fole. *Gotländskt Arkiv* 1942:61–70.
- Bråthen, A. 1998. Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet. *Fornvännen* 1998, 258–259.
- Carlsson, D. 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland*. Visby.
- Carlsson, D. & Pettersson A-M. 1979. Fjäle i Ala – vikingatida och tidigmedeltida huskonstruktioner. *Arkeologi på Gotland*. Falk, W., Nylén, E., Nylén K., Schönbäck, B. & Svahnström, K. (red.). Visby, 163–168.

- Carlsson, D. 1981. Från stengrund till bulhus – gotländska husformer under yngre järnålder–tidig medeltid: Ett rekonstruktionsförslag utifrån Fjäle i Ala. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1981(2), 37–47.
- Carlsson, D. 1983. Bygd och gård på Gotland under vikingatiden. *Gutar och vikingar*. Jansson, I. (red.). Stockholm, 11–23.
- Clemmensen, M. 1937. *Bulhuse. Studier over gammel dansk træbygningskunst*. København.
- d'Agnan, P. 2012. *Stenkistor i Austerviken. Forskningsundersökning inom Hamn- & fiskelägesprojektet*. CHAB Rapport 2012:2. Visby.
- d'Agnan, P. 2015. *Dokumentation och provtagning av okstock samt svärd från Austerviken. Arkeologisk undersökning*. CHAB Rapport 2015:1. Visby.
- d'Agnan, P. 2017. Gotländska lanthamnar och fiskelägen: Kustbrukets sociopolitiska betydelse under hög- och senmedeltid. *Arkeologi på Gotland 2. Tillbakablickar och nya forskningsrön. Aktuell forskning presenterad vid ett symposium den 29 september – 1 oktober 2016. Arrangerat i ett samarbete mellan Uppsala universitet och Gotlands museum*. Wallin, P., & Martinsson-Wallin, H. (red). Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet & Gotlands Museum. Visby, 303–313.
- d'Agnan, P. 2023a. *Sighloffwers tingshus vid Tingstäde kyrka? Arkeologisk forskningsundersökning*. CHAB Rapport 2023:7. Visby.
- d'Agnan, P. 2023b. *Rapport över friläggning och dokumentation av byggnadsdelar på Bulverket i Tingstäde träsk. Arkeologisk forskningsundersökning*. CHAB Rapport. Visby.
- d'Agnan, P. 2025. *Friläggning, dokumentation samt provtagning på Bulverket och i Tingstäde träsk: Arkeologisk forskningsundersökning 2024. Rapporter från Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet; Nr 18. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet*. Lund.
- d'Agnan, P. 2026. *Undersökningar på Bulverket 2025: Arkeologisk forskningsundersökning 2025. Rapporter från Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet Nr. 19. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet*. Lund.
- Haase, S. & Ström, G. 2004. *Byggningar u häusar: Gotländsk byggnadstradition*. Visby.
- Henriksson, G. 1996. *Skiftesverk i Sverige: Ett tusenårigt byggnadssätt*. Stockholm.
- Henriksson, G. 2000. *Bålehus: om skånskt skiftesverk*. Folklivsskildringar och byggestudier 15. Uppsala
- Hult de Geer, E. 1935. Prehistoric Bulwark in Gotland Biochronologically Dated. *Geografiska Annaler*, Vol. 17. Hyllningsskrift tillägnad Sven Hedin, 501–532.
- Gerdin, A-L. 1987. *Mellan kust och inland – mellan stad och landsbygd: Några bebyggelsehistoriska synpunkter på Visbyområdet under järnålder och medeltid*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi. Stockholms universitet. Stockholm.
- Gerdin, A-L. 2007. A Coastal Farmstead in the Shadow of the City. *The significant detail: europeanization at the base of society: the case of the Baltic rim 1100–1400 AD: transactions of the CCC workshops at Skäftekärr in Sweden 7–10 October 1999, and at Tukums in Latvia 15–18 April 2000*. Blomkvist, N. & Lindström, T. (red.), 123–151. Gotland University, Visby.

- Gustafsson, G. 1949. Hörnstolparna från Garda. Några anteckningar om byggnadskonstruktioner i stavbygge och skiftesverk. *RIG*. Årg. 32. Häfte 4, 10–168.
- Hyenstrand, Å. 1989. *Socknar och stenstugor: Om det medeltida Gotland*. Stockholm Archaeological Reports. Stockholms universitet.
- Kyhlberg, O. 1991. *Gotland mellan arkeologi och historia*. Stockholm.
- Lihammer, A. 2010. *Arkeologiska upptäckter i Sverige*. Lund.
- Manneke, P. 1983. Gotlands fornborgar. *Gutar och vikingar*. Jansson, I. (red.). Stockholm, 59–74.
- Qviström, L. 2019. *Rum utan utsikt: fönster och ljus i medeltida byggnader*. Stockholms universitet. Stockholm.
- Rausing, G. 1990. The 'bulwark' at Tingstäde. *Fornvännen* 1990, 122–124.
- Rönby, J. 1989. Bulverket – och vikingatid medeltid på Gotland. *Marinarkeologisk tidskrift* 1989(1–2), 13–17.
- Rönby, J. 1990a. Bulverket – varumagasin, motståndsfäste eller platsen för Gotlands tidigmedeltida femtekolonnare? *META* 1990(3), 35–41.
- Rönby, J. 1990b. Varumagasin, korsfararborg eller platsen för Gotlands tidigmedeltida femtekolonnare. Bulverket. *Marinarkeologisk tidskrift* 1990(4), 6–7.
- Rönby, J. 1990c. New research at the Bulverket Lake Building, Gotland, Sweden. *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration* 1990(19,3), 233–237.
- Rönby, J. 1992. Träskborgen i Tingstäde – nytt ljus över gammal gåta. *Populär arkeologi* 1992(1), 23–27.
- Rönby, J. 1995a. *Bålverket: Om samhällsförändring och motstånd med utgångspunkt från det tidigmedeltida Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland*. Stockholm.
- Rönby, J. 1995b. Välbevarade 1100-tals hus i Tingstäde träsk. *Populär Arkeologi* 1995(3), 19–22.
- Siltberg, T., & Östergren, M. 2018. *Tingsplatser på Gotland. Organisation och styrning före 1700*. Klintehamn.
- Stenberger, M. (red.) 1945. *Boken om Gotland : minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645. Del I, Gotlands historia fram till år 1645*. Visby.
- Stenberger, M. 1979. *Det forntida Sverige*. Stockholm.
- Svahnström, G. 1945. Bondens gård och bostad. *Boken om Gotland : minnesskrift med anledning av Gotlands återförening med Sverige genom freden i Brömsebro den 13 augusti 1645. Del I, Gotlands historia fram till år 1645*. Stenberger, M. (red.). Visby, 402–419.
- Thunmark, L. 1979. Burget på Burge – en storgård på gränsen mellan heden och kristen tid. *Arkeologi på Gotland*. Falk, W., Nylén, E., Nylén K., Schönback, B. & Svahnström, K. (red.). Visby, 151–158.
- Westerdahl, C. 1988. Bulverket – ett slavfort? *Populär arkeologi* 1988(2), 38–41.
- Westerdahl, C. 2023. *Härdar : ett urval artiklar eller essäer i olika kulturhistoriska ämnen : mina vägar över och mellan vatten och land*. Skärhamn.

- Westholm, G. 1997. Gotland, Hansan och de bevarade spåren av en epok. *Gotländskt Arkiv* 1997, 71–94.
- Westholm, G. 2000. Visby och Gotland – medeltida byggnadsutveckling. *Gotländskt Arkiv* 2000, 85–104.
- Wickman-Nydolf, G. 2011. Arkeologen fortsätter lägga pussel på A7:s gamla övningsområde – ett pussel som aldrig blir färdigt. *Gotländskt arkiv* 2011, 33–44.
- Widerström, P. 2021. Was there life before death? The Viking settlements on Gotland. *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*. Gruszczynski, J., Jankowiak, M. & Shepard, J. (eds.). London/New York, 271–290.
- Zetterling, A. 1927. Bulverket. En svensk påbyggnad i Tingstäde träsk på Gotland. *Fornvännen* 1927, 161–178.
- Zetterling, A. 1928. Bulverket i Tingstäde träsk. 1927 års undersökningar. *Fornvännen* 1928, 27–37.
- Zetterling, A. & Boëthius, G. 1935. *Bulverket. En förhistorisk sjöfästning i Tingstäde träsk på Gotland*. Svenska fornminnesplatser. Vägledningar utgivna genom Kungl. Vitt. Hist. och Antikvitets Akademien. No. 10. Stockholm.

Otryckta källor

Montelius, O. 1868. *Montelii reseberättelse, augusti 1868*. Gotland, Allmänt. ATA.

Arkivkällor

ATA, Antikvariskt Topografiska Arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Kusön och Kusö kalv – kolning, sjöfart och jakt utanför Axmar bruk

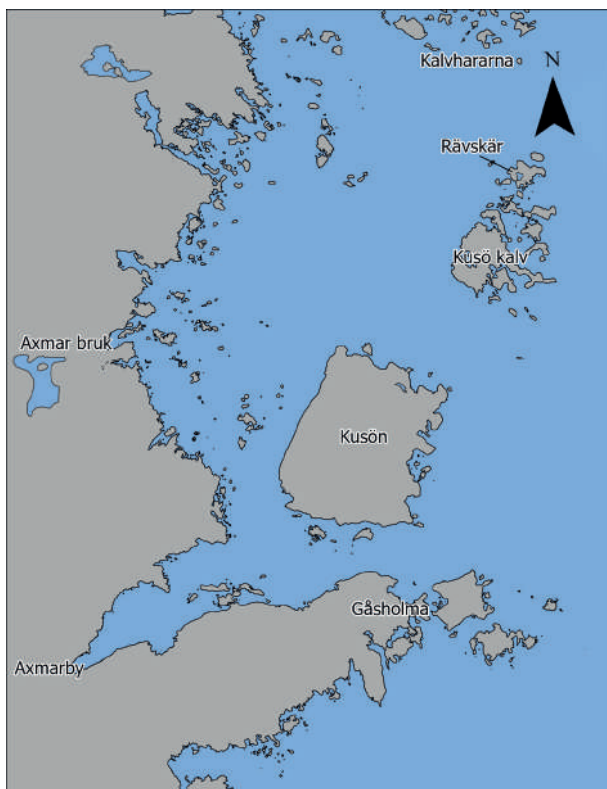
Andreas Widerberg

The islands Kusön and Kusö kalv are part of a small archipelago just outside the Axmar ironworks, along the northernmost coast of Gästrikland. Axmar ironworks acquired the islands already in 1672. Although the waters directly off the iron works are the best known maritime cultural environment in Gävleborg county, the large islands of Kusön and Kusö kalv have remained largely unexplored. In an effort to change this, the Gävleborg county museum carried out an archaeological survey on the islands in 2024. The survey resulted in 28 new sites, of which the majority are made up of remains from charcoal production, hunting hideouts and sea marks. The project also included a limited archival study which has revealed information that help detail the islands' history from the 1670s and onwards, particularly in relation to the charcoal production for the iron works, which can be traced back to the turn of the 18th century. In addition, the islands are positioned in well trafficked waters which can be traced through archaeological remains such as wrecks and sea marks, natural harbours as well as historical sources.

Bakgrund

Under 2024 genomförde Länsmuseumet Gävleborg en inventering av öarna Kusön och Kusö kalv samt omkringliggande mindre öar och skär i Hamrånge socken, Gästrikland. Syftet var att registrera forn-

och kulturhistoriska lämningar men inom projektet ingick även en begränsad kart- och arkivstudie där brukets egna arkivmaterial rörande Kusön och Kusö kalv gicks igenom. Projektet finansierades med bidrag från Gästriklandsfonden och Länsstyrelsen Gävleborg. Före invente-

Figur 1. Området runt Kusön och Kusö kalv med nämnda platser markerade.

ringen fanns det i Kulturmiljöregistret sammanlagt 25 lämningar registrerade på Kusön och Kusö kalv. De äldsta lämningarna är två stensättningar (L1951:5597 och L1951:5598) belägna vid Aldernäset på Kusöns sydvästra del, som höjdmässigt skulle kunna vara från järnåldern. Fornlämningar från historisk tid var lika få, ett fiskeläge (L1948:5153) och en begravningsplats (L1951:5830) på Kusö kalv. Från historisk tid fanns i övrigt ett mindre antal kolbottnar och grunder efter kolarkojor samt en handfull skjutskåror och sjömärken, samtliga registrerade som övriga kulturhistoriska lämningar. En knapp tredjedel av de registrerade lämning-

arna utgjordes av platser och naturbildningar med tradition. Fältharbetet 2024 resulterade i att 28 nya lämningar kunde registreras, varav ett betydande antal utgörs av kolbottnar och grunder efter kolarkojor som direkt kan kopplas till Axmar bruk. I övrigt märks särskilt skjutskåror efter säl- och sjöfågeljakt samt olika sorters sjömärken (Widerberg 2025).

Kusön och Kusö kalv

I nordligaste Gästrikland, alldeles intill gränsen mot Hälsingland och vid utkanten av den gamla gränsskogen Ödmården, ligger en liten skärgård där de mest framträdande

Figur 2. Kusön med berörda platser och lämningar markerade. Röda punkter visar fartygslämningar, svarta visar kolningsanläggningar, gröna visar skjutskårar, lila visar stensättningar och gul punkt visar det möjliga kolhuset/kolartorpet.

öarna heter Kusön och Kusö kalv. Det närliggande Axmar bruk fick sina privilegier 1671 och redan året därpå förvärvade bruket öarna från Axmars bybor. Exakt vad brukets plan med öarna var är okänt men det ligger nära till hands att anta att det framför allt var skogstillgångarna som lockade.

Båda öarna är nämligen skogrika och terrängen präglas av storblockig morän med betydande inslag av myrmarker och klapperstensfält vilket kraftigt begränsar möjligheterna till odling. Kusön, som är Gästriklands största ö, är omringad en mil i omkrets och når på sin västra sida höjder på cirka 35 meter över

havet. På öns norra sida finns hamnarna Korshamn och Nyhamn. Ön har ingen fast befolkning men strax söder om Korshamn ligger den lilla Kusöbyn med ett tiotal hus som idag fungerar som sommarboende. Viss bebyggelse finns även vid Nyhamn och på båda sidor om Tokharssundet, ett stycke väster om Korshamn. Kusöbyn hade fast befolkning från slutet av 1700-talet fram till 1962 då de sista familjerna lämnade ön. Befolkningen var som störst under decennierna kring sekelskiftet 1900 med som mest ett 50-tal personer. Från att i början ha varit kolare under Axmar bruk blev fisket med tiden den viktigaste näringen (Lundqvist

Figur 3. Kusö kalv med berörda platser och lämningar markerade. Röda punkter visar vrak, svarta visar kolningsanläggningar, blå visar sjömärken och gröna visar skjutskårar. Den lila ytan visar begravningsplatsen och den orangea visar fiskeläget.

& Wigert 2021:9f). Mellan byn och Nyhamn ligger en tjärn som tidigare utgjort byns hamn och än idag bär namnet "Hamnen". Kusö kalv ligger cirka 1,7 kilometer nordnordost om Kusön och når som högst 14 meter över havet. Ön utgörs av flera mindre öar och skär som på grund av landhöjningen vuxit samman, vilket har resulterat i bildandet av flera naturhamnar. Förutom de historiskt kända Väster- och Österhamn finns idag även Norrhamn samt den lilla Törnbärshamn. Längs Österhamns norra sida finns en utskjutande udde som i de inre delarna kallas Stångudden och vars yttre del heter Långskaten. Långskaten består av ett tydligt

svallat klapperstensfält. Tack vare att öarna saknar omfattande bebyggelse och även sedan 1970-talet utgör ett naturreservat har de till största del skonats från exploatering och industriellt skogsbruk.

Strax norr om Kusö kalv ligger den mindre ön Rävskär med en idag avsnörd bassäng som heter Rävskärshamn. En bit sydsydost om Kusön återfinns det gamla fiskeläget Gåsholma och åt sydväst finns Axmarfjärden som i sin innersta del hyser Axmarby. Axmar bruk ligger i sin tur cirka fem kilometer norr om Axmarby och cirka fyra kilometer väster om Kusön.

Figur 4. Öarna från sjösidan, med Kusö kalv till vänster och Kusön med Tokharen till höger.
Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Axmar bruk och den maritima kulturmiljön

Anledningen till att Axmar bruk anlades just här var att det fanns en å med tillgång till vattenkraft på en plats nära havet. Samtidigt fanns det i området stora skogstillgångar, vilket var avgörande för produktionen av det kol som krävdes vid järnframställningen. Järnmalm fraktades sjövägen till bruket medan det färdiga järnet i sin tur skeppades vidare ut i världen. Brukets karaktär var därför från början synnerligen maritim. Även om det fanns gruvor i västra Gästrikland ansågs den malmen under senare delen av 1600-talet som undermålig, vilket i kombination med dåliga vägförhållanden

mellan gruvorna och kusten gjorde det mer fördelaktigt att använda sig av sjövägen. Malmen kom från början från både Utö i Stockholms södra skärgård och från uppländska Dannemora. På grund av den tuffa konkurrensen om den eftertraktade Dannemoramalmen fick man dock efter ett par år nöja sig med malmen från Utö (Norberg 1959:184f; Haggren 2001:44ff).

Vattenområdet kring Axmar bruk utgör den bäst kända maritima kulturmiljön i Gävleborgs län och delar av vattenområdet ingår sedan 2011 i ett kulturresevat. I omgångar har såväl sportdykare som länsmuseum och Statens maritima museer kartlagt och undersökt maritima lämningar i området, med särskilt fokus på vrak

(se t.ex. Ekberg et al. 2007; Hansson et al. 2009; Alopaeus et al. 2011 samt Ulfhielm 2013). Den steniga och snåriga skärgården har resulterat i förlisningar samtidigt som man även medvetet sänkt uttjanta prämar. Bland de idag kända vraken finns båda dessa kategorier representerade. Utöver ett femtontal kända vrak finns även många andra lämningar som vittnar om brukets maritima aktiviteter under perioden 1700 till 1900, däribland ballastplatser, föröjningsanordningar och stenkistor.

Historiska källor

Kusön omnämns för första gången 1543 och var mellan 1543 och 1547 en skatteutö, vilket innebar att kronan ansåg sig ha rätt till ön och därför belade de bönder som nyttjade den att betala "öijepenningar" (Brink 1994:154f; Rahmqvist 1998:36). Det äldsta dokumentet som berör öarna i Axmar bruks eget arkivmaterial är daterat den 7 juli 1672. Dokumentet finns belagt genom senare avskrifter men var originalet finns är oklart (562-02-b). I det anges att samtliga åbor i Axmar by av fri vilja upplåtit rätten till sina öar "Stora Kusöhn" och "Kuuskalfvarna" inklusive skog och mark till brukspatronen Claes Depken. I detta ingick även rätten till fiske och säljakt. I utbyte skulle bruket betala en halv tunna sälspäck till kronan för Axmar bys räkning, vilket motsvarar det som byn tidigare skattat för säljakten. Därutöver behöll byborna rätten att om som-

maren låta ungboskap beta på Kusö kalv. Därefter följer ett dokument daterat den 1 och 3 juli 1701 som anger att en "synescommission" besökt Kusön och beräknat den ränta som skulle betalas till kronan, vilken skulle uppgå till fem daler silvermynt per ö (562-02-bb). Vidare beskrivs hur oländig ön är då den är stenig och full med moras, det vill säga steniga sankmarker. Axmars bybor vågade heller inte ha några kreatur betandes på Kusön på grund av att det fanns björn. Särskilt intressant är att det i dokumentet uppges att en torpare, Olof Gudmundsson från Gåsholmarna, berättat att man på ön kunde få ut åtta skrinde med hö. Olof Gudmundsson hade därutöver under två års tid kolat för Axmar bruks räkning. Detta ska ha resulterat i 20 stigar kol om året och uppgiften utgör därmed det äldsta belägget för kolning på någon av öarna. I samma dokument framgår det dock att kolningen har förbjudits tills vidare men vad som föranlett detta förbud framgår inte. Nästa handling är daterat till den 9 juni 1753 i vilken det fastslås att Axmar bruk mycket riktigt ska erlagga fem daler silvermynt i årlig avgift för att bedriva myrslätter och mulbete på öarna. Här framgår även anledningen till att kolningen förbjudits: skogen skulle nämligen bevaras för att öarna skulle kunna användas som landkänning för sjöfarande. Ytterligare en detalj av intresse är att det i dokumentet hänvisas till ett brev till det kungliga bergskollegiet, daterat den 7 december 1704. I detta brev

ska det ha angetts att Axmar bruk ”*uppå Kusön uppfunnit ett malmstreck som dock sedermera utgått*”. Exakt var detta malmstreck ska ha funnits framgår inte och det är även oklart huruvida bruket lyckats bryta någon malm på ön. Uppgiften är anmärkningsvärd eftersom Axmar bruk som nämnt varit beroende av malm från framför allt Utö. Dokumentet från 1753 är endast bevarat i avskrifter, varav den ena från 1778 (562-02-c).

I ett dokument från den 11 juli 1765 står det att Kusön och Kusö

kalv tidigare varit ansedda som landkänning för sjöfarare och att Axmar bruk därför inte gjort någon återkan på skogarna. Vidare står det att Kusön numera skymms av såväl Kusö kalv som Gåsholmarna, och då ön dessutom ligger så nära fastlandet var dess funktion som landkänning begränsad. Dokumentet är endast bevarat i en avskrift (562-02-e). Därefter följer två intressanta dokument från den 16 oktober 1777 (562-02-h) respektive den 8 augusti 1778 (562-02-k). I det förstnämnda ges Axmar

Figur 5. Utsnitt av den odaterade brukskartan (kartskåpslåda 0304 ur Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv, Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna). Notera särskilt Kusöhamnen, Kolhagsviken och de svarta prickarna som visar kolbottnar.

bruk tillåtelse att upprätta odlingar på Kusön på det sätt som man själv anser lämpligast. Detta görs dock med förbehållet att skogen på öarna, och då på Kusö kalv i synnerhet, ska bevaras för sjöfarandes skull. Det andra dokumentet beskriver en avsyning som ägt rum på Kusön i slutet av juli 1778. Arbetare från bruket och kronolotsen vid Gåsholmarna hade då upptagit några lägenheter med odlingar och slätter. Den årliga avkastningen på slättern uppskattades till mellan 10 och 12 skrindar hö. Desto mer intressant är att det även uppskattades att man på Kusön kunde kola mellan 400 och 500 läster per år och därför förordade att åtminstone två kolare skulle nedsättas på ön. Man föreslog vidare att ett "kolhus" skulle uppföras på ett lämpligt ställe nära stranden för att under vintern kunna förvara det kol som inte hunnit transporteras till bruket. Framåt sommaren skulle det kvarblivna kolet hämtas med en haxe. Haxe är en term som använts allmänt för fraktfartyg av olika typer i Bottenhavet och Bottenviken (Westerdahl 1989:208). Av intresse är även en karta (kartskaåpslåda 0304) från brukets eget arkiv där det förutom flera intressanta platsnamn finns ett antal svarta prickar utsatta på både Kusön och Kusö kalv (figur 5). Dessa prickar representerar kolbottnar och ger en bild av hur kolningen sett ut under senare delen av 1800-talet. Kartan är odaterad men det är troligt att den upprättats mot slutet av 1800-talet eftersom öarnas utseende motsvarar hur strandlinjens

nivå bör ha varit under den här tiden. Det tydligaste exemplet på detta är att den nutida tjärnen Hamnen avbildas helt avknoppad från havet.

År 1793 utgav Abraham Abrahamsson Hülphers en landskapsbeskrivning över Gästrikland, vilken till stor del baserades på hans egen norrlandsresa omkring 30 år tidigare. Han beskriver Kusö kalv som den mest framträdande bland Hamrånge sockens öar, med god sjökänning, två goda skeppshamnar samt en begravningsplats. De hamnar som avses är de än idag använda naturhamnarna Väster- och Österhamn. Begravningsplatsen är känd som Sjömansgravarna (registrerad som L1951:5830) och ligger i nära anslutning till Västerhamn. Kusön uppges däremot sakna god sjökänning eftersom den är belägen så nära fastlandet att sjöfarare uppfattade den som en del av detsamma. Ön beskrivs vidare ha vacker skog men är oländig på grund av bergig terräng. Båda öarna uppges som nyttjade under Axmar bruk. För brukets räkning anges därtill att en stor del av kolet under sommartiden transporterades med skutor från de vid havsstranden närmast belägna skogarna (Hülphers 1793:127, 131).

Det omfattande fjärrfisket som bedrevs från framför allt Gävle har även berört denna del av bottenhavskusten. Enligt P.J. Vedin har Gävlefiskare anlagt, eller åtminstone nyttjat hamnarna vid Kusö kalv, och ännu i början av 1930-talet bedrev fastlandsbor fiske på ön. Den lilla ön Rävskär, belägen direkt norr om

Figur 6. Västerhamn på Kusö kalv med inloppet längst bort i bild. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Kusö kalv, ska även den tidigare ha använts av Gävlefiskarna men 1930 uppges spåren efter deras verksamhet vara försvunna sedan länge. Vedin uppger vidare att det inte finns några belägg för att Kusön nyttjats av Gävlefiskare (Vedin 1930:57f). I en fiskarelängd från 1613, som enligt Albert Eskeröd dock ej kan anses fullständig, saknas såväl Kusön som Kusö kalv och Rävskär bland de uppräknade hamnarna. Värt att notera är att de närliggande Gåsholmarna (okänt antal) och Kalvharna (nio fiskare) räknas upp. I en fiskarelängd från 1737, vilken Eskeröd anser fullständig, redovisas en fiskare vardera på Kusö kalv och Gåsholmarna (Eskeröd 1946:331f).

När styrmanskaptenen och lotsdirektören Nils Strömcrone genomförde en expedition längs Norrlandskusten 1725 gjordes en ansats att organisera lotsväsendet. Vid de till söder närliggande Gåsholmarna hade det tidigare funnits en lots som i stället börjat arbeta vid ett bruk (sannolikt är det Axmar bruk som åsyftas). Man rekommenderade att lotsen skulle återinsättas då han bedömdes vara nödvändig för hamnen vid Gåsholmarna. Kusö kalv uppges nuförtiden vara utan åbor men man hade lovat att det skulle komma nya åbor tillsammans med en dräng som skulle agera lots. Denna lots skulle skattas lika högt som sin motsvarighet vid Gåsholmarna (Söderberg 1978:21f). Det är emellertid osäkert

ifall någon lots någonsin placerades på Kusö kalv. Endast 55 år senare, den 18 december 1780, avslår amiralitetskollegiet en begäran från magistraterna i Gävle, Söderhamn och Hudiksvall om att kronolotsen skulle förflyttas från Gåsholmarna till Kusön och Kusö kalv (562-02-1). Om en lots någonsin varit stationerad på Kusö kalv kan det i vart fall inte varit under någon längre period. Det går att ifrågasätta om två lotsar verkligen behövs så nära varandra. Magistraternas begäran visar dock att det i åtminstone vissa läger ansågs vara mer motiverat med en lots där än vid Gåsholmarna.

Ser man till de historiska kartorna framgår det tydligt att hamnarna vid Kusö kalv länge ansetts som goda. I den äldsta sockenkartan över Hamrånge markeras såväl Västerhamn som Österhamn med ankare. Anmärkningsvärt är att endast en annan hamn finns markerad i hela socknen, nämligen vid Gåsholma strax söder om Kusön (V15-1:1). Sockenkartan är odaterad men har upprättats före 1671 eftersom Axmar bruk inte finns utsatt. Ingen bebyggelse finns markerad på vare sig Kusön eller Kusö kalv och närmsta bebyggelse finns, förutom vid nämnda Gåsholma, vid Axmarby vilken är belägen vid Axmarfjärdens innersta del. Att sjöfarten förbi öarna länge varit betydande illustreras bland annat av att den äldsta kända förlisningen i närområdet ägde rum redan 1588. Ett fartyg från Medelpad gick då förlorat utanför Gåsholma med en brädlast ämnad för Stockholms slott (Nordlander 1934:110).

Kolningen, sjöfarten och jakten

Av de 28 nyregistrerade lämningarna kommer särskilt kolningsanläggningar, sjömärken och skjutskåror att beröras. Kolbottnarna är efter inventeringen 13 till antalet och finns fördelade på både Kusön och Kusö kalv. Samtliga är efter resmilor och storlekarna varierar mellan 12 och 23 meter i diameter. Rester efter kolarkojor finns vid fyra av dem.

Figur 7. Utsnitt av sockenkartan från 1848 (V15-1:11). Notera att kolaretorp finns utsatta vid Hamnen.

Som nämnt bör anledningen till att Axmar bruk förvärvar öarna från Axmars bybor sannolikt tillskrivas den goda skogstillgången. Källorna beskriver hur oländig terrängen är och trots att det fanns möjlighet till myrslåtter och mulbete måste värdet utöver skogen betraktas som litet. Även om man tydligen funnit malm på Kusön i början av 1700-talet verkar detta snarare vara en slump. Huruvida man faktiskt lyckades bryta någon malm på ön är okänt men oavsett kan det inte ha blivit långvarigt. Exakt när man börjar kola på öarna är okänt, men det faktum att torparen Olof Gud-

mundsson vid 1701 kolat under två års tid visar att kolningen påbörjats på åtminstone Kusön strax innan sekelskiftet 1700. Gudmundssons uppgift om att han kunnat producera 20 stigar kol om året visar därtill på en god koltillgång för bruket. En stig är en gammal måttenhet som är identisk med en skrinde eller en läst, och motsvarar ungefär 12 tunnor (Rinman 1789). Därmed har man på ön årligen kunnat producera omkring 240 tunnor kol. Om man samtidigt kolat på Kusö kalv framgår ej. Frågan är om bruket verkligen väntar nästan 30 år innan man börjar ta vara på skogstillgångarna. Att en avsyning sker först 1701 antyder dock att det inte ansetts värt mödan tidigare, varför kolningen kanske trots allt inte påbörjats särskilt snart efter förvärvet av öarna. Kolningen uppges därtill ha förbjudits tills vidare, och även detta verkar ha skett innan 1701. Denna första kortlivade fas av kolning bör därför kunna tidfästas till 1690-talet.

Nästa fas av kolning på Kusön börjar förmodligen snart efter 1778. Om man samtidigt börjat kola på Kusö kalv är oklart, men i och med att öns roll som landkänning enligt flera av dokumenten var viktigare än sin större granne är det troligt att kolningen där dröjt ytterligare en tid. Senast 1777 står det uttryckligen att skogen på Kusö kalv i synnerhet skulle bevaras för de sjöfarande. Att man vid avsyningen 1778 uppskattade att man på Kusön kunde kola mellan 400 och 500 läster per år visar att det fanns en god tillgång på skog.

Detta motsvarar en produktion på mellan 4 800 och 6 000 tunnor årligen, vilket kan jämföras med de cirka 240 tunnor som Olof Gudmundsson kunde producera kring sekelskiftet 1700. Var det planerade kolhuset placerades är okänt, men det finns goda skäl att anta att det varit i anslutning till Hamnen. Detta antagande bygger dels på en sockenkarta från 1848 där markeringen "Kolaretorp" finns utsatt vid Hamnens östra sida (V15-1:11). Redan på en generalkarta från 1821 står det dock att det finns kolartorp på Kusön, men kartan är alldeles för storskalig för att kunna avgöra var torpen stått (SE/KrA/0400/09A/008). På den tidigare nämnda kartan från brukets arkiv heter dessutom viken där dagens Nyhamn finns "Kolhagsviken" (kartsåpslåda 0304). Därutöver påträffades vid inventeringen 2024 en förfallen timrad byggnad (L2024:8400) i närheten av markeringen för kolartorp på 1848 års karta (figur 7 och 8). Byggnaden går inte säkert att knyta till kolartorpen eller kolhuset men det är fullt möjligt att den kan vara uppförd under 1800-talets första hälft. På Kusöns nordvästra del påträffades nämligen tre liknande timmerbyggnader, av vilka en hade inristningar från 1830- och 1840-talet. Denna timmerbyggnad har försetts med ett plåttak och är därför fortfarande i gott skick. Av de i nuläget kända kolbottnarna och kolarkojorna ligger merparten i nära anslutning till stranden. Endast två är belägna mer än 170 meter från strandkanten, varav en ligger över 600 meter inåt land. Denna kolbot-

ten med tillhörande kolarkoja gav, till skillnad från de övriga, ett klart yngre intryck med bland annat rester av plåtrör intill. Det är rimligt att anta att man börjat att kola på väl lämpade platser i anslutning till havet för att underlätta transporten av kolet. Sannolikt har man återanvänt samma milbottnar flera gånger, men i takt med att mer och mer skog förbrukats har man varit tvungen att flytta allt längre in på Kusön för att tag på lämplig ved (se t.ex. Haggrén 2001:131). Av intresse är även den nämnda kartan från bruksarkivet där det finns flera kolbottnar markerade i Kusöns inre delar. Eftersom kartan sannolikt upprättats under senare delen av 1800-talet illustrerar den hur kolarna med tiden blivit tvungna att transportera kolet allt längre sträckor.

Figur 8. Den förfallna timmerbyggnad som påträffades i närheten av markeringen för kolartorpen (L2024:8400). Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseum Gävleborg.

Vad gäller hamnarna visar de tidiga kartbeläggen och de historiska beskrivningarna att de har varit såväl goda som viktiga, men att de inte nödvändigtvis har med bondebefolkningen i Hamrånge att göra. Hamnarna vid Kusö kalv ligger peri-

fert i förhållande till Axmarby, vilken i sin tur ligger perifert i förhållande till Hamrånge sockens kärnbebyggelse. Att de därtill föregår Axmar bruks grundande tyder på att nyttjandet av dem snarare ska sökas i sjöfarten och fjärrfisket längs bottenhavskusten. Eftersom det i samband med Axmar bruks förvärv av öarna framgår att Axmars bönder både fiskat och jagat säl vid öarna är det dock troligast att hamnarna nyttjats av flera olika grupper: de lokala bönderna, fjärrfiskarna, sjöfarare, och så småningom Axmar bruk. Det faktum att bruket under nästan 80 års tid är förbjudet från att göra åverkan på skogen för sjöfarares skull visar att sjöfarten vid öarna har betraktats som viktig. Ytterligare ett tecken på att sjötrafiken har varit betydande är att det funnits en begravningsplats. Vilka som har begravts här är okänt men när platsen registrerades på 1950-talet fanns det på Gåsholma en tradition om att en eller flera besättningar fått sin sista vila på Kusö kalv. Enligt en del ska detta ha ägt rum på 1700-talet. Klart är i alla fall, tack vare Abraham Hülphers uppgifter, att Sjömansgravarna funnits sedan åtminstone 1700-talet. Begravningsplatsen är omgärdad av en bogårdsmur och ligger i nära anslutning till Västerhamn. Lämningen är idag kraftigt övervuxen och det går därför inte att avgöra huruvida eventuella gravsvackor är synliga. Endast sju liknande begravningsplatser är kända på öar i Gästrikland och Hälsingland. Vissa av dessa har legat i anslutning till kapell. Det finns inga

Figur 9. Sjömarke i form av ett stolpstödsröse (L2024:8416) på Långskaten. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseum Gävleborg.

uppgifter om något kapell på Kusö kalv men bebyggelse har funnits i form av det närliggande fiskeläget, vilket förmodligen varit i bruk från 1700-talet (Nylander et al. 2016).

Två sjömärken var kända sedan tidigare, båda i anslutning till Österhamn på Kusö kalv. Vid inventeringen kunde ytterligare fyra sjömärken registreras i samma område. Två av sjömärkena ligger in mot hamnens inre delar medan resterande fyra är belägna på Långskaten, kring hamnens yttre inlopp. Alla utom ett utgörs av stolpstödsrösen, vilket gör det troligt att platsnamnet Stångudden åsyftar just sjömärkena. Förleden ”stång-” kan annars även knytas till fågelfångstanläggningar med nät där stänger använts som

förankring (Westerdahl 1989:165). På den odaterade brukskartan kallas dessutom Långskaten för Stångudden, medan dagens Stångudden istället heter ”Stångharn”. Det sista sjömärket (L2024:8410) utgörs av ett antal stenar upplagda på ett markfast block och är beläget synligt vid inloppet till hamnens inre delar. Vid en höjd på Långskatens inre del finns förutom tre sjömärken även ytterligare sex lämningar. Tre av dessa var kända sedan tidigare och registrerade som skjutskårar, varav åtminstone en utgör en säker sådan. De övriga fem utgörs av stenrösen vars inre plockats ur. Den troligaste förklaringen är emellertid att även dessa utgör skjutskårar, men det kan inte uteslutas att de i stället ska ses

som sjömärken eller till och med gravar. Ifall det rör sig om gravar bör de ha anlagts före grundandet av begravningsplatsen Sjömansgravarna på öns motsatta sida. Ytterligare fyra skjutskårar har därutöver kunnat registreras vid inventeringen, i samtliga fall belägna på mindre skär (Täljharen, Gran-Bockharen och Tall-Bockharen) runt de större öarna. Eftersom de är belägna mellan en och tre meter över havet har de sannolikt använts för säl- och sjöfågeljakt under senare delen av 1800-talet och eventuellt in på 1900-talet. Merparten av dessa skjutskårar är förhållandevis anonyma och består av stenar upplagda på och mellan markfasta block, med undantag för en som består av en kallmurad skärm (Figur 10). Gemensamt för dem är att de alla har god uppsikt över sund eller grundområden. Nästan lika anonym verkar jakten vara i det historiska källmaterialet. Bland brukets egna handlingar nämns jakt egentligen bara i samband med förvärvet av öarna. Uppenbarligen har det dock varit god tillgång på säl eftersom Axmars bybor har skattat för detta. Även brukets arbetare har troligen bedrivit jakt för att dryga ut sitt leverne, något som är känt från andra håll. Förutom att befolkningen på Kusön sysslade med fiske är det är därför sannolikt att de även jagade olika sorters djur. Möjligen är det Kusöborna som har anlagt de skjutskårar som registrerats (Haggrén 2001:265; Lundqvist & Wigert 2001:9f).

Figur 10. Den välbevarade skjutskåren L2024:8428 på Gran-Bockharen. Foto: Andreas Widerberg, Länsmuseet Gävleborg.

Vid såväl Kusön som Kusö kalv har det tidigare påträffats mynt i vatten. På Kusö kalv hittades myntplåtar, keramik och båtdelar i Västerhamn. Vad gäller Kusön ska det vid två tillfällen ha påträffats mynt och myntplåtar i "hamnen". Den hamn som åsyftas bör dock inte vara den nutida tjärnen Hamnen utan troligare Korshamn, detta eftersom mynten ska ha legat på havsbotten. Vid det första tillfället hittade fiskare koppardaler motsvarande en vikt på över två kilo. Ett par år senare ska man även ha påträffat myntplåtar märkta med "Daler 1689 REX:XI.G.SVE:GOT:WAN" (Lundqvist & Wigert 2021:119f; Westerdahl 1987:86f). Om myntplåtarna verkligen hört till Karl XI:s regeringstid innebär det att Korshamn kan ha varit i bruk redan under slutet av 1600-talet. Eftersom platsangivelsen för fyndet är oprecis är det dock även möjligt att fyndet gjorts vid nuvarande Nyhamn. Med hjälp av höjdkurvorna vet vi att Nyhamn i äldre tider utgjort den yttre delen av Hamnen. Det är där-

för mycket möjligt att fartyg ankrat även där. Trots de osäkra fyndomständigheterna stärker uppgifterna om mynten bilden av en livlig maritim miljö i farvattnen runt öarna.

Av intresse är även två fartygslämningar, L1948:2722 och L1951:5895, som var kända sedan tidigare. Den förstnämnda är belägen i närheten av skäret Högrabben ett par hundra meter från Kusöns västra sida. Sannolikt kan vraket identifieras med den klinkbyggda slupen Venus som år 1867 förliste på väg ut från bruket med en last av tackjärn. Delar av lasten finns fortfarande kvar i vraket. Det andra vraket är även det klinkbyggt och har tolkats som en möjlig roslagsskuta. Det är beläget vid den lilla ön Tokharen som ligger precis intill Kusöns norra sida. Vraket har en last av järnmalm och har därför varit på väg in till bruket (Hansson et al. 2009). Ytterligare ett vrak (L2021:8954) kunde bekräftas i samband med inventeringen. Detta är beläget på grunt vatten i Västerhamn på Kusö kalv och ska enligt uppgift vara från 1900-talet. Därutöver finns uppgifter om ytterligare tre vrak intill öarna.

Slutord

Sammantaget uppvisar Kusön och Kusö kalv en rik och varierad kulturmiljö. Förutom de till Axmar bruk relaterade lämningarna har öarna präglats av sina lägen i viktiga fångstområden och längs med trafi-

kerade farleder. Inventeringen har på intet sätt varit heltäckande och det är därför troligt att ytterligare inventeringar skulle resultera i att ännu fler lämningar kan registreras. Särskilt i de inre delarna av Kusön kan ett antal kolbottnar förväntas, och troligen skulle man där vara behjälpt av den odaterade kartan från bruksarkivet. I framtiden hade det varit intressant att försöka klargöra öarnas historia innan 1670-talet. Har det funnits bebyggelse innan 1700-talet och hur har den i så fall sett ut? När anlades begravningsplatsen Sjömansgravarna? Med tanke på de två stensättningarna på Kusön finns det även potential för att påträffa lämningar från järnåldern.

Förutom hamnarna vid Kusö kalv är det därtill fullt möjligt att Hamnen vid Kusöbyn har använts under lång tid. Topografiskt skulle såväl den som Västerhamn kunnat vara i bruk redan under medeltiden. Det är inte otänkbart att det finns kultur- lager och vrak bevarade i hamnbassängerna. Säkerligen finns det dessutom många vrak kvar att upptäcka i vattenområdet kring öarna. Kanske bär fler av dem på järnlaster. Kanske finns det även rester efter en förlist kolhaxe på havsbotten.

Andreas Widerberg
Arkeolog
Länsmuseet Gävleborg
andreas.widerberg@xlm.se
ORCID 0009-0001-0618-8978

Referenser

Tryckta källor och litteratur

- Alopaeus, H., Ulfhielm, B. & Dahlström, J. 2011. *Engmanvraket*. Arkeologisk undersökning och dokumentation, RAÄ 212, Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2011:01.
- Brink, S. 1994. *Hälsinglands äldsta skattelängd: hjälpskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535*. Ortnamnsarkivet. Uppsala.
- Ekberg, G., Eriksson, N., & Ulfhielm, B. 2007. *Den maritima kulturmiljön kring Axmar bruk*. Arkeologisk utredning, Axmar bruk I:I, Hamrånge socken, Gästrikland och Skogs socken, Hälsingland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2007:01.
- Eskeröd, A. 1946. Gävlebornas strömmingsfiske. I: Humbla, Philibert (red.). *Ur Gävle stads historia*, s. 321–360. Gävle
- Haggrén, G. 2001. *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare: tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige*. Doktorsavhandling. Helsingfors universitet, Helsingfors.
- Hansson, J., Hansson, P., Flyg, P. & Ulfhielm, B. 2009. *Marina natur- och kulturvården kring Axmar bruk*. Fältarbetsrapport. Slutredovisning DNR 2061/320. Länsmuseet Gävleborg.
- Hülphers, A. 1793. *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland och Gefleborgs län. Första afdelningen om Gestrikland*.
- Lundqvist, M. och Wigert, R. 2021. *Livet på Kusön*. Bergby.
- Norberg, P. 1959. Gästriklands hyttor och hamrar. I: Hedblom, F. (red.). *Från Gästrikland 1959*, s. 1–282. Gästriklands kulturhistoriska förening.
- Nordlander, J. 1934. *Fisken och Sågkvarnar i norrländska vatten*. Norrländska samlingar häfte 13. Stockholm.
- Nylander, L., Olsson, D. och Ulfhielm, B. 2016. *Fiskarkapell i Gästrikland och Hälsingland*. Hälsinglands museum och Länsmuseet Gävleborg.
- Rahmqvist, S. 1998. *Det medeltida Sverige: Band II Gästrikland*. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm.
- Rinman, S. 1789. *Bergverkslexicon*. Stockholm. Tillgänglig på internet: <https://www.jernkontoret.se/sv/om-oss/biblioteket/bergverkslexicon/>
- Söderberg, K. 1978. *Lotsarna på Ulvön: Några anteckningar kring Ulvö lotsplats historia*. Örnsköldsvik.
- Ulfhielm, B. 2013. *Fartyg i vägen*. Arkeologisk undersökning, RAÄ 406, Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2013:03.
- Vedin, P.J. 1930. *Det forntida fisket vid Norrlandskusten: Gävlebohamnar under gångna århundraden*. Gävle.
- Westerdahl, C. 1987. *Norrlandsleden II*. Länsmuseet Murberget. Härnösand.
- Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden I*. Länsmuseet Murberget. Härnösand.

Widerberg, A. 2025. *Spår efter sjöfart, jakt och kolning på Kusön och Kusö kalv*. Arkeologisk inventering, Gävle Kusön 1:18 m.fl., Hamrånge socken, Gävle kommun, Gästrikland. Rapport Länsmuseum Gävleborg 2025:09.

Historiska kartor

Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna

Karta över Kusön och Kusökalf, odaterad. Kartskåpslåda 0304 ur Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geografisk avritning, Hamrånge socken. Odaterad. Akt V15-I:1.
Sockenkarta, Hamrånge socken. 1848. Akt V15-I:11.

Krigsarkivet

Sveriges topografiska kartor. Gästrikland och Hälsingland, generalkartor. Gestrikland eller Södra Delen af Gefleborgs Län. 1821. Akt SE/KrA/0400/09A/008.

Arkiv

Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum Dalarna

Akt 562-02-b. 1672. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-bb. 1701. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-c. 1753. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-e. 1765. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-h. 1777. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-k. 1778. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.
Akt 562-02-l. 1780. Bergvik och Ala AB:s fastighetsarkiv.

Webbsidor

Riksantikvarieämbetets Kulturmiljöregistret: <https://app.raa.se/open/fornsok/>

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Tranbodarna vid Stadsgården – spåren efter Stockholms äldsta vattenanknutna industri

Philip Tonemar och Mikael Bertheau

During the Middle Ages, so-called tranbodar (blubber-processing sheds) were located at Stadsgården on Södermalm in Stockholm, where seal blubber was rendered into train oil. The activity, documented as early as 1305, represents an early form of industrial production within the city and constitutes the only known large scale local processing of an export commodity in medieval Stockholm. The tranbodar were situated in the maritime boundary zone between land and water, partly built on piles in the Saltsjön. This location facilitated transport while maintaining distance from the built-up city due to odour and fire risk.

In advance of the archaeological excavations at Stadsgården, the question arose of how such water-adjacent constructions can be identified archaeologically, despite the complexity created by later, intensive harbour activity and construction. The excavations revealed several phases of tranbodar as well as finds shedding light on seal hunting and the economy of the archipelago. The article highlights the methodological challenges involved in tracing this early form of urban industry in maritime environments and demonstrates how historical sources and archaeological material can be integrated to reconstruct the economic and spatial development of the city.

Inledning

På Stadsgården, vid vattnet direkt nedanför Katarinaberget på Södermalm i Stockholm, stod de så kallade tranbodarna, eller sälbodarna

(*sælbodher*) som de kallades under medeltiden. Kvarteret bär åtminstone sedan 1670-talet namnet *Tranbodarne* som en påminnelse om den verksamhet som bedrevs på platsen (Stahre et al. 1992:266). Det äldsta belägget för

Figur 1. Stockholms äldsta kända karta från cirka 1625. I bildens övre högerkant syns en förstoring av Stadsgårdenområdet med flera tomter av vilka många sannolikt utgjort tranbodstomter. Tomten längst till vänster sammanfaller väl med den nu undersökta. Det rödmarkerade området motsvarar undersökningsområdet och de två linjemarkeringarna (blå och lila) motsvarar strandlinjerna efter 1675- och 2020-års kartor. Grundkartan är mycket svårrektifierad och den geografiska exaktheten är ungefärlig. Stockholms stadsarkiv.

faktiska tranbodar inom området är från år 1305, då bodarna nämns i ett brev rörande en tvist mellan dominkanerna i Strängnäs och Sigtuna om vem som hade rätten att bedriva tiggeri på platsen (SDHK-nr: 2114). Där framgår också att handel med sältran var knuten till Stockholm, samt att bodarna var en del av Stockholms ägor och därför utgjorde en del av staden. Detta innebar att om någon som arbetade vid sälbodarna dog eller blev sjuk så var det en präst från Stockholm som besökte den sjuke och gav nattvarden. De som dog vid sälbodarna begravdes sedan på kyrkogården i staden (Bolin 1933:275).

I dessa byggnader, som delvis stod på pålar i vattnet, framställde man tranolja från sälspäck. Det var en verksamhet som delvis bör ha förlagts till Södermalm på grund av stanken, samtidigt som trankokeriet tycks ha varit relativt eldfarligt och ha bedrivits i en närmast industriell skala, vilket inte hade kunnat ske invid stadens murar eller längs hamnlägena vid Kogghamn eller Skeppsbron i nuvarande Gamla stan. Tranoljeframställningen var en tidig och långlivad verksamhet inom stadens gränser och utgör den enda kända förädlingen av en exportvara i medeltidens Stockholm. En stor del av oljan gick till den europeiska

marknaden och användes framför allt som lampolja och som smörjmedel vid framställningen av skinn och läder men även för att impregnera trä vid båtbyggeri (Dahlbäck 1987: 94).

Mellan 2017 och 2022 utförde Arkeologikonsult undersökningar på Stadsgården inom Slussenprojektet. Inför undersökningarna fanns en förhoppning att finna spår efter dessa tranbodar och arkeologiskt belägga lämningarna efter den verksamhet som kom att definiera denna plats långt in i modern tid, inte minst på grund av kvartersnamnet.

Mot denna bakgrund aktualiseras frågor om hur tranbodar kan identifieras arkeologiskt i en hamnmiljö präglad av flera generationer pålningar och konstruktioner, vilka materiella indikatorer – i synnerhet byggnadslämningar, stratigrafiska relationer och fyndmaterial – som är mest diagnostiska för trankokeriverksamhet, och hur en sådan vatten nära produktionsmiljö kan relateras till stadens ekonomi och varuflöden under medeltid och tidigmodern tid.

Kajer och tranbodar – 600 år av hamnanläggningar

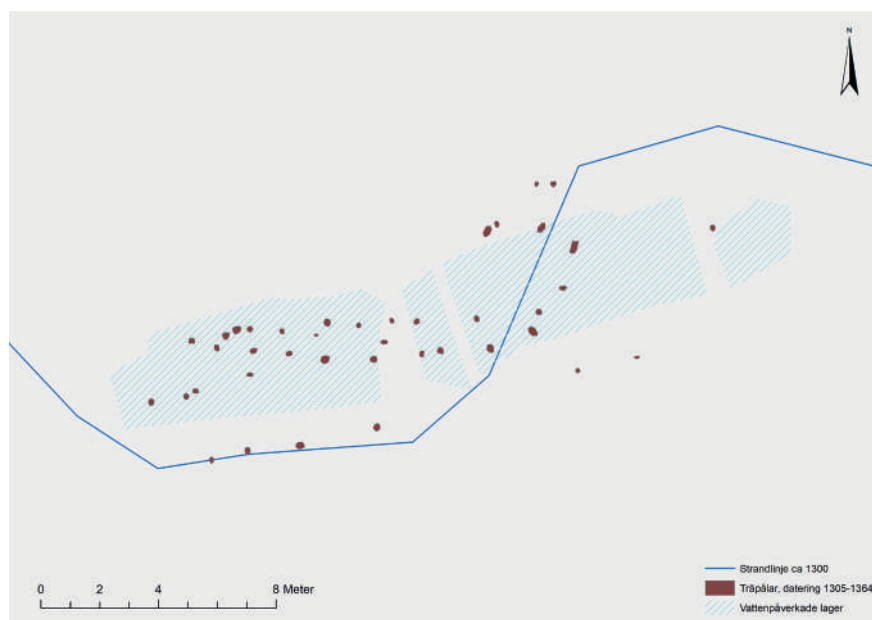
Undersökningen på Stadsgården visar på en mångfald av verksamheter i strandzonen vid Saltsjön, från medeltiden fram till ombyggnationen av Slussenområdet på 1930-talet. Lämningarna som framkom utgjordes av kokhus och torgytor, försvarsanläggningar, bryggor, handelsbodar, magasin och många

andra typer av bebyggelselämningar. I denna artikel ligger fokus på tranbodarna nedanför Katarinaberget och de hamn- och kajanläggningar som behövs för att förstå deras läge, funktion och utveckling.

Strax nedanför Katarinaberget anlades tidigt efter Stockholms grundande cirka 1250 en stolpburen konstruktion. Den äldsta är svårtolkad och består endast av tre bevarade pålar nedkörda i anslutning till 1200-talets uppskattade strandlinje. Samtliga tre pålar kunde dateras till decenniet runt 1200-talets mitt, från cirka 1247 till 1264 (Bertheau & Tonemar 2024:47).

Under 1300-talets första decennium uppfördes en stolpburen kajanläggning, förmodligen för bland annat omlastning av varor (figur 2). Förutom tranolja har man sannolikt även hanterat kläde vid hamnen, vilket flera fynd av packtextil i utkastlager invid stranden vittnar om.

En stor allmänningsgata som påträffades på Södermalmstorg 2015 löpte ned i riktning mot Stadsgårdens hamnläge. Gatan var cirka 4,75 meter bred, samma bredd som det stadfästa på 8 alnar för allmänningsgator enligt både Bjärköarätten och Magnus Erikssons stadslag från 1340-talet (Holmbäck & Wessén 1966:88, § 1:VI och 1979:467, 33, § 3). Längs med gatan framkom även lämningar från flera ekonomibyggnader som uppförts under 1300-talets andra hälft (Carlsson & Svensson 2019:45). Att man anlagt en stensatt gata, lika bred som de största gatorna på Stadsholmen, talar för att

Figur 2. Plan över kajlämningen i södra Stadsgården från 1300-talet. Skala ca 1:250

det pågick en omfattande verksamhet nere vid Stadsgården, att det varit en viktig kommunikationsled och att det funnits ett stort behov för transporter av människor och varor till och från hamnen. Kajernas successiva ombyggnader och utfyllnader i strandzonen utgör de stratigrafiska ramar inom vilka tranbodarnas läge och utformning kan förstås.

På östra sidan av den udde som sköt ut från Södermalmslandet anlade man i mitten av 1300-talet också en förlängning av kajen från Stadsgården och stabiliserade strandkanten. Här har södermalmsborna slängt sitt hushållsavfall och utifrån fynddateringarna bör avfallet ha tillkommit under andra halvan av 1300-talet. Även den här kajen bär spår av reparationer men under 1300-talets senare del har konstruktionen brunnit, då

stockar i kajen delvis var eldskadade och täcktes av ett brandlager. Troligen kan denna brand relateras till den stora eldsvåda med efterföljande rivning av bebyggelsen som skedde på Södermalmstorg någon gång under 1390-talet (ibid:46).

Efter branden tycks kajen i den norra delen av Stadsgården ha reparerats och byggts om med start senast år 1407, vilket dendrodateringar av virket visar. Det är i den norra delen av området som majoriteten av lämningarna från 1400-talet påträffades, bortsett från två solitära pålar i söder, och det är fortsatt i form av kajanläggningar. Vid 1400-talets mitt tycks kajen ha byggts ut och reparerats. Dateringarna av kajlämningen sammanfaller relativt väl med två perioder under 1440- och 1460-talet då Söderbro och området

utanför yttre Söderport och Södertorn reparerades (se t. ex. Nordberg 1935:46, Schück 1951:198f, Hansson 1956:175ff). Sannolikt var det i samband med dessa byggnadsinsatser som även kajanläggningen reparerades och byggdes ut.

Under det sena 1400-talet skedde en återuppbyggnad av bebyggelsen på Södermalmstorg och så även nere på Stadsgården. Efter de stora utfyllnaderna under 1400-talets slut anlades en brygga i norra delen av Stadsgården med virke som fällt senast 1492.

En ansamling med träpålar som framkom i sydöstra delen av undersökningsytan kan utgöra rester efter en av tranbodarna nedanför Katarinaberget. Träkonstruktionen uppfördes troligen i slutet av 1400-talet då två av stolparna dendrodaterades till vintern 1497/1498. I den tätt pålade hamnstratigrafin krävs dock flera samverkande indikatorer för att skilja tranbodar från kaj- och bryggglämningar. Tolkningen vilar här på att tranbodar är belagda på platsen i skriftliga källor under minst 300 år, samt på en kombination av byggnadslämningar och fynd: en stolpburen konstruktion i strandzonen med del av tomten i vatten, ett pann-/spisfundament på landsidan och ett fyndmaterial som inkluderar sälben och tunnrelaterade delar. Tolkningen stärks även av brand- och ombyggnadssekvenser som kan relateras till uppgifter i det historiska källmaterialet. En sådan koppling blir särskilt tydlig i relation

till branden 1554, då flera tranbodar vid Stadsgården uppges ha förstörts.

Anno Domini 1554 then 27 dagen junij om afftonen, dhå klockan war wiid pass emellan 8 och 9, dhå bleff elden lössz på Sudre malm i Suen smidz smidia, och bran allan malmen aff både wtt med sión, szå och vp på malmen jn tiill repeslagare gården. Ther atiltis han dhå. Tesligis bran och vp 6 sielebodar och kring om allan stadzgården, szå att borgarne finge på then tiid en dråpelig schade.

Den 27 juni 1554 ödelades delar av Stadsgården; enligt Stockholms tänkebok (STb) brann sex tranbodar ned (STb 1553–1567:79). Delar av en nedbrunnen tranbod och ett större brandlager påträffades också vid undersökningen. Efter branden har det uppförts två nya tranbodar och en lastkaj på samma plats, direkt nedanför Katarinaberget. Där påträffades spisfundamentet till ännu en tranbod. Även denna brann ned någon gång under 1610-talet och ersattes i stället av en lastkaj som baserat på flera dendrokronologiska dateringar bör ha uppförts cirka 1615. Precis intill stod dock en tranbod som klarade branden. Den byggdes drygt 15 år tidigare och togs ur bruk i samband med att områdets karaktär förändrades och fylldes ut under sent 1630-tal.

Bodarna och kajanläggningen var orienterade i nordöst-sydvästlig riktning. Den östra tranboden var 9 × 7 meter stor och uppförd i knuttimrad teknik och hade delar av ett beva-

Figur 3. I förgrunden syns de kraftiga spisfundamenten från två tranbodar nere på Stadsgården. Den vänstra i bild överlagrades av en kaj som uppförts cirka 1615 medan den högra förmodligen stod kvar tills hela området gjorts om till lastageplats under 1630-talet. Foto: Arkeologikonsult.

rat trägolv. Av den västra tranboden återstod endast spisfundamentet och delar av underbyggnaden med träpålar och bjälklag (figur 3).

I stadens tänkeböcker finns bland annat anteckningar om försäljningar och köp av tomter på Stadsholmen och malmarna. Med hjälp av dessa kan man få en inblick i hur tomtstorlekarna kunde se ut och de försäljningar som berör Södermalm omfattar flera tomter med tranbodar. Tranbodstomternas längd uppges variera från 15,4–23,7 meter och bredden mellan 7,7–10,7 meter. I samband med en besiktning av en tranbod år 1600 som Herman Andersson låtit uppföra vid Stadsgården anges den

”*östre knuten*” på tomten vara 2 ½ aln (cirka 1,5 meter) längre än vad ”*som af äldher varit haffuer*” (STb 1600:44). När Mårten Olofsson vill få sin tranbodstomt uppmätt åberopas en tomt från 1525 som praxis. Den har storleken: ”*På landet tuärs öfuer – 13 alnar. Neder på watnet – 14 alnar. Längdenn – 40 alnar*” (STb 1600:141). Räknat på 1 aln motsvarande ca 0,5934 meter ger det en storlek på cirka 23,7 meters längd och 7,7 meters bredd på landsidan samt 8,3 meters bredd i vattnet. Dateringsmässigt korresponderar den här tomten mycket väl med den östra tranboden som uppförts någon gång under senare delen av 1590-talet.

Under 1500-talet kom tranolje-produktionen i ökande grad att baseras på kokning av sälspäck i stora grytor, en teknik som krävde fasta pannmurar och eldning i särskilt anpassade byggnader (Vollan 1985:75). Detta ger en viktig kronologisk dimension till lämningarna och har direkt betydelse för deras arkeologiska tolkning.

Spisfundamentet utgjorde grunden till pannmuren som sannolikt har haft ett inmurat kokkärl där själva sälspäcket kokades. I tänkeböckerna framgår det att pannan var tillverkad i koppar och därmed uppenbarligen stöldbegärlig. Det finns återkommande uppgifter om kopparstölden från tranbodarna vid Stadsgården. Bland annat skedde en större inbrottsvåg år 1597 då åtta

tranbodar blev bestulna på utrustning varav den ena pannan var så stor att tjuvarna fick tippa den i sjön (STb 1597:100).

I tänkeboken från år 1617 finns en utförlig beskrivning om hur ett inbrott i en tranbod gick till. Först bröt sig tjuvarna in via dörren och därefter slog de sönder pannmuren för att komma åt kopparkärllet som delades i fyra delar. Annan utrustning som tjuvarna kom över var en kopparskopa, ett tråg samt en sump som var fäst under boden (STb 1617:298).

Att man valde att uppföra en lastkaj under åren kring 1615, i stället för en ny tranbod, kan vara en indikation på att produktionen av tranolja i området började avta och att sjöfartshandeln med övriga varor

Figur 4. Lämningen efter den kraftiga kajkonstruktionen som uppförts direkt över en av tranbodarna på Stadsgården efter cirka 1615. Foto: Arkeologikonsult.

blivit allt viktigare (figur 4). Under 1600-talets början blir tranbodarna allt mer sällan omnämnda; den sista uppgiften om tranbodstomter på Södermalm är från 1629 (STb 1629:94). Den samlade exportens varuvolum ökade också drygt fyra gånger under 1600-talets första hälft. Den första stora ökningen skedde under tidigt 1620-tal och den andra ökningen under åren kring 1640 (Sandström 1990:371). Arkeologiskt sammanfaller detta med perioden då tranbodarna vid Stadsgården tycks ha ersatts av lastkajer, med start efter 1615. Därefter fylldes området successivt ut och omvandlades till en sammanhängande kaj- och lastageplats efter omkring 1640. Mellan 1636 och 1650 föll också priset på tran med en tredjedel, från 18 till 12 daler per fat (ibid:370).

Totalt hittades också 20 penisben och 3 tå-/fingerben från säl vid undersökningen (figur 5). Det rör sig i huvudsak om ben från vikare men ben från gräsäl förekommer också. Samtliga ben utom ett framkom i södra delen av undersökningsområdet, direkt nedanför Katarinaberget, där tranbodarna stod.

Penisben är ett så kallat *heterotropiskt skelettelement* vilket innebär att det inte sitter ihop med resten av skelettet utan ligger inbäddat i späcket. Vid sälslakten ute i skärgården avlägsnades därför inte penisbenet utan det följde med späcket in till tranbodarna. Att just penisbenet dominerar fyndbilderna är därför förknippat med att materialet följt med

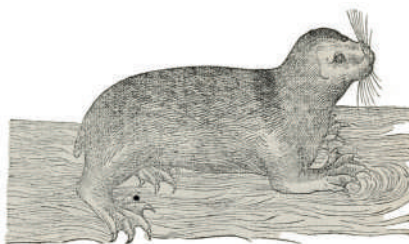
späcket till kokplatsen, snarare än att spegla konsumtion av sälkött.

Figur 5. Några av de penisben från säl som hittades i medeltida lager nedanför Katarinaberget (F:4544:12868 och F:4854:14802). Det längsta är 10 centimeter. Utan skala. Foto: Arkeologikonsult.

Säljakten och trankokeriet – råvarubas och produktion

I den åländska skärgården utgjorde fiske i kombination med säl- och sjöfågeljakt grunden för näringen. Flera gånger per år seglade bönder från skärgården med varor som fisk, sälspäck, tran och hudar till handelsplatser som Stockholm, Reval och Åbo. Späcket var saltat och packat i tunnor och såldes bland annat till garverier. Det förekom sällan att späcket brändes till tran innan det såldes (Ahlbäck 1955:290).

Figur 6. En avbildning av en säl från 1556. Petri Bellonii. *Cenomani De aquatilibus*. (Biodiversity Heritage Library, Public Domain).

Även i Roslagen utgjorde säljakten en viktig del i näringen för allmogen vilket bland annat framgår av 1624 års tullbok från Blockhusudden där flera skärkarlar från socknar i Roslagen omnämns. År 1624 förde Roslagsborna in totalt 72 tunnor sälspäck till Stockholm som sedan såldes. Båtlagen kunde sammansättas av personer från varandra avlägsna gårdar men oftast bemannades båtarna av endast en eller ett par personer. I regel var det så kallade skötbåtar som användes vilket var en enklare och mindre farkost som klarade en lastvikt på cirka 1000 kg (Friberg 1983:277).

Säljakten bedrevs året runt men främst under vinterhalvåret och organiserades i mindre lag från flera byar. I öppet hav fångades gråsäl med nät, medan vikaresäl inomskärs klubbades. Jakten bedrevs i lag om vanligtvis 5–10 personer som kom

från olika byar. Man tillvaratog i princip hela sälen, skinnet användes till skor, säckar och väskor, köttet till mat och av späcket tillverkades sedan tranolja (Ahlbäck 1955:170f).

Den nya och effektivare metod för tranoljeframställning som introducerades under 1500-talet förutsatte särskilt anpassade byggnader och bidrar till att förklara tranbodarnas utformning. Tidigare hade man låtit späcket jäsa långsamt i tunnor och kar utan värme för att framställa tranoljan. Den nya innovationen kom från Tyskland och ordet *tran* kan härledas till medellågtyskans *trân* med betydelsen att framställa flytande fett (olja) från kokning av val, säl eller fisk (Vollan 1985:75). Späcket från sälarna fördes in till tranbodarna från skärgården och Bottenviken. Vid bodarna skars späcket i bitar och kokades i omgångar och från den första bränningen erhö

Figur 7. Målning av Abraham Speeck från år 1634 som visar valfångst och ett danskt trankokeri på Danskön i den nordvästra delen av Svalbard. Till höger i bild visas hela processen med att tillverka tranolja (Wikimedia Commons, CC-BY).

man en klarljus olja som skummades av med en stor flat kopparslev och hälldes över i trätunnor för vidare försäljning. Den här oljan användes främst som ljusbränsle till lampor och merparten gick på export till den europeiska marknaden. Efter andra bränningen av späcket framställdes så kallad bruntran som bland annat användes till smörjmedel och för att impregnera trä. Restprodukten som blev kvar efter bränningen kallades för trangrums och användes bland annat som gödsel och till utfodring av djur (ibid:63).

Den nya produktionsmetoden för att framställa tranolja medförde att större mängder tranolja kunde tillverkas och därmed säljas till lägre priser. Tranolja tillverkades och exporterades även från Visby, Åbo och Viborg. I det skriftliga källmaterialet kan man under 1500-talet se ett ökat intresse för handeln med sälspäck och tranolja. Bland annat utgav Gustav Vasa en rad brev och förordningar gällande säljakt i Bottniska viken och skärgården. År 1550 avskaffades även prästerskapets sältionde som de uppburit sedan 1300-talet. Sältiondet innebar att kyrkan erhöll en tionde av sälspäcket i skatt men nu tillföll det kronan i stället och i Stockholm fick stadens borgmästare år 1543 monopol på att bedriva handel med tranolja (ibid:75).

Under 1600-talet skedde en ökad säl- och valjakt av bland annat Danmark, Holland och Tyskland i Ark-tiska havet för att tillverka tranolja vilket medförde att efterfrågan på

sälspäck från de nordiska kustområdena till den europeiska marknaden successivt avtog (figur 7). I direkt anslutning till fångstplatserna inrättades också flera trankokerier för att framställa oljan (ibid:129).

Tunnor och bomärken – materiella indikatorer på handelsnätverk

I södra delen av undersökningsområdet på Stadsgården tillvaratogs närmare 140 delar av laggade kärl varav merparten utgjordes av tunnndelar. Laggtekniken innebar att ett antal laggstavar fogades runt en botten och hölls samman med tunnband och kärnen användes framför allt för förvaring och förpackning av olika varor.

Fyra av locken eller bottnarna hade inristade bomärken varav två var intakta. Det ena bomärket utgjordes av ett timglas med tre vågräta streck och det andra av en variant av svastika med fyra kvadrater (Figur 8). Timglasets tillhör ett av de vanligaste grundmärkena medan svastikavarianten med fyra kvadrater är ovanlig.

Bomärken fungerade som egendomsmarkeringar och användes som ägarbeteckningar och signaturer i Norden långt in i 1800-talet. De återfinns i både skriftliga källor och på föremål såsom redskap, husgeråd och tunnor. Generellt ärvdes ofta bomärken inom släkten och kunde varieras genom mindre tillägg eller förändringar, vilket gjorde dem till

markörer för både ägande och social tillhörighet.

Själva märket utgjordes av en figur bildad av enkla linjer som oftast bestod av en lodrät huvudstav till vilken raka eller böjda linjer anslöt i en mångfald av olika kombinationer. Bomärket återgick i flera fall på allmänt förekommande symboliska tecken såsom svastika, pentagram, kors av olika slag och trianglar eller andra geometriska figurer (Skånberg 2003:11ff).

Fyndet av tunnlocket med den inristade svastikan kan indikera ett handelsutbyte med Roslagen eller den åländska skärgården. Det hittades i lager direkt intill en av tranbodarna som var i bruk under 1600-talets början. Bomärket var inristat i form av ett gammakors i fyra kvadrater vilket var en variant av svastikasymbolen. Inom samisk och finsk folktro benämndes tecknet som valrosshjärtat (*Mursunsydän*) eller Tursas hjärta (*Tursansydän*). I Sverige finns ett 80-tal olika grundmärken

varav det nu påträffade bomärket är ovanligt. Skånberg (2003) har i sin avhandling gått igenom 27 595 bomärken från olika länder varav cirka 6500 från Sverige och 6200 från Åland (ibid:70).

Den här typen av svastika förekommer endast två gånger i materialet från den givna tidsperioden, i ödeslängden 1588–1589 på Åland (Westgärds 1985:32, Dahl 1994:252). Ödeslängden var en förteckning över de gårdar i en socken som inte hade råd att betala skatt och gammakorset användes som bomärke för Norrgård i Vestmyra by (Hammarland socken) på Åland. Gården ägdes då av Jöns Knutsson (Dahl 1994:252).

Figur 8. Del av ett tunnlock (44 centimeter) med ett inristat bomärke i form av en svastika (F:4949:50288:3). Bomärket kan härledas till en gård i Roslagen eller på Åland. Utan skala. Foto: Arkeologikonsult.

Figur 9. Karta från 1720 över delar av Åland, Stockholm och Uppland. Markerat i rött är Skäringsby i Knutby socken i Uppland och Norrgård, Västmyra by i Hammarland socken på Åland i relation till Stadsgården på Södermalm i Stockholm. Riksarkivet.

Ove Andersson har sammanställt cirka 10 000 bomärken från handlingar i Roslagen och i det materialet förekommer bomärket femton gånger mellan åren 1653–1843. Det äldsta belägget är från år 1653 då Erick Larsson som bodde i Skäringby (Knutby socken) använde bomärket som namnteckning i en handling (Andersson 1988, del 7:66).

Någon säker koppling till enskilda personer kan dock inte fastställas enbart utifrån bomärket. Det nu funna tunnlocket med ett inristat gammakors har suttit på en tunna som förmodligen innehållit sälspäck eller någon annan vara, möjligen från den åländska skärgården eller Roslagen som fraktats till Stockholm. Om så är fallet kan tunnan ha haft en koppling till Jöns Knutsson eller hans son på Åland alternativt Erick Larsson eller hans far från Roslagen (figur 9). Vad som talar för den här tolkningen är dels fyndplatsen där man har omlastat varor av framför allt tranrelaterade produkter, dels närheten till den åländska skärgården och Roslagen där man bedrivit just säljakt. I det material som finns publicerat om bomärken finns det inga andra hemman som använt gammakorset som bomärke under perioden sent 1500-tal och 1600-talets första hälft (jfr Andersson 1988; Bannbers 1957; Dahl 1994; Skånberg 2003; Wallgren 1965; Westgärds 1985. Se även t.ex Lindblom 2013). Framför allt bör bomärket ses som en indikator på varuflöden och kontaktytor, snarare än som en säker markör för enskild

ägare, eftersom tunnodelar kan cirkulera, återanvändas och hamna i sekundära lager.

Tranbodarna som vattennära urban industri

Undersökningarna vid Stadsgården visar att vattennära produktionsmiljöer i en långvarigt brukad hamnzon sällan kan identifieras genom enskilda fynd eller konstruktioner. Först när stratigrafiska relationer, byggnadstekniska lösningar och funktionsbundna lämningar – såsom pann-/spisfundament och brandlager – kombineras med ett karaktäristiskt fyndmaterial framträder tranbodarnas närvaro med tillräcklig tydlighet. Särskilt vägledande är sälbenen, framför allt penisben, som i materialet koncentrerar sig till de byggnadslämningar som tolkas som tranbodar. I en hamnkontext där marint benmaterial är vanligt blir just denna funktionsspecifika sammansättning diagnostisk.

Det arkeologiska materialet visar vidare att tranbodarna vid Stadsgården utgjorde en långlivad men dynamisk verksamhet, med flera efterföljande byggnadsfaser från sent 1400-tal till tidigt 1600-tal. Upprepade bränder, ombyggnationer och utfyllnader speglar både produktionsens riskfyllda karaktär och platsens strategiska betydelse. Övergången från tranbodar till lastkajer markerar en tydlig omorientering av strandzonen, från lokal förädling till omlastning och sjöfart. Detta sammanfal-

ler med 1600-talets handelsskiften: exportvolymerna ökade samtidigt som tranoljans pris sjönk, vilket gör kajbyggena efter 1615 till en rimlig materiell indikator på förändrade ekonomiska prioriteringar.

Tranbodarna vid Stadsgården kan i detta sammanhang förstås som en tidig form av urban industriell verksamhet. Produktionen var specialiserad, inriktad på export och krävde särskilt anpassade byggnader samt tillgång till stora mängder råvara. Lokaliseringen till stadens utkant, i den maritima gränzonen mellan land och vatten, möjliggjorde effektiva transporter men begränsade samtidigt stanken och brandrisken för den tätare stadsbebyggelsen.

Genom att integrera arkeologiska fynd med historiska källor såsom tänkeböcker och tullhandlingar framträder Stadsgården som en nod i ett omfattande nätverk som band samman Stockholm med skärgårdarna i Roslagen och på Åland samt med den vidare europeiska marknaden. Fynd av tunnor och tunnlock med inristade bomärken ger ett konkret arkeologiskt stöd för dessa kontakter och pekar mot varornas ursprung och cirkulation. Denna typ av fynd visar hur lokala produktions- och omlastningsmiljöer kan kopplas till större ekonomiska system genom detaljer i det arkeologiska materialet.

Den successiva nedgången i trankokeriet under 1600-talets första hälft bör slutligen ses i relation till förändrade globala förutsättningar. Ökad säl- och valjakt i arktiska

områden minskade efterfrågan på sälspäck från Östersjöregionen och produktionen kom i högre grad att förläggas nära fångstplatserna. I takt med att trankokeriet förlorade sin betydelse omvandlades Stadsgårdens strandzon till en sammanhängande kaj- och lastageplats, anpassad för en mer diversifierad handel. Den arkeologiska bilden från Stadsgården visar därmed hur ekonomiska skiften får direkta rumsliga konsekvenser och hur kustnära stadsmiljöer kontinuerligt omformas i relation till förändrade handelsmönster.

Sammantaget visar studien att vattennära produktionsmiljöer kan identifieras arkeologiskt genom en kombinerad analys med byggnadslämningar, funktionsbundna fynd och historiska källor. Tranbodarna framträder som en central men föränderlig del av Stockholms tidiga urbana ekonomi – och som ett exempel på hur en specialiserad och riskfylld produktion kunde integreras i hamnlandskapet för att senare ersättas när handelns logik tog över.

Philip Tonemar
Arkeolog och projektledare,
Arkeologikonsult
philip.tonemar@arkeologikonsult.se
ORCID 0009-0004-5564-6711

Mikael Bertheau
Arkeolog och projektledare,
Arkeologikonsult
mikael@arkeologikonsult.se
ORCID 0009-0008-7350-7263

Referenser

- Ahlbäck, R. 1955. *Kökar. Näringslivet och dess organisation i en utskärssocken*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 351. Folklivsstudier IV. Helsingfors.
- Andersson, O. 1988. *Bomärken i Roslagen*. Del 1–7. Norrtälje kommuns centralarkiv.
- Bannbers, O. 1957. *En sockenbeskrivning. Bomärken inom Orsa socken*. Del III. Orsa-Skattunge hembygdsförening. Orsa.
- Bertheau, M. & Tonemar, P. 2024. ...*ena tomt vppa Sudra malm belegna vidh Stadz garden*. Arkeologisk dokumentation av en hamnmiljö med hantverk och handel samt delar av försvarsverk vid Stadsgården på Södermalm. Lämningar från tidigt 1300-tal fram till 1933. Slussenprojektet 5. Rapporter från Arkeologikonsult 2024:3085. Upplands Väsby.
- Bolin, G. 1933. *Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria*. Uppsala.
- Carlsson, M. & Svensson, K. 2019. *In fundo dicto Suthraemalm iam de nouo constructum...* Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt. Stockholm 103:1. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Stockholm.
- Dahl, G. 1994. *Bomärken på Åland*. Ekenäs.
- Dahlbäck, G. 1987. *I medeltidens Stockholm*. Stockholmsmonografier 81. Stockholm.
- Friberg, N. 1983. *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie*. Stockholmsmonografier 53. Stockholm.
- Granlund, J. 1982. Sverige: Tran. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid – från vikingatid till reformationstid, 1956–1978*, band 18.
- Hansson, H. 1956. *Stockholms stadsmurar*. Monografier utgivna av Stockholms kommunförvaltning 18. Stockholm.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1966. *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning*. Skrifter utgivna av Institutet för rätthistorisk forskning. Serien I, band 7. Lund.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. *Svenska landskapslagar*. Femte serien: Äldre västgöta-lagen, Yngre västgöta-lagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten. Stockholm.
- Lindblom, I. 2013. *Märkta föremål från Vasa. Inventering av bomärken och andra märkningar på föremål från regalskeppet Vasa*. Rapport daterad 2013-05-29.
- Nordberg, O:son T. 1935. *Söderport och Slussen. En skildring av slussområdets historia i anledning av slussombyggnadens invigning den 15 oktober 1935*. Stockholms stadsmuseum.
- Sandström, Å. 1990. *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*. Stockholmsmonografier 102. Stockholm.
- Schück, H. 1951. *Stockholm vid 1400-talets slut*. Stockholm.
- Stahre, N. G. m.fl. 1992. *Stockholms gatunamn*. Stockholmsmonografier 50. Stockholm.

- Stockholms tänkeböcker. 1939. *Stockholms stadsböcker från äldre tid*. Ser. 2, N.F.:3. *Stockholms stads tänkeböcker 1553–1567*. J. H. Almqvist & E. Hildebrand (Red.). Stockholm.
- Stockholms tänkeböcker. 1951. *Stockholms tänkeböcker från år 1592*. D. 2: 1596–1599. H. I. D. Almqvist (Red.). Stockholm.
- Stockholms tänkeböcker. 1953. *Stockholms tänkeböcker från år 1592*. D. 3: 1600. F. Sleman (Red.). Stockholm.
- Stockholms tänkeböcker. 1968. *Stockholms tänkeböcker från år 1592*. D. 9: 1616–1617. N. Staf (Red.). Stockholm.
- Stockholms tänkeböcker. 2000. *Stockholms tänkeböcker från år 1592*. D. 18: 1629. B. Elthammar (Red.). Stockholm.
- Skånberg, T. 2003. *Glömda gudstecken: från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Lund.
- Vollan, O. 1985. *Selfangst i Norden. På svaberg og fast is*. Ålesund.
- Wallgren, G. W. W. 1965. *Boken om bomärken*. Helsingfors.
- Westgärds, A. 1985. *Bomärken i Leksand 1821–1823*. Lekand.

Otryckta källor, bilder och kartmaterial

- SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev.
<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>
 SDHK-nr 2114 (1305-07-17).
- Riksarkivet. *Charta öfver Upland med Åland och en Deel af Finland...* 1720.
 SE/KrA/0400/03B/085. Bildid: K0001691_00001.
- Stockholms stadsarkiv. *1625 års karta*.
 Stockholms stadsarkivs kartsamling, NS 442, SE/SSA/0234/J 1:22, HK 68:I.
- Biodiversity Heritage Library.
 Harvard University, Museum of comparative Zoology, Ernst Mayr Library.
 Petri Bellonii. *Cenomani De aquatilibus*, 1556.
- Wikimedia commons.
 Skokloster slotts samlingar.
 Abraham Speeck. *Danish Whaling Station, 1634*

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Trelleborgar – vikingatidens drömarkitektur

Jes Wienberg

Trelleborg fortresses – the dream architecture of the Viking Age. In 1935, few decades after the idea of the existence of Jomsborg had been critically rejected, a geometric Viking fortress was surprisingly discovered on Zealand, named after the site, a so called Trelleborg fortress. This was followed by the search for more fortresses all over Scandinavia, a search that is still ongoing. Their ramparts and settlements have been published, debated, reconstructed and marked in the landscape. Interpretations and dating have varied over time between different scholars and with several alternative proposals. Since 2023, five Danish Trelleborg sites have been inscribed on the UNESCO World Heritage List. However, only four live up to the requested definition, which leaves out Trelleborgen in Scania, whereas Borgeby also in Scania might be acceptable, however it is not yet investigated sufficiently. The Trelleborg fortresses were icons of the Christian king and has now become national icons for the Viking Age. The Trelleborg fortresses are a questionable dream architecture both then and now, attracting wide interest and being a historical-archaeological problem, as the written sources and the archaeological evidence don't meet.

Drömarkitektur

Stadsguiden berättar med allvarlig röst, att här står vi framför en vägg av vikingatid. För bakom fasaden låg en trelleborg. Platsen är den krökta sträckan av Kungsgatan (fig. 1) mellan Krafts torg och Stortorget i Lund. Samma berättelse har jag hört någon månad tidigare av en arkeo-

log, som också guidade i staden. I turistinformation kan man även se en rekonstruerat trelleborg i Lund (www.turistinformationLund.se). Trelleborgen gör Lund och Skåne delaktig i en större historisk berättelse, men är knappast övertygande.

Filosofen Walter Benjamin myntade på 1930-talet begreppet ”dröm-

Figur 1. Kungsgatan i Lund, där krökningen är ett argument för existensen av en trelleborg från vikingatiden. Foto: Jes Wienberg, okt. 2025.

arkitektur” (tyska: Traumhäuser) i sina anteckningar till *Paris – 1800-talets huvudstad* (1990, I, s. 333–341), som kom att ges ut långt efter hans död. Benjamin syftade på 1800-talets passager, katedraler, museer, varuhus och järnvägsstationer som en kollektiv arkitektur. Min association går till vikingatidens trelleborgar, som måste ha förundrat i sin samtid och som än idag fascinerar. Drömmar om vikingatiden har projicerats just på dessa monument.

Sedan den första oväntade upptäckten av Trelleborg på Själland 1935 som en vikingatida borg, har en ivrig jakt pågått för att identifiera fler borgar över hela Skandinavien. De arkeologiskt undersökta borgarna har presenterats i tunga publikationer och även sett till helheten är litteraturen om borgarna omfångsrik. Borgarnas vallgravar, vallar, gator och byggnader

har debatterats, rekonstruerats och markerats i landskapet. Borgarna har fått besökscentra och levandegjorts med marknader och festspele. Trelleborgarnas datering har diskuterats, och de har gett upphov till talrika och omtvistade tolkningar av såväl forskare som allmänhet.

Men hur många trelleborgar finns och hur skall de tolkas? Hur skall typen definieras, dvs. vad karaktäriserar egentligen en trelleborg? Är därmed de fem danska borgarna som upptogs som världsarv 2023 trelleborgar? Och saknas någon eller några i Skåne?

Sagens Jomsborg

I krönikor författade på Island på 1200-talet, *Jomsvikingsarnas saga* och Snorre Sturlasons *Nordiska kunga-*

sagor (*Heimskringla*), beskrivs Jomsborg, som skulle ha legat vid Jumne/Wollin i nuvarande Polen. Jomsborg var ett brödraskap av sjökrigare med en befäst hamn för 300 skepp. Brödraskapet grundades av kung Harald Blåtand eller av hövdingen Palnatoke. Hit skulle kungen ha tagit sin tillflykt i samband med sonen Sven Tveskägs uppror, och han blev dräpt omkring 985 (*Jomsvikingarnas Saga*; *Knytlinga Saga*, s. 15, 37; Sturlason 1991, I. s. 225–236).

Historikern Lauritz Weibull avvisade källkritiskt existensen av en Jomsborg i *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000* (1911, s. 178–195). Berättelsen och borgen var en skräna utan verklighetsförankring, med Palnatoke som en sagogestalt. Jomsborg var en "idealborg", där krigaridealen formulerades vid samma tid som ärkebiskop Absalon jämnade Jumne med marken. Men få årtionden senare upptäcktes en borg, som blev ett vittnesbörd om att vikingarna kunde vara disciplinerade. Borgen förändrade bilden av vikingen och vikingatiden och jämfördes just med Jomsborg.

Upptäckten av Trelleborg

Den allra första vikingatida Trelleborgen hittades vid en utgrävning inför den planerade anläggningen av en motocrossbana nära staden Slagelse på Själland. Det var ledaren av utgrävningen, historikern och antikvarien Poul Nørlund från Nationalmuseet

Figur 2. Trelleborg på Själland. Foto: Niels Elswing, Nationalmuseet.

i Köpenhamn, sedermera museets direktör, som såg det avslöjande mönstret av de många stolphålen.

Borgen grävdes fram under perioden 1934–43, och den kom att ge namn till en särskild borgtyp. Det handlade om en geometrisk anläggning med en cirkulär vall med ca 137 m i inre diameter, portar i de fyra världshörnen, en ringgata längs insidan av vällen, delad av gator i fyra kvarter med jämnstora långhus med bågformade väggar, så kallade trelleborgshus, totalt 16 långhus eller hallar, en yttre förborg med 15 radierande långhus bakom en vall samt en gravplats med ca 150 gravar (fig. 2). Vällen hade haft timmerkonstruktion och en träfasad och vallgraven var V-formad. Borgen förstördes i en brand. Den var anlagd på ett näs 3 km från kusten (Nørlund 1948).

Nørlund jämförde den upprepade gånger med Jomsborg, då han

tolkade den geometriska utformningen som ett uttryck för den disciplin som skulle ha kännetecknat Jomsborg: "Man behøver blot at tænke paa Jomsborg, og fristende er det at kalde Trelleborg for et sjællandsk Jomsborg" (Nørlund 1936, s. 64–65). Och "Afsøringen af anlæg som Trelleborg tyder dog paa, at de blomstrende sagn om Jomsborg ikke er hjernesvind, men pyntede realiteter." (Nørlund 1948, s. 162).

Jakten på trelleborgar

En jakt på fler trelleborgar inleddes, och de följande årtiondena identifierades platser, som alla undersöktes arkeologiskt:

Det var Aggersborg vid Limfjorden i Nordjylland, som blev den andra trelleborgen. Vid Aggersborg provgrävdes det under åren 1945–46, och delar av borgen blev därefter undersökt i omgångar. Det är den klart största borgen, där ringvallen hade en inre diameter på ca 240 m, med V-formad vallgrav, vall, portar, ringgata samt axialgator som delade in borgen i fyra kvarter, där varje hade tre grupper av långhus, totalt 48 långhus (Roesdahl m.fl. 2014).

Den tredje blev Fyrkat vid staden Hobro, också i Nordjylland, som identifierades 1950 och sedan grävdes ut fram till 1963 och än en gång 1973. Ringvallens inre diameter var ca 120 m med V-formad vallgrav, vall, portar, ringgata samt axialgator som bildar ett kors som delar in borgen i fyra kvarter med fyra långhus

vardera, troligen totalt 16 hus; ett kvarter är ännu inte undersökt. Borgen låg innerst på ett näs vid Mariager Fjord och förstördes i en brand (Olsen m.fl. 1977).

Den fjärde blev Nonnebakken i Odense, känd från äldre bilder, men numera till stor del täckt eller förstörd av bebyggelsen i Odense. Borgen identifierades 1953 och har undersökts i flera omgångar sedan dess. Ringvallens inre diameter var ca 120 m. Genom mindre utgrävningar och med hjälp av markradar har det påvisats en V-formad vallgrav, vall, portar, ringgata samt gator som delar in borgen och det finns spår av långhus, dvs. även här troligen totalt 16 hus. Borgen låg på ett näs intill Odense Å (Runge 2024).

Den femte trelleborgen, dock ifrågasatt, upptäcktes 1988 vid en exploateringsundersökning i staden Trelleborg i Skåne. Omkring en tredjedel av borgen grävdes ut. Det var en ringborg med en inre diameter på ca 125 m. Det påvisades en U-formad vallgrav, en inte helt geometrisk vall med träbeklädning samt portar i väster, norr och öster, men inga gator eller bebyggelse (Jacobsson m.fl. 1995; Jacobsson 1999).

Den sjätte var en möjlig trelleborg intill Lödde å vid Borgeby i västra Skåne. Platsen hade utpekats redan på 1970-talet, men det var först i samband med ett schakt 1997–98, som det påvisades en U-formad vallgrav samt en vall med en inre diameter på ca 150 m med flera faser. Men den begränsade utgrävningen gav inga svar om portar, gator eller

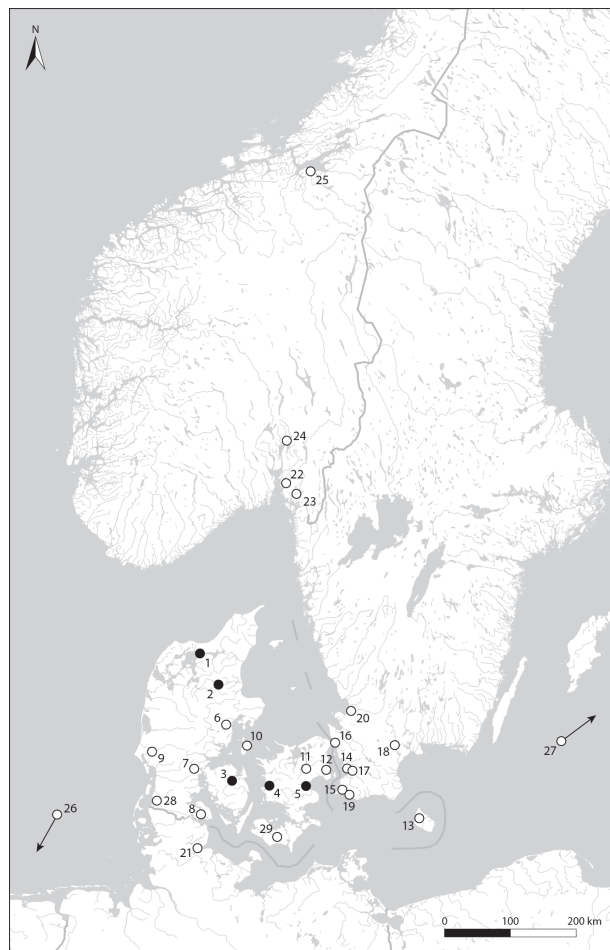
bebyggelse (Svanberg & Söderberg 1999).

Därefter presenterades det som en sensation, då en sjunde trelleborg påvisades 2014 vid Lellinge Å söder om staden Køge på Själland; det framhävdes i medierna att det var den femte danska trelleborgen och den första på 60 år. Borgen undersöktes 2014 och 2016–18. Den fick efter en del debatt namnet Borgring. Den hade en ringvall med en inre diameter av ca 122 m. Vallen hade timmer på utsidan, och fyra portar

kunde påvisas, men ingen vallgrav, inga gator och ingen bebyggelse. Borgen förstördes i en brand (Sindbæk 2020; Christensen m.fl. 2021).

Fler trelleborgar?

Trelleborgar blev snabbt en prestige-fylld fornlämningstyp – monumental, säregen och viktig för uppfattningen av vikingatiden. Det letades efter fler trelleborgar över hela Skandinavien och vidare med utgångs-

Figur 3. Trelleborgar – de fem danska världsarven och förslag till lokalisering av trelleborgar. 1. Aggersborg; 2. Fyrkat; 3. Nonnebakken; 4. Trelleborg; 5. Borgring; 6. Constantinsborg; 7. Kolding; 8. Sønderborg; 9. Varde; 10. Eskeholm; 11. Roskilde; 12. Köpenhamn; 13. Klemensker; 14. Borgeby; 15. Foteviken; 16. Helsingborg; 17. Lund; 18. Torsø; 19. Trelleborg; 20. Laholm; 21. Egerborg; 22. Lyby; 23. Sarpsborg; 24. Oslo; 25. Trondheim; 26. Taillebourg; 27. Dhrelleborch; 28. Trælbanke; 29. Borgø. Digital bearbetning: Anders Gutehall, Visuell arkeologi.

punkt i historiska antaganden, möjliga ringvallar samt ortnamn. Men med enstaka undantag handlar det om hypoteser eller gissningar. Här nedan presenteras de förslag, som jag känner till – det kan därmed finnas ännu fler (fig. 3).

Arkitekten och stadsplaneraren Peter Bredsdorff analyserade landskapet och föreslog trelleborgar lokaliserade till Varde, Kolding, Sønderborg och Constantinsborg vid Aarhus på Jylland, Haraldsborg, S:t Hans, S:t Jörgensbjerg eller Ledreborg vid Roskilde på Själland, Borgeby och Kristianstad i Skåne (Bredsdorff 1973, s. 54–60). Noteras kan därmed, att han var den första som pekade ut Borgeby, där det faktiskt har påvisats en ringvall.

I Danmark har föreslagits Eskeholm på Samsø (Hansson 1985, s. 65–82), och återigen S:t Jörgensbjerg i staden Roskilde samt Köpenhamn mellan Rådhusplatsen och Gammel/ Nytorv (Rosborn 2004, s. 99–104), Klemensker på Bornholm (Rosborn 2010, s. 112) vidare Trælbanke på Jylland och Borgø på Lolland, de senaste två med bruk av AI (Stott m.fl. 2019).

I Skåne har utpekats Trelleborg (Cour 1972, I, s. 47) och Borgeby (Holmberg 1977, s. 41–42), platser där det sedan har påvisats ringborgar, därtill Torsebro i Fjälkestad vid Helge å (Ödman 1998, s. 23–25; Helgesson 2003, s. 331), Helsingborg (Rosborn 2004, s. 107–108; Weidhagen-Hallerdt 2009a; 2009b), vid Foteviken (Rosborn 2011), Lund söder om domkyrkan i Kvarteret

Svartbröder samt Laholm i Halland (Rosborn 2004, s. 104–109). En ringvall vid Kävlinge och även den i Foteviken samt på flera andra platser i Skåne skulle kunna vara kreatursfällor (Ödman 2016, s. 73–89).

I norra Tyskland, dåtidens Danmark, har Egerneborg vid staden Eckernförde föreslagits (Lauring 1956, s. 71).

I Norge har föreslagits Trondheim, kanske Oslo och också Sarpsborg (Lunde 1977, s. 202–204; Schia 1989, s. 65–66; 1991, s. 129–134; Rosborn 2004, s. 109–110) samt Lyby i Rygge i Østfold (Stylegar blogg 2005).

Det har även på språklig grund föreslagits att Taillebourg vid Charante i Frankrike och Dhrelleborch vid Vilchov i Ryssland kan ha varit trelleborgar (Brink 2021, s. 311–313).

Alla ortnamn med varianter av ”trelleborg” har karterats i Danmark och södra Sverige vilket ger många fler potentiella platser (Knudsen i Nørlund 1948, s. 189–214; Andersen 1992; Arén i Jacobsson m.fl. 1995, s. 142). Men då måste det påpekas att det var en slump, att just Trelleborg på Själland blev den första återfunna borgen som därmed gav namn till typen. Det kunde istället ha blivit aggersborgar eller fyrkattar.

Publicering

De arkeologiskt undersökta trelleborgarna har alla publicerats grundligt av ledarna av undersökningarna eller av senare involverade: Poul Nør-

lund publicerade den monumentala *Trelleborg* (1948). Et triumvirat med historikern Olaf Olsen, arkitekten Holger Schmidt och arkeologen Else Roesdahl publicerade i två volymer, *Fyrkat – en jysk vikingeborg* (1977), och de redovisade även olika tolkningar av borgen, något som då var ovanligt.

Sedan kom två svenska publikationer. Det var dels en antologi av arkeologen Bengt Jacobsson, hantverkaren Eje Arén, arkitekten Eva Arén och författaren K. Arne Blom, *Trelleborgen. En av Harald Blåtands danska ringborgar* (1995), där det framgår tydligt av undertiteln vilken tolkning av borgen som föredras. Dels var det en rapport av arkeologerna Fredrik Svanberg och Bengt Söderberg, *Den vikingatida borgen i Borgeby* (1999).

Aggersborg är ett problem, då det tidigare fanns en järnåldersbebyggelse på platsen, så det är svårt att reda ut vad som hörde till vad. Men borgen publicerades framgångsrikt och än en gång av ett triumvirat av redaktörer, arkeologerna Else Roesdahl, Søren M. Sindbæk och Anne Pedersen, *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen* (2014, även engelska). Borgring har publicerats i form av artiklar i tidskrifter (t.ex. Christensen m.fl. 2021). Nu senast har en annan problematisk borg, nämligen Nonnebakken, publicerats i två volymer, *Nonnebakken. Odenses vikingeborg* (Runge 2024).

Till sist kan nämnas, att de fem danska trelleborgarnas nya status som världsarv har möjliggjort en

populär bokserie med Søren Sindbæk som författare, "Vikingetidens ringborge" (Sindbæk 2024a; 2024b; 2025).

Rekonstruktioner och förmedling

Från första början återskapades jordvallar och vallgravar vid Trelleborg och Fyrkat, senare en fjärdedel av vallen vid Trelleborgen i Skåne, därtill kommer markeringar av vallarna vid Aggersborg och Borgring. Enbart Trelleborgen i Skåne har en rekonstruerad port och en rekonstruktion av hur det kunde se ut med träbeklädningen av vallens utsida. Gator och/ eller byggnader har markerats vid Trelleborg, Fyrkat, och nu senast Aggersborg och Borgring.

Rekonstruktionen av ett hus med ett yttre galleri vid Trelleborg 1941–42 fick mycket uppmärksamhet och debatterades flitigt. Ett delvis annorlunda hus rekonstruerades 1982–85 vid Fyrkat, då yttre, snedställda stolpar hade påvisats (Schmidt 1981). Planerna som funnits sedan 2020 om att återskapa ett utsnitt av borgen vid Trelleborg har skrinlagts.

Besökscentra eller museer finns vid Fyrkat, Trelleborg, Trelleborgen i Skåne och från och med 2025 även upplevelsecentret vid Borgring (www.museerne.dk/vikingeborgen-borgring). Till detta kommer teater, där de återkommande spelen vid Fyrkat är de mest kända, och marknader och levandegörande. Ett förslag om en staty av Harald Blåtand,

som skulle placeras vid Trelleborgen i Skåne, samt ett nytt ”drakskepp” och en lekplats i vikingastil har inte förverkligats.

Huvudtolkningar

Det har funnits tre huvudtolkningar bland de involverade trelleborgsforskarna, som i princip har följt med över tid:

Den första tolkningen formulerades av Nørlund i samband med upptäckten av Trelleborg på Själland och gick ut på, att borgarna var Sven Tveskäggs träningsläger och vintergarnisoner inför erövringen av England. Trelleborgarna visade att vikingarna var väldisciplinerade och tolkningen erbjöd en bakgrund och förklaring till att erövringen blev möjlig (Nørlund 1948, s. 149–162; även Brøndsted 1960, s. 148–159; Olsen 1962; Cour 1972, I, s. 46–54).

En andra tolkning som tvångsborg övervägdes först av Nørlund, men avvisades (Nørlund 1948, s. 161) och antydades som en sekundär funktion av arkeologen Johannes Brøndsted (1960, s. 153, 156), men fortfarande med Sven Tveskæg eller Knut den Store som initiativtagare. Tolkningen aktualiserades åter av historikern Aksel E. Christensen 1969, och den fördes kort därpå tydligt fram av historikern Tage E. Christiansen 1971. Trelleborgarna hade fungerat som tvångsborgar vid Harald Blåtands rikssamling (Christensen 1969, s. 251–252; Christiansen 1971). Roesdahl har från en

analys av fördelningen av fynden i långhusen i Fyrkat framhåvt de civila aspekterna. Hon har tolkat trelleborgarna som kungsgårdar eller regionala maktcentra (Roesdahl i Olsen m.fl. 1977, II, s. 172–176; 2012, s. 147–153).

Den tredje tolkningen, med trelleborgarna som landsvärn eller försvarsborgar mot yttre hot, övervägdes även den, men förkastades, av Nørlund (1948, s. 161). Tolkningen är antingen som värn mot nordiska fiender (Christensen 1969, s. 252; Andersen 1988) – eller numera helt dominerande som värn mot den tyska kejsaren Otto II, som erövrade delar av Danmark 974–83 (Sawyer 1988, s. 227; Olsen 1999 med förbehåll).

Det finns flera varianter av tolkningen som riksförsvar: Arkeologen Leif Christian Nielsen argumenterade för två byggnadsfaser i Trelleborg på Själland och tolkade den som en skyddad produktionsanläggning, då den tyska kejsaren hade besatt delar av landet (Nielsen 1990, s. 170–173). Roesdahl och Sindbæk tolkade gemensamt Aggersborg som en syntes av förläggning, tvångsborg, kungsgård och landsvärn med förebild i samtidens engelska och tyska befästningar. Trelleborgarna bildade ett riksförsvar och var uttryck för kunglig prestige och makt tillsammans med andra resurskrävande monument som Jelling, Kovirke, Ravning Enge-bron samt befästningar i Hedeby, Ribe och Aarhus (Roesdahl m.fl. 2014, s. 443–459). Nu senast har Sindbæk argumen-

terat för trelleborgarna som tillflyktsborgar för lokalbefolkningen, när landets krigare var frånvarande (Sindbæk 2020; även Christensen m.fl. 2021, s. 18). Tolkningen som tillflyktsborg fann redan Olsen osannolik, men är något som arkeologen Martin Borring Olesen tidigare har föreslagit för Trelleborgen i Skåne (Olsen m.fl. 1977, I, s. 100; Olesen 2000, s. 105–107).

Alternativa tolkningar

Trelleborgarna har fascinerat såväl professionella som amatörer. Förutom huvudtolkningarna har det därmed föreslagits åtskilliga alternativa tolkningar av borgarna från alla håll, och de skiftar mellan det möjliga och det helt osannolika, nedan presenterat i kronologisk följd (jfr Wienberg 2003; 2004):

Trelleborgarna kunde ha varit tempel för guden Tor (Cohen 1965), befästa skeppsvarv för ledungsflottan (Hansen 1969), tvångsborgar uppförda av den tyska kejsaren (Holmberg 1977, s. 38–40), parabol för inflygande rymdskepp (Hansson 1985; Däniken 1992, s. 197–213), skeppsborgar i inbördeskriget mellan Harald Blåtand och Sven Tveskägg (Skaaning 1992), tidiga kloster (Nancke-Krogh 1992, s. 120–123; 1995, s. 22–24), soltempel eller observatorier (Christensen 2007) eller handelsplatser för trälar (Ödman 2015).

Tolkningarna kan verka förvånande, då det saknas fynd från

bronsåldern, torshammare och hängkors, och skepp hade svårt att komma fram till trelleborgarna och de kunde omöjligen komma in genom portarna, då borgarna fanns över hela landet, det saknades vatten i vallgravarna, och befästningen var ämnad att hålla folk ute, inte inne. Men det förvånar inte att tempelridarna dyker upp, när jag googlar, för det brukar de göra i sådana spekulativa sammanhang.

Dateringar

Avgörande för tolkningen är dateringen. Längre var det enbart möjligt att datera trelleborgarnas grundläggning och existens utifrån fyndmaterialet. Det resulterade i olika förslag – ca 950–1050, ca 970–1020, ca 950–1000 (Nørlund 1948, s. 146–148; Olsen 1962, s. 99; Roesdahl i Olsen m.fl. 1977, s. 161–172). Det borde därmed handla om antingen Harald Blåtand, Sven Tveskägg eller Knut den Store, vilket i praktiken ledde till att Sven Tveskägg och erövringen av England blev den historiska förklaringen – eller Harald Blåtand och rikssamlingen. Ett undantag var arkitekten Carl Georg Schultz, som länge menade, att Aggersborg ännu kunde ha använts på Knut den Heliges tid, då platsen omnämns som kungsgård (Sindbæk 2024b, s. 121–123; jfr även Brøndsted 1960, s. 153).

Dendrokronologiska dateringar från 1970-talet kom att utesluta erövringen av England som en förklaring. Dateringar av trä från en

inre vallgrav och en yttre bro i Trelleborg på Själland resulterade i en datering till 980–81, dvs. Harald Blåtands regeringstid och ett par årtionden före erövringen (Bonde & Christensen 1984; Sindbæk 2024a, s. 110–114; regeringsperioderna ifrågasatta i Olsen 1980). Kort därefter kom dendrokronologiska dateringar till åren 979–81 från vallkonstruktionen i Fyrkat (Andersen 1980; Sindbæk 2025, s. 111–114).

Det senaste är, att dateringen från Trelleborg 980–81 kan tänkas representera en andra fas efter en brand (Nielsen 1990, s. 143–145) och att en ny datering från Fyrkat ger tiden 974–75 (Christensen i Roesdahl m.fl. 2014, s. 486–488; Sindbæk 2025, s. 114). De nya dateringarna talar för hotet från Otto II som förklaring till trelleborgarnas existens.

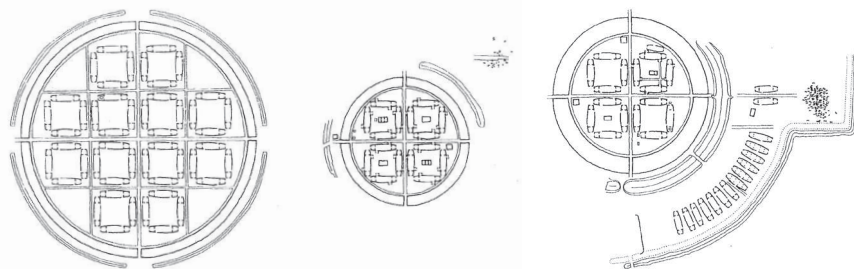
Aggersborg kan utifrån ett sparsamt fyndmaterial enbart dateras till in på andra hälften av 900-talet eller omkring år 1000 (Roesdahl m.fl. 2014, s. 251–255). Nonnebakens datering är osäker, man kanske efter 967 (Runge 2024, s. 144–152, 192–194). Ett antal C14-dateringar placerar Trelleborgen i Skåne i intervallet ca 700–1000, men det anses rimligt att vallens två faser är från 900-talet (Jacobsson m.fl. 1995, s. 45–47; Jacobsson 1999, s. 77–80). Borgeby dateras utifrån två C14 prover till 770–1040 och 790–1030 (Svanberg & Söderberg 1999, s. 32). Och Borgring dateras från 14C-dateringar till efter ca 930, troligen andra hälften av 900-talet

(Sindbæk 2020, s. 530; Christensen m.fl. 2021, s. 14–15).

Fastlagt är emellertid, att de välkända trelleborgarna har fungerat under en kort tidsperiod, kanske så kort som 10–20 år, då de inte uppvisat spår av reparationer. Trelleborg på Själland liksom Borgeby i Skåne har dock haft fler faser, men även de har varit korta. Så antingen var behovet kortvarigt – eller så upphörde ambitionen med geometriska befästningar med Harald Blåtand. Det är åtminstone konsensus bland forskarna om, att borgarna tillkom på hans initiativ.

Harald Blåtands geometriska ringborgar

Trelleborgarna representerar inget nytt, alla delar är redan kända, men de har fått ett nytt format och form (fig. 4). Ringborgar fanns det redan många av, liksom långhus som var vanliga på storgårdarna. Men trelleborgarna representerar en innovation i förhållande till traditionen. Geometrin, skeppssättningen, högarna och runstenarna i Jelling, bron över Ravning Enge samt Kovirke var som fenomen också välkända, men de var ändå helt nya som manifestationer i landskapet i sin samtid (Roesdahl m.fl. 2014, s. 457–459). Geometri kan också urskiljas vid den befästa gården vid Erritsø på Jylland från 800-talet (Christensen 2009) och stolprader i Gamla Uppsala i Uppland från vendedtiden, dvs. omkring år 600 (Wikborg & Göthberg 2017).

Figur 4. Tre geometriska trelleborgar – Aggersborg, Fyrkat och Trelleborg. Teckning av Holger Schmidt, efter Roesdahl 2012, s. 148–149.

Vad kännetecknar då trelleborgen som monumenttyp? Varje större publikation om de arkeologiskt undersökta trelleborgarna har redovisat det karaktäristiska – det ses i samband med Trelleborg på Själland, Fyrkat och Aggersborg på Jylland och Nonnebakken på Fyn – men även i samband med Trelleborgen och Borgeby i Skåne. Och borgarna jämförs då kännetecknen och mått kan ställas upp i tabeller (Nørlund 1948, s. 20–25; Olsen m.fl. 1977, I, s. 86–89; Jacobsson m.fl. 1995, s. 49–50; Ulriksen 1995, s. 193–195; Svanberg & Söderberg 1999, s. 40–47; Roesdahl 2012, s. 148–149; Roesdahl m.fl. 2014, s. 233–245; Runge 2024, s. 17–19, 81–83).

Utgångspunkten tas i de gemensamma drag som utgörs av storleken, geometrin, med de fyra portarna, ringgatorna, axialgatorna som delar in borgen i fyra grupper med långhus, husens bågformade väggar, deras inre uppdelning och frånvaron av inre takbärande stolpar, därtill kommer träkonstruktionerna vid och i vallen samt vallgravens V-form.

Men mest av allt framstår geometrin och regelbundenheten som ett kännetecken. Och man vill till varje pris framhålla geometrin, vilket framgår av de annars omotiverat placerade portalerna och de stora jordarbetena för att anpassa terrängen vid Fyrkat på Jylland, Nonnebakken på Fyn, Trelleborg och Borgring på Själland (Runge 2024, s. 94–96).

Ända sedan Nørlunds publikation av Trelleborg har geometriens betydelse och förebilder diskuterats – som ett uttryck för krigarnas ordning och disciplin och med förbilder i nederländska borgar som Oost-Souburg från 800-talet, engelska ringborgar, eller föreställningar om Det himmelska Jerusalem (Nørlund 1948, s. 150–158; L'Orange 1953; Müller 1961, s. 102–105; Olsen m.fl. 1977, I, s. 89–95; Andrén 1998, s. 155–159; Roesdahl m.fl. 2014, s. 245–250; Otto 2025, s. 51–52, 270–271). Trelleborgarnas axialgator som bildar ett kors återfinns på Harald Blåtands utmyntning av korsmynt, och båda blev ett kortvarigt fenomen – en mäktig symbol på det nya kristna kungadömet (Moes-

gaard m.fl. 2015, s. 43–51, 102–106; Ulriksen m.fl. 2020; Christensen m.fl. 2021, s. 17–19).

I samband med upptäckten av möjliga trelleborgar i Skåne uppstod en debatt, där det från dansk sida framfördes, att de skånska borgarna inte uppfyllde kriterierna. Trelleborgen i Trelleborg hade presenterats som just en av Harald Blåtands borgar, åtminstone från deras andra fas (jfr Jacobsson m.fl. 1995). Som en konsekvens, när trelleborgarnas utbredning skall förmedlas i danska sammanhang finns ibland ingen med från Skåne, enstaka gånger är borgen i Trelleborg med, enstaka gånger den i Borgeby, men sällan båda.

Trelleborgen i Trelleborg är avvikande, den är nämligen inte strikt geometrisk, vallgraven är U-formad, vallen är utan timmerkonstruktioner, portarna är relativt långt från världshörnen och olika stora, den är utan gator och bebyggelse och kan vara äldre än Harald Blåtands tid. Borgeby däremot kan förmodas tillhöra "trelleborgsfamiljen" men är för lite undersökt för att komma med (Olesen 2000; Petersson 2008). Som ett motdrag framhövdes från skånsk sida en samhörighet mellan Trelleborg på Själland och de skånska borgarna på grund av förekomsten av flera faser, i jämförelse med de jylländska med enbart en fas (Svanberg & Söderberg 1999, s. 40–47).

Men Borgring på Själland kommer med i familjen, trots att borgen

saknar vallgrav, gator och bebyggelse och dateringen är lite osäker. Det kan vara frågan om en ofärdig borg, bygget kan ha avbrutits. Enligt de tidigare kriterierna skulle den inte ha accepterats.

Vikingatidens ikoner

Vikingen och vikingatiden är ett internationellt, skandinaviskt och även nationellt fenomen. Länderna Danmark, Norge och Sverige har alla definierat en period, som kallas vikingatiden. Och man är stolt att ha kommit på det först – i Danmark framhävs insatsen av arkeologen Jens Jacob Worsaae, i Norge av historikern Peter Andreas Munch och i Sverige av arkeologen Oscar Montelius – även om den skånska historikern Abraham Peter Cronholm 1833 var allra först (Wienberg 2015).

Som ikoner för vikingatiden står tidens främsta fynd eller platser – i Norge blir det otvetydigt båtgravarna från Oseberg och Gokstad i Vestfold och i Sverige också utan tvekan staden Birka i Mälaren. I Danmark kan det inte bli Ladby skeppet för det är enbart ett avtryck, inte heller staden Hedeby, då den numera ligger i Tyskland, men det blir kungsgården i Jelling med runstenarna, högarna och skeppssättningen. Och så är det trelleborgarna, som också blir nationella ikoner för den danska vikingatiden. Därför är det inte oviktigt vilka som accepteras som trelleborgar och var de ligger.

Drömmen om trelleborgar och världsarv

Trelleborgarna var en drömarkitektur när de uppfördes, de skulle symbolisera ett nytt kristet rike, men drömmen blev kortvarig. Därefter har trelleborgarna återuppstått som nationella ikoner för vikingatiden – som en dröm om en mäktig kung och epok i det förflutna.

Danmark försökte tillsammans med fem andra stater att få monument från vikingatiden upptagna på UNESCO:s förteckning över världsarv 2015 med förslaget "Viking Monuments and Sites". Det var tänkt att inkludera trelleborgarna Aggersborg, Fyrkat och Trelleborg samt Danevirke och Hedeby i Tyskland, skeppsgravarna i Vestfold och stenbrottet i Hyllestad i Norge, Thingvellir på Island och Grobina i Lettland. Trelleborg hade därmed varit med på en tentativ lista sedan 2009. Men ambitionen blev förgäves (whc.unesco.org/en/decisions/6372).

Ett nytt försök genomfördes enbart av Danmark – "Viking-Age Ring Fortresses". Fem trelleborgar kom med på en tentativ lista i UNESCO 2018. Trelleborgarna blev världsarv 2023, de ansågs vara ett enastående och universellt kulturarv (whc.unesco.org/en/list/1660), vilket firades med ett fackeltåg runt vallen på Aggersborg och en kedja av människor i Odense.

Det blev fem danska trelleborgar, det kunde ha blivit färre, nämligen fyra, då det är tveksamt om Borgring uppfyller kraven på att vara en trel-

leborg – eller det kunde ha blivit fler, om Trelleborgen eller Borgeby i Skåne hade kommit med, men så blev alltså inte fallet. Tidigare utslöts de skånska, då de inte uppfyllde definitionen, nu sker det med hänvisning till att svenska myndigheter inte önskade att nominera dem som världsarv. Trelleborgens rekonstruktion, besökscenter och planer på en staty – det räckte inte.

Under tiden går det att drömma – eller fantisera – om de skånska trelleborgarnas existens, om ännu fler trelleborgar, deras datering och funktion. Trelleborgen i Lund – det är en bra berättelse, inte om dåtidens vikingatid, men om behov av tillhörighet i nutiden. Det är en dröm om jomsborgar som öar av centralitet, makt, ordning och disciplin, egentligen en oroväckande dröm, som hade behövt en session på den psykoanalytiska divanen.

Tack till Else Roesdahl (Aarhus Universitet) för tillstånd att använda en illustration, till Anders Gutehall (Visuell-Arkeologi) för arbete med en illustration och till Bodil Petersson (Linnéuniversitetet) för språkgranskning och till forskarseminariet i Historisk arkeologi vid Lunds universitet.

Jes Wienberg

Professor emeritus, historisk arkeologi
Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet
Jes.Wienberg@ark.lu.se
ORCID 0009-0006-5623-5580

Referenser

- Andersen, H. Hellmuth 1988. Ringborgene og den militære begivenhedshistorie. *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 1986, s. 7–19.
- Andersen, Harald 1980. Dateringen. *Skalk* 1980: 3, s. 20.
- Andersen, Harald 1992. De glemte borge. *Skalk* 1992: 1, s. 19–30.
- Andrén, Anders 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. *Staden – himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*. Stockholm: Informationsförlaget, s. 142–184.
- Benjamin, Walter 1990. *Paris – 1800-talets huvudstad. Passagearbetet*, 1–3. Stockholm/ Stehag: Brutus Östlings bokförlag. (Frankfurt am Main 1983)
- Bonde, Niels & Christensen, Kjeld 1984. Trelleborgs alder. Arkæologisk datering. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1982, s. 111–152.
- Bredsdorff, Peter 1973. *Kortlægning og historiske studier. Et værktøj?* Skrifter utgivet af Lokalhistorisk afdeling 3. København: Kunsthøgskolens arkitektskole.
- Brink, Stefan 2021. *Thralldom. A History of Slavery in the Viking Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Brøndsted, Johannes 1960. *Vikingerne*. København: Gyldendal.
- Christiansen, Tage E. 1971. Træningslejr eller tvangsborg. *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 1970, s. 43–63.
- Christensen, Aksel E. 1969. *Vikingetidens Danmark. Paa oldhistorisk Baggrund*. København: Gyldendal.
- Christensen, Jonas, Daly, Aiofe, Steen Henriksen, Peter, Holm, Nanna, Jessen, Catherine, Jørgensen, Sofie, Olesen, Line, Olsen, Jesper, Kildetoft Schultz, Maja, Sindbæk, Søren M. & Ulriksen, Jens 2021. Borgring. Uncovering the strategy for a Viking age ring fortress in Denmark. *Danish Journal of Archaeology* 10, s. 1–22.
- Christensen, Niels. Ishøj 2007. *Den store konges borg. På sporet af det skjulte Trelleborg*. Gladsaxe: Forlaget Loke.
- Christensen, Peter Mohr 2009: Eritssø. *Skalk* 2009: 3, s. 9–15.
- Cohen, Sidney. L. 1965. *Viking fortresses of the Trelleborg type*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Cour, Vilh(elm) la 1972. *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede*, I–II. København: Nationalmuseet.
- Däniken, Erich von 1992. *Stenarnas mystik*. Stockholm: Wahlströms. (1 utg. 1991)
- Hansen, E. Sigurd 1969. Var trelleborg et orlogsværft? *Politiken* 29 juni 1969.
- Hansson, Preben 1985. *Trelleborgenes ukendte fortid. Hvem anlagde dem og hvorfor?* Lyng: Bogan.
- Helgesson, Bertil 2003. Central Places and Regions in Scania during the Iron Age. Some Examples. *Centrality – Regionality. The Social Structure of Southern Sweden during the Iron Age*. (Eds.) Lars Larsson & Birgitta Hårdh. Uppåkrastudier 7. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, 40. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 323–335.

- Holmberg, Rikard 1977. *Den skånska Öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, II. Bonn/ Lund: Rudolf Habelt Verlag/ C.W.K. Gleerup.
- Jacobsson, Bengt, Arén, Eje, Arén, Eva & Blom, K. Arne 1995. *Trelleborgen. En av Harald Blåtands danska ringborgar*. Trelleborg: Trelleborgs kommun.
- Jacobsson, Bengt 1999. *Trelleborgen i Trelleborg*. UV Syd rapport 1999: 93, Arkeologiska undersökningar. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Jomsvikingsarna Saga. (Utg.) Emil Olson. Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1925.
- Knytlunga Saga. Knud den Store, Knud den Hellige, deres Mænd, deres Slægt. (Udg.) Jens Peter Ægidius, Hans Bekker-Nielsen & Ole Widding. København: G.E.C. Gad, 1977.
- Lauring, Palle 1956. *Vikingerne*. København: Det Schønbergske Forlag. (2. utg. 1973)
- L'Orange, H(ans) P(eter) 1953. Trelleborg-Aggersborg og de kongelige byer i Østen. *Viking. Tidsskrift for norrøn arkeologi* XVI, s. 307–331.
- Lunde, Øivind 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen. Middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970*. Riksantikvarens skrifter 2. Trondheim: Adresseavisens forlag.
- Moesgaard, Jens Christian m.fl. 2015. *King Harold's Cross Coinage. Christian Coins for the Merchants of Haithabu and the King's Soldiers*. PNM, Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History 20: 2. Copenhagen: The National Museum of Denmark.
- Müller, Werner 1961. *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag.
- Nancke-Krog, Søren 1992. *Shamanens hest. Tro og magt hos vikingerne*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Nancke-Krog, Søren 1995. *Stenbilleder i danske kirker*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Nielsen, Leif Christian 1990. Trelleborg. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1990, s. 105–178.
- Nørlund, Poul 1936. Trelleborg ved Slagelse. Hvad der er fundet og Hvad der har været. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* 1936, s. 55–66.
- Nørlund, Poul 1948. *Trelleborg*. Nordiske Fortidsminder IV: 1. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Olesen, Martin Borring 2000. Trelleborg eller ej? – om den skånske trelleborgs tilknytning til de danske ringborge. *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2000, s. 91–111.
- Olsen, Olaf 1962. Trelleborg-problemer. De danske vikingeborge og deres historiske baggrund. *Scandia. Tidsskrift for historisk forskning* 28, s. 92–112.
- Olsen, Olaf 1980. Tanker i tusindåret. *Skalk* 1980: 3, s. 18–26.
- Olsen, Olaf 1999. *Da Danmark blev til. Seks radiofordrag* København: Fremad.
- Olsen, Olaf, Schmidt, Holger & Roesdahl, Else 1977. *Fyrkat. En jysk vikingeborg*, I–II. Nordiske Fortidsminder, Serie B – in quarto, 3–4. København: Det kgl. nordiske Oldskriftselskab.

- Otto, Michael 2025. *The Mental Urbanisation of the North. Storyworlds and Scandinavian Cities, c. 1000–1250*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliansia 280. Uppsala: Uppsala universitet.
- Petersson, Bodil 2008. Skåne mellan nationerna – arkeologi och regional identitet. *Arkeologi och identitet*. (Red.) Bodil Petersson & Peter Skoglund. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, s. 23–38.
- Roesdahl, Else 2012. *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude*. København: Gyldendal. (1. utg. 1987).
- Roesdahl, Else, Sindbæk, Søren M. & Pedersen Anne (red.) 2014. *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 81. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab. (Även på engelska 2014).
- Rosborn, Sven 2004. *Den skånska historien. Vikingarna*. Höllviken: Fotevikens museum.
- Rosborn, Sven 2010. *Din guide till vikingatid och tidig medeltid. Södra Skåne, Bornholm och del av Pommern. Bike the Baltic*. Höllviken: Fotevikens museum.
- Rosborn, Sven 2011. Vikingatiden på Lilla Hammars näs, Vellinge kommun. (www.academia.edu)
- Runge, Mads (red.) 2024. *Nonnebakken. Odenses vikingeborg*, 1–2. Kulturhistoriske studier i centralitet 7. Odense: Museum Odense/ Syddansk Universitetsforlag.
- Sawyer, Peter 1988. *Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050*. *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie* 3. (Red.) Olaf Olsen. København: Gyldendal & Politiken.
- Schia, Erik 1989. Urban Oslo. Evolution from a royal stronghold and administrative centre. *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Arkeologiske Skrifter fra Historisk Museum, Universitetet i Bergen 5. Bergen: Historisk Museum, s. 51–72.
- Schia, Erik 1991. *Oslo innerst i Viken. Liv og virke i middelalderbyen*. Oslo: Aschehoug.
- Schmidt, Holger 1981. Trelleborghuset og Fyrkathuset. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1981, s. 132–143.
- Sindbæk, Søren M. 2020. Borgring and Harald Bluetooth's 'Burgenpolitik'. *Viking Encounters. Proceedings of the Eighteenth Viking Congress, Denmark, August 6–12, 2017*. (Eds.) Anne Pedersen & Søren M. Sindbæk. Aarhus: Aarhus University Press, s. 529–543.
- Sindbæk, Søren Michael 2024a. *Trelleborg. Vikingetidens ringborge*, I. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sindbæk, Søren Michael 2024b. *Aggersborg. Vikingetidens ringborge*, II. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sindbæk, Søren Michael 2025. *Fyrkat. Vikingetidens ringborge*, III. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Skaaning, Poul 1992. *Harald Blåtands sidste kamp. Trelleborgene og brydningerne i dansk vikingetid 979–983*. Lyngby: Dansk Historisk Håndbogsforlag.

- Stott, David, Munch Kristiansen, Søren & Sindbæk, Søren Michael 2019. Searching for Viking Age Fortresses with Automatic Landscape Classification and Feature Detection. *Remote Sensing* 2019, 11, 1881, s. 1–20.
- Sturlason, Snorre 1991–93. *Nordiska kungasagor*, I–III. Stockholm: Fabel bokförlag.
- Svanberg, Fredrik & Söderberg, Bengt (red.) 1999. *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 1. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Ulriksen, Jens 1995. Aggersborgs försvarsværker. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1993, s. 181–203.
- Ulriksen, Jens, Schultz, Maja K. & Mortensen, Morten M. 2020. Dominating the Landscape – the emblematic Setting of Borgring and the Viking Age Fortresses of Denmark. *Danish Journal of Archaeology* 9, s. 1–22.
- Weibull, Lauritz 1911. *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Weidhagen-Hallerdt, Margareta 2009a. A possible ring fort from the late viking period in Helsingborg. *Current Swedish Archaeology* 17, s. 187–204.
- Weidhagen-Hallerdt, Margareta 2009b. En nyupptäckt ringborg i Helsingborg? *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2009: 2, s. 24–36.
- Wienberg, Jes 2003. Sakral geometri. Veje og vildveje til viden. *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. (Red.) Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere. *Vägar till Midgård* 4. Lund: Nordic Academic Press. S. 23–61.
- Wienberg, Jes 2004. Trelleborgar – alternativa tolkningar. *Mellan Thomsen och Däniken. Oenig diskussion kring alternativ arkeologi*. (Red.) Pia Andersson & Stig Welinder. Lindome: Bricoleur Press, s. 81–98.
- Wienberg, Jes 2015. Vikings and the Western Frontier. *Small Things – Wide Horizons. Studies in Honour of Birgitta Hårdh*. (Eds.) Lars Larsson, Fredrik Ekengren, Bertil Helgesson & Bengt Söderberg. Oxford: Archaeopress Archaeology. S. 289–294.
- Wikborg, Jonas & Göthberg, Hans 2017. Stolpraderna i landskapet – det vendeltida stolpmonumentet och dess paralleller. *at Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. (Red.) Lena Beronius Jörpeland, Hans Göthberg, Anton Seiler & Jonas Wikborg. Rapport 2017: 1–1, Arkeologisk undersökning. Stockholm: Arkeologerna, s. 313–336.
- Ödman, Anders 1998. Öresundsområdet som medeltida krigsskådeplats. *Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv*. (Red.) Johan Engström & Ole L. Stockholm: Riksarkivet m.fl., s. 21–33.
- Ödman, Anders 2015. The Trelleborg constructors. *Small Things, Wide Horizons. Studies in Honour of Birgitta Hårdh*. (Eds.) Lars Larsson, Fredrik Ekengren, Bertil Helgesson & Bengt Söderberg. Oxford: Archaeopress Archaeology, s. 267–272.
- Ödman, Anders 2016. *Kävlinges historia. Från istid till enskifte*. Kävlinge: Harjagers härads Fornminnes- och hembygdsförening.

Hemsidor

Destination Lund: www.turistinformationLund.se

Frans-Arne H. Stylegars blogg (2005): arkeologi.blogspot.com/2005/03/en-trelleborg-i-rygge.html

World Heritage: whc.unesco.org

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Sigtunas glasringar, minnen av en medeltida modefluga

Rune Edberg

Glass rings from Sigtuna, Sweden. Traces of a medieval fad.

This article reviews 105 glass rings, the total number, found in Sigtuna, Sweden. Of these, 89 are finger rings. The oldest finds are dated to the middle of the 11th Century. Most are from the 12th Century but some also from the 13th. Of the 65 rings with firm stratigraphical datings, 47 – two-thirds – are from the time span between 1150 to 1250. A laboratory examination of a selection of rings indicated that they predominantly were made from lead glass and lead alkali glass. No clear-cut waldglass ring beads could be singled out. The glass rings may well have been imported, although know-how to their manufacture did surely exist also in Sigtuna, where evidence of glass craft has been recognized in several town plots. The Sigtuna rings are discussed in relation to other coeval sites, in particular Ribe, Slesvig and Spandau. Both similarities and differences were noted. The number of rings from Sigtuna is significant even in a wider geographical context and it is suggested that glass rings were fashion items across much of Europe. The opinion that they were used only by people of Slavic ethnicity is thus challenged.

Inledning och frågor

Walther von der Vogelweide var en tysk trubadur verksam under 1100-talets sista decennier och början på 1200-talet. Han reste runt i furstehoven och framförde sånger som hyllade romantisk kärlek och upphöjda kvinnoideal. I en bevarad vers förklarade skalden att han älskade en kvinna för hennes charm, inte för hennes utseende eller pengar:

*"Jag fördrager, jag fördrog
det tadel, jag skall jämt fördraga:
skön – du har dock värde nog!
Hvi skola de mig då anklaga?
Dem till trots, är jag dig huld
och tar din fingerring av glas långt förr
än käjsarinnors guld"*

(Tolkning till svenska av A.U. Bååth, 1897.)

Att glasfingerringar var populära under medeltiden vet vi inte bara tack vare Walther von der Vogelweide och andra så kallade minnessångare utan också genom ett stort antal arkeologiska fynd, flest i Mellan- och Östeuropa. Företeelsen nådde också Skandinavien. Som dikten antyder var glasringar inga exklusiva smycken. De kan betecknas som bijouterier eller nipper, produkter som den enkla människan kunde ha råd att köpa. Forskare som undersökt medeltida kulturlager i städer och borgar har konstaterat att fynden tycks förekomma överallt och i helt skilda bebyggelsemiljöer. Innermåttan är i regel beskedliga vilket tyder på att de främst bars av kvinnor och barn.

Lycka och glas går som bekant lätt i kras och det är endast ett mindretal fingerringar som varit hela när de påträffats. Det vanliga är att man stöter på delar av ringar, vilka antikvariskt betecknas som fragment. Många är obetydliga och lätta att missa om arkeologer inte vattensållar kulturjorden utan endast genomöker den på hackbord, så som ofta sker och som också varit fallet vid undersökningar i Sigtuna. I danska Ribe har jämförelser gjorts mellan när man vattensållat och när man inte gjort det. Förhållandevis många fler små glasbitar har upptäckts i det första fallet (Søvsø 2018). Vidare genomgår glas under årens lopp kemiska förändringar som i sin tur kan falla ut på olika sätt, dels beroende på glasets ursprungliga sammansättning och dels på omgi-

vande kemisk miljö. Färgen förloras, strukturen löses upp och glaset pulvriskeras. De ringfragment som totalt tillvaratagits representerar, på många platser, därför troligen endast en del av den verkliga förekomsten.

De första glastringsfynden i Sigtuna rapporterades för 100 år sedan av Holger Arbman. Efterhand framkom fler fynd, och när de blivit ett tiotal återkom samme forskare till ämnet. Vilket ursprung hade dessa föremål? Arbman redovisade en källa med uppgifter om att ringar exporterats i stor skala från Venedig, en stad känd för en betydande glasindustri. Han tänkte sig annars att de nått Sigtuna med köpmän från Rhenlandet, där glasföremål producerats ända från romersk tid. Frisergillet, känt från två runstenar i staden, kunde ha varit inblandat i denna handel. Han fäste också uppmärksamheten på omnämnanden i den medeltida diktningen, bland dem hos den ovan citerade Walther von der Vogelweide (Arbman 1926, 1942). När man tar del av europeisk glastringsforskning träffar man ständigt på referenser till Arbman, vilken framstår som en pionjär på området.

I senare Sigtunaforskning har fingerringarna behandlats av Lars G. Henricson. Vid undersökningen 1988–1990 i kvarteret Trädgårdsmästaren 9-10 hade många nyfynd gjorts. Med tanke på stadens nära kontakter med baltiska, ryska och slaviska regioner ansåg Henricson att det låg nära till hands att härleda dem till de glasverkstäder som under vikingatidens slutskede etablerats i polska områ-

den. I samband med att Henricson något senare inventerade Sigtunas alla glasfynd förtecknade och karakteriserade han de fingerringar, som då var kända och tillgängliga. Det var då 58 stycken. Med endast ett eller två undantag, där han satte frågetecken, bedömde han att alla var av blyglas (Henricson 1990, 2011).

Sett till Sverige i övrigt publicerades glasringar först från Skåne. När Otto Rydbeck undersökte borgen i Skanör träffade han bland mycket annat på några glasringar. I publikationen nämner och avbildar han 3, varav 1 ljusbrun, sjukantig, alla från borgstugan (Rydbeck 1935). Skanörs borg anlades ca 1225. Leifh Stenholm behandlade i sin tur 3 fynd från PK-banksgrävningen i Lund. Det var fragment av 1 gul klackring och 2 släta, en gul och en grön, alla från ca 1100–1150. Han ville se dem som importerade från slaviskt kulturområde (Stenholm 1976). En titt i Kulturens databas, på min förfrågan, visar att många fynd tillkommit och att det nu finns totalt 15 glasringar från Lund i samlingarna, däribland ytterligare 1 gul klackring. I övrigt är de svenska fynden fåtaliga. För några år sedan presenterade Georg Haggrén ringar från Nyköping, Uppsala och Lödöse, sammanlagt 12 exemplar (Haggrén 2017).

Sigtunamaterialet har vuxit kraftigt sedan Arbmans tid och även efter Henricsons genomgång. Dels har nya fynd gjorts och dels har Anders Söderberg vid Sigtuna Museum

för min räkning inventerat fyndmagasinet, för vilket jag är honom tack skyldig. Tack också till Helena Rosengren vid SHM för kompletterande uppgifter. I denna artikel kan jag redovisa hela 105 ringar vilket ställer Sigtuna i jämbredd med sydligare nordiska fyndmetropoler som Slesvig och Ribe. (Tabell 1.)

Alla glasringar kan inte betecknas som fingerringar. Ringar med en innerdiameter som uppenbarligen är för liten ens för barnfingrar har av forskningen ofta betecknats som ringpärlor. Här kallar jag dem småringar. Man har tänkt sig att de använts som pynt i håret, i halsband, påsydda på kläder eller liknande. Gränsen mellan fingerringar och småringar har satts lite olika av olika forskare men oftast varit omkring 12 mm. Enligt en sådan avgränsning är Sigtunas fingerringar 89 och småringar 13. För 3 ringar kan innermättet inte bestämmas.

Frågorna vid undersökningen var flera. Att beskriva Sigtunamaterialet och göra det känt var givetvis grundläggande. Och med ett så pass stort antal fynd borde det vidare gå att säga något meningsfullt om kronologi och typologi både lokalt och i jämförelse med material från andra fyndorter. En materialkemisk analys var önskvärd för att nå kunskap om glasets tillverkningsrecept och därmed kanske kunna uttala något om proveniensen. Slutligen kändes det aktuellt att beröra ringarnas eventuella etnisk-kulturella aspekter.

Stratigrafi och korologi

Av de 105 Sigtunafynden kan 84 ges något slags stratigrafisk datering. De bäst dokumenterade härrör från kvarteren Trädgårdsmästaren 9-10, undersökt 1988–1990 (45 fynd varav 44 stratigrafiskt bestämbara; Wikström red. 2011) och Professorn 1, undersökt 1999–2000 (16 fynd, alla bestämbara; Wikström m. fl. red. 2021). Inräknat ytterligare några enstaka andra bestämbara fynd nämligen 2 från kvarteret Urmakaren 1 (Ros 2009; Wikström 2008a), 1 från kvarteret Humlegården 3 (Wikström red. 2008b), 1 från kvarteret Humlegården 10-11 (Folin & Douglas 1978) och 1 från kvarteret Kyrkolunden 8 (Wikström 2008e) består denna grupp av inalles 65 exemplar. Av dem är 52 fingerringar, 10 småringar och 3 omätbara. En mellangrupp utgörs av fynd från ett mindre antal opublicerade grävningar, där stratigrafin i stora drag ändå är utredd. Det gäller fynden från undersökningar i kvarteret Professorn, nämligen Professorn 2, undersökt 1995 (Wikström 2008c), Professorn 3, undersökt 1967 (Nordahl 1980) och Professorn 4, undersökt 1996 (Wikström 2008d). Gruppen består sammanlagt av 11 föremål. Alla är fingerringar. En tredje grupp utgörs av fynd från äldre grävningar där stratigrafin ofta är bristfälligt dokumenterad. Det har ändå varit möjligt att hänföra 8 av dessa

fynd till lager- eller anläggningssammanhang och ge dem en viss, men rätt bred, datering. Till gruppen hör 7 fingerringar och 1 småring.

Av de 65 stratigrafiskt väldaterade ringarna kan 10 hänföras till 1000-talet, 36 till 1100-talet och 19 till 1200-talet. Tre fjärdedelar av antalet, 47 ringar, kan dateras till tiden mellan ca 1150 och ca 1250. Av de 11 ringar, utöver dessa, som har en relativt god datering hör 8 till 1100-talet och 3 till 1200-talet. (Diagram.)

Fynden härrör alla från det centrala stadsområdet. Kvarteret Trädgårdsmästaren uppvisar 45 och kvarteret Professorn 28 fynd. Dessa två kvarter var under perioden mellan 1988 och 2000 platser för omfattande, genomgående mycket fyndrika undersökningar. Övriga fynd härrör alla från närmast omgivande kvarter och gator. Inga hopade fynd eller gravfynd förekommer och föremålen får ses som tappade och som avfall. Fanns ringarna på något speciellt ställe på de tätbebyggda tomtarna? En genomgång av rapporterna ger vid handen att i kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10 är antalet ringfragment inifrån byggnader ungefär lika stort som antalet från utomhusmiljöer. Av de i sin tur i kvarteret Professorn 1 påträffade kom 4 inifrån hus, 1 från en djurhägnad och de övriga 11 från dropprum, passager och rivningstomter. Allmänt sett verkar spridningen slumpmässig.

Id	Fyndlokal i Sigtuna	Fyndnr	Inre diam.	Typ	Gods form	Färg	Hel / fragm.	Datering
1	Trädgdm. 9-10, 1988–90	278	21	slät	D	gul	F	ej avg.
2	Trädgdm. 9-10, 1988–90	453	12 [^]	slät	D	beige	F	1230–1260
3	Trädgdm. 9-10, 1988–90	981	15	slät	rund	turkos	kompl. i 2 delar	1230–1260
4	Trädgdm. 9-10, 1988–90	1401	14	slät	rund	beige	F	1230–1260
5	Trädgdm. 9-10, 1988–90	1938	12 [^]	slät	rund	beige	F 3 fragm.	1200–1230
6	Trädgdm. 9-10, 1988–90	1957	15	slät	D	beige	kompl. i 2 delar	1175–1200
7	Trädgdm. 9-10, 1988–90	2315	18*	slät	D	gul	F	1175–1200
9	Trädgdm. 9-10, 1988–90	2913	14	slät	rund	grön	F	1175–1200
10	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3036	ej avg.	räfflad	D	grön	F	1175–1200
11	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3150	12 [^]	slät	D	grön	F	1200–1230
13	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3460	14	slät	D	gul	F	1200–1230
15	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3476	20*	slät	D	turkos	F	1200–1230
16	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3506	16	slät	D	beige	F	1175–1200
17	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3710	12 [^] *	slät	D	beige	F	1200–1230
19	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3859	17	slät	D	gul	F	1125–1175
20	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3860	ej avg.	slät	D	grön	F	1125–1175
21	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3962	18	slät	D	beige	F 2 fragm.	1230–1260
22	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3963	20	räfflad	D	gul	F	1230–1260
23	Trädgdm. 9-10, 1988–90	3982	20	slät	D	gul	F	1175–1200
24	Trädgdm. 9-10, 1988–90	4152	17	slät	D	svart	F	1230–1260
25	Trädgdm. 9-10, 1988–90	4253	12 [^]	slät	rund	gul	hel	1125–1175
27	Trädgdm. 9-10, 1988–90	4617	18	räfflad	D	grön	F	1125–1175
28	Trädgdm. 9-10, 1988–90	4753	17	slät	D	gul	F	1230–1260
30	Trädgdm. 9-10, 1988–90	5243	19	slät	D	gul	F	1175–1200
31	Trädgdm. 9-10, 1988–90	5910	16	slät	D	grön	F	1175–1200
32	Trädgdm. 9-10, 1988–90	6265	17	slät	D	beige	F	1175–1200
33	Trädgdm. 9-10, 1988–90	8198	16	slät	D	turkos	F	1175–1200
34	Trädgdm. 9-10, 1988–90	8386	17	slät	D	turkos	F	1175–1200
35	Trädgdm. 9-10, 1988–90	14049	18	slät	D	gul	F	1125–1175
36	Trädgdm. 9-10, 1988–90	14708	20*	slät	D	turkos	F	1125–1175
37	Trädgdm. 9-10, 1988–90	14995	17	slät	D	gul	F	1125–1175
38	Trädgdm. 9-10, 1988–90	20011	11 [^] *	slät	rund	beige	F	1175–1200

39	Trädgdm. 9-10, 1988–90	20154	13*	slät	D	beige	kompl. i 2 delar	1230–1260
40	Trädgdm. 9-10, 1988–90	20743	16*	slät	rund	grön	F	1125–1175
41	Trädgdm. 9-10, 1988–90	20787	ej avg.	slät	D	gul	F	1100–1125
42	Trädgdm. 9-10, 1988–90	21017	17	slät	D	turkos	F	1125–1175
43	Trädgdm. 9-10, 1988–90	21153	21	räfflad	D	gul	F	1125–1175
44	Trädgdm. 9-10, 1988–90	24689	16	slät	rund	grön	F	1200–1230
46	Trädgdm. 9-10, 1988–90	25598	17	slät	D	beige	F	1075–1100
47	Trädgdm. 9-10, 1988–90	26584	15*	slät	D	grön	F	1075–1100
48	Trädgdm. 9-10, 1988–90	27448	17	slät	D	beige	F 2 fragm.	1200–1230
49	Trädgdm. 9-10, 1988–90	28097	17	träddek.	D	grön	F	1125–1175
50	Trädgdm. 9-10, 1988–90	29108	13*	slät	D	beige	F	1125–1175
51	Trädgdm. 9-10, 1988–90	30140	18	slät	D	gul	F	1175–1200
54	Professorn 1, 1999–2000	2900	12 [^] *	slät	rund	beige	F 5 fragm.	1280–1340
55	Professorn 1, 1999–2000	2903	14	slät	rund	beige	F 2 fragm.	1240–1280
57	Professorn 1, 1999–2000	3706	12 [^]	slät	D	beige	F	1130–1160
58	Professorn 1, 1999–2000	3712	14	slät	D	gul	F	1130–1160
59	Professorn 1, 1999–2000	3882	12 [^] *	slät	rund	grön	F	1280–1340
61	Professorn 1, 1999–2000	3961	15	slät	D	beige	F	1280–1340
67	Professorn 1, 1999–2000	4758	14	slät	rund	beige	F 6 fragm.	1130–1160
68	Professorn 1, 1999–2000	5326	14*	slät	rund	grön	F	1130–1160
69	Professorn 1, 1999–2000	6743	15	slät	D	grön	F	1105–1130
72	Professorn 1, 1999–2000	7883	19*	slät	D	gul	F	1075–1090
73	Professorn 1, 1999–2000	7937	17	slät	D	gul	F	1075–1090
74	Professorn 1, 1999–2000	8406	15	slät	D	grön	F	1075–1090
75	Professorn 1, 1999–2000	8408	15	slät	D	grön	F	1075–1090
76	Professorn 1, 1999–2000	8575	19	slät	D	gul	F	1055–1075
77	Professorn 1, 1999–2000	9789	12 [^]	slät	rund	beige	F 2 fragm.	1160–1200
78	Professorn 1, 1999–2000	12000	20*	slät	D	gul	F	1040–1055
80	Urmakaren 1, 1990	797	14	slät	D	turkos	F	1150–1200
81	Urmakaren 1, 1990	8133	16	slät	D	gul	F	1100–1150
83	Humlegården 1	SF 1961:49	16*	träddek.	D	svart	F	ej avg.

84	Humlegården 3, 2006	1565	18	slät	D	gul	F	1050–1065
85	Humlegården 10-11, 1976	1653	17	slät	D	turkos	F	1000-tal
86	Kammakaren 1935	SF 1683:L	17	klack	D	gul	F	1200–1300-tal
87	Kammakaren 1, 1924	SF 180:k	15	slät	D	gul	F	ej avg.
88	Kammakaren 1, 1924	SF 180:m	16	slät	D	svart	F	ej avg.
90	Kammakaren 5, 1934	SF 1833:f	17	slät	D	turkos	F	1200-tal
92	S. Gertrud 3, 1927	SF 1351:12	20	slät	D	gul	F	ej avg.
94	S. Gertrud 3 – L. Nyg. 2014	97	17	slät	D	grön	F	1200-tal (?)
95	Trekanten, 1923–24	SF 26:p	17	slät	D	grön	F	ej avg.
96	Trekanten, 1923–24	SF 27:e	22	slät	D	beige	F 2 fragm.	ej avg.
97	Storgatan VL, 1925	SHM 17844-695m	18*	klack	D	gul	hel	ej avg.
99	Storgatan VL, 1925	SF 967:j	12^	slät	rund	grön	F	1100-tal (?)
100	Storgatan VL, 1925	SF 1006:m	14	slät	platt	grön	F	ej avg.
102	Trekanten VL, 1925	SF 371:d	12^	slät	D	grön	F	ej avg.
103	Trekanten VL, 1925	SF 533	19*	slät	D	gul	F	ej avg.
105	Trekanten VL, 1925	SF 823:a	17	klack	D	gul	F	ej avg.
107	Trekanten VL, 1925	SF 1082	17	slät	D	gul	F	ej avg.
108	Trekanten VL, 1925	SF 1103	19*	klack	D	gul	hel	1100–1200-t (?)
109	Tryckaren 6, 1927	SF 1372:15	25	knoppar	D	grön	F	ej avg.
110	Tryckaren 6, 1928	SF 1671:s5	16	klack	D	gul	F	ej avg.
111	St Gatan VA, 1988	71	14	slät	D	gul	hel, oval	1200-tal (?)
112	St Gatan VA, 1988	104	16	tråddek.	D	beige	F	1100-tal
113	Fjärrvärmen, 1991	443	14	slät	D	grön	F	ej avg.
116	Kyrkolunden 8, 1995	831	19*	slät	D	grön	hel	1050–1150
118	S. Lars ruin, 1987–88	33	20	slät	D	gul	F	1100–1200-t (?)
121	Professorn 2, 1995	1949	16	knoppar	D	grön	F	1100-tal
122	Professorn 2, 1995	2453	17	klack	D	gul	F	1100-tal
123	Professorn 3, 1967	104	17	slät	D	grön	F	1100-tal
124	Professorn 3, 1967	416	11^*	slät	D	beige	F 2 fragm.	ej avg.
125	Professorn 4, 1996	2195	19*	klack	D	gul	kompl. i 3 delar	1100-tal
126	Professorn 4, 1996	2314	17*	slät	D	svart	hel	1100-tal

127	Professorn 4, 1996	2558	16*	räfflad	D	gul	F	1200-tal
128	Professorn 4, 1996	5272	17	trådddek.	D	svart	F	1100-tal
129	Professorn 4, 1996	5273	19	klack	D	gul	F	1100-tal
130	Professorn 4, 1996	5862	13	slät	D	gul	F	1100-tal
131	Professorn 4, 1996	5618 (A)	16	slät	D	grön	F	ej avg.
132	Professorn 4, 1996	5618 (B)	15	slät	D	gul	F	ej avg.
133	Kammakaren 5, 1934	SF 1828:b	17	knoppar	D	grön	F	1250– 1300-tal
134	Trekanten VL, 1925	SF 532	19	klack	D	gul	F	1100– 1200-t (?)
135	Trekanten, 1923–24	SF 275:c	19	slät	D	svart	F	ej avg.
136	Trädgdm. 9-10, 1988–90	8386	17	slät	D	turkos	F	1175–1200
137	Trädgdm. 5, 1938	SHM 22030-200	18	slät	D	svart	F	ej avg.

Tabell 1. Samtliga antikvariskt kända glasringar (finger- och småringar) från Sigtuna, 105 exemplar. Id är en arbetsbeteckning i denna undersökning. I kolumnen för inre mått avser tecknet ^ ring med 12 mm inre mått eller mindre (småring, ”ringpärla”) och tecknet * ring som undersökts med SEM-EDS. Inre diameter i mm. i.u.=ingen uppgift. ej avg. = kan ej avgöras.

	Sigtuna	Ribe	Slesvig	Spandau
Fingerringar	89	43	46	63
Småringar	13	209	21	32
Blyglas	100^*	**	45*	56^
Skogsglas	–	**	22*	39^
Klackringar	9	–	3	–
Med tråddekor	4	7	1	16
Räfflade, vridna	5	4	1	3
Knoppringar	3	1	–	–
Kantiga ringar	–	–	1	–
Gula ringar	39	14	20	13
Gröna o. turkosa	37	21	25	44
Svarta ringar	6	–	–	6
Beige o. övriga	22	8	–	–
D-format gods	89	i.u.	46	62
Runt gods	15	i.u.	21	33

* = okulär bedömning

** = okulär bedömning, ”de fleste” fingerringar blyglas,

”långt hovedparten” av småringarna skogsglas

^ = alla laborativt undersökta

^* = vissa laborativt undersökta, i övrigt okulär bedömning

Tabell 2. Material, färg och dekor på glasringar (finger- och småringar) från fyra fyndlokaler.

Sigtuna (89)		Ribe (43)	
• Därav 53		1050–1150	25
väldaterade		1150–1250	2
1050–1100	9	1050–1250	16
1100–1150	12	Slesvig (46)	
1150–1200	18	1000-tal	25
1200–	14	1100-tal	12
• Övriga 17		1200-tal	9
daterade		Spandau (63)	
1100-tal	9	950–1000	3
1100–1200-tal	3	1000–1100	31
1200-tal	4	1100–1150	15
1200–	1	1150–1200	14
• 19 odaterade			

Tabell 3. Stratigrafiska dateringar av enbart fingerringar från fyra fyndlokaler.

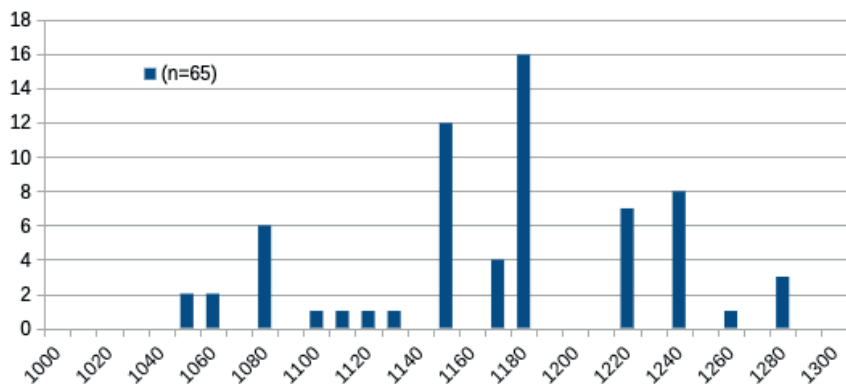

Diagram. Sigtuna. Kronologisk fördelning av de 65 glasringar (finger- och småringar), som är stratigrafiskt väldaterade. Tre fjärdedelar av fynden är från tiden mellan ca 1150 och ca 1250.

Färg och form

Av totalantalet Sigtunaringar, 105, är 39 gula, 28 gröna, 10 turkosa, 22 beige och 6 svartgrå eller svartblå. Beteckningen beige inbegriper här en skala av ljusa till mörka nyanser av glas som missfärgats på grund av vittring och vars ursprungliga kulör inte kan urskiljas.

Hos de väldaterad fynden är av de 11 från 1000-talet 6 gula, 4 gröna och 1 beige. Alla är släta. Av de 35 från 1100-talet är 12 gula, 9 gröna, varav 1 med insmält gul tråd, 6 turkosa och 8 i olika beige nyanser. Av de 19 från 1200-talet är 3 gula, 1 gulbrun, 3 gröna, 2 turkosa, 1 violett och 9 med olika beige nyanser.

Den gula färgen dominerar över den gröna under hela perioden.

Flertalet av Sigtunas glasingar har ingen särskild utsmyckning eller dekor och kan betecknats som släta. Men eftersom fynden till övervägande del utgörs av fragment så är det fullt möjligt att dekor kan ha funnits på de saknade partierna. Flera släta ringfragment har för övrigt en början till förtjockning i den ena ändan vilket innebär att de skulle kunna vara delar av klackringar. Av totalantalet, 105, är 79 släta. Av fingerringarna, således de 89 ringar som har ett innermått på 13 mm eller är mer, är 51 släta. Av småringarna, de med ett innermått på 12 mm eller mindre, är samtliga, 13, släta. (Figur 1, 2.)

Vid sidan av de släta förekommer ringar med speciellt utförande eller utsmyckning. 9 är klackringar, 5 är ringar med räfflad dekor och 4 har kontrastfärgade trådar inlagda i glasmassan. Ringar med knoppdekor är en fjärde grupp med 3 exemplar. Alla dekorerade ringar som kan dateras härrör, som framgått ovan, från 1100- och 1200-talen.

- Klackringar. Ingen av de 9 klackringarna är väldaterad. Emellertid kan 3, med en relativt god stratigrafisk datering, hänföras till 1100-talet. 2 kan ges en viss datering till 1100–1200-tal och 1 till 1200–1300-tal. 3 är omöjliga att datera. Alla har klacken utförd som en oval-elliptisk platt sköld i samma gods som ringen. Klackringarna är alla gula. 2 är hela, 1

är komplett i delar och de övriga 6 är fragmentariska. (Figur 3, 4, 5.)

- Räfflad dekor. Av de 5 är 4 stratigrafiskt väldaterade, 2 till 1125–1175, 1 till 1175–1200 och 1 till 1230–1260. Den återstående kan föras till 1200-talet. De skiljer sig en del i utförande och noggrannhet men framstår inte som torde-rade. Snarare har mönstret pressats eller präglats in i glaset. Av ringarna med räfflad dekor är 3 gula och 2 gröna. Ingen är hel. Alla har D-format gods. (Figur 6, 7.)
- Tråddekor. 1 av de 4 är stratigrafiskt väldaterad till 1125–1175 medan 2 har en relativt god datering till 1100-talet. 1 är omöjlig att datera. De har alla en insmält ljus (gul hos 3, beige hos 1) dekortråd i glaset som är grönt, brunt, gråsvart eller blåsvart. Ingen är hel. Alla har D-format gods. (Figur 8.)
- Knoppdekor. 3 ringar är gröna med påsatta gula knoppar. 1 har en relativt god 1100-talsdatering, 1 dateras säkert till efter 1250 och en kan inte dateras. Ringarna är gröna och knoppdekoren gul. Ingen är hel. Alla har D-format gods. (Figur 9.) Knoppningarna framstår som speciella och att de, som här, räknats in bland fingerringarna kan ifrågasättas. Mer om problemet nedan.

Material och teknik

Ovan har noterats att de flesta ringar har D-format glasgods. Detta en följd av det arbetssätt som praktise-

Figur 1. Slät fingerring, grön, vittrad, inre diam. 19 mm, Id 116.

Figur 2. Småring, gul, inre diam. 12 mm, Id 25.

Figur 3. Klackring, gul, inre diam. 17 mm, Id 86.

Figur 4. Klackring, gul, inre diam. 19 mm, Id 108.

Figur 5. Klackring, gul, inre diam. 18 mm, Id 97.

Figur 6. Räfflad fingerring, grön, inre diam. 18 mm, Id 27.

Figur 7. Räfflad fingerring, gul, inre diam. 21 mm, ld 43.

Figur 8. Fingerring, m. gul tråddekor, något vittrad, inre diam. 16 mm, ld 83.

Figur 9. Fingerring, grön m. gul knoppdekor, inre diam. 16 mm, ld 121.

Figur 10. Slät fingerring, gul, inre diam. 20 mm, ld 118.

Figur 11. Slät fingerring, starkt vittrad, inre diam. 14 mm, ld 67.

Figur 12. Småring, vittrad, grumlad, inre diam. 11 mm, ld 124.

rats vid arbete med blyglas, som har en relativt låg smältpunkt. Mästaren smälter först glasmassa i en degel. I den doppar han sedan en dorn i form av en trästav med metallspets och fångar upp glas som han sedan åter hettar upp, tänjer ut och låter ringla uppför staven tills föremålet får önskad diameter och form. Den sida av glaset som ligger mot dornen blir då platt. Metoden finns för övrigt beskriven i ett 1100-talsmanuskript, *De diversis artibus*, av författarnamnet Theophilus Presbyter (Hendrie 1847). Den är snarlik den som vid pärlhantverk ibland kallas veckling (efter tyska: gewickelte Perlen; Naglitsch 2020) eller vikning.

I Sigtuna dominerar D-formen helt med 90 av de 105 fynden. Godstjockleken mätt från fingersidan och ut på dessa varierar mellan 2 och 6 mm och är i genomsnitt 3,5 mm. Att mallen ibland varit svagt konisk kan på vissa fynd anas av att ringens släta insida är något vinklad. På 15 ringar är godset runt och dessa har således istället framställts genom att böja en rundstav och smälta ihop ändarna. Godset är hos dem genomsnittligt 3 mm, med andra ord är de något tunnare än D-ringarna. En ensam ring har platt, bandformig, 3 mm godsform. Av fingerringarna, det vill säga ringar som har 13 mm eller större inre diameter, har 79 D-format gods. Endast 8 har runt gods. 1 har platt gods. Av de 13 småringarna har 6 D-format och 7 runt gods. De tre med obestämd diameter har D-gods. (Figur 10.)

Ett antal Sigtunaringar, utvalda för att representera varierande utseende och bevaringsgrad, sammanlagt 15 föremål, undersöktes med svepelektronmikroskop och energidispersiv röntgenanalys (SEM-EDS). Arbetet utfördes vid Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet. Syftet var dels att observera skillnader och likheter mellan de ringar som redan okulärt och preliminärt kunde betecknas som blyglas. Dels att fastställa sammansättningen av de ringar som vittarat och vars glaskaraktär var osäker. Dels att se om det fanns exempel på andra glastyper, speciellt skogsglas. I laboratoriet bortföll 1 på grund av misstänkt kontaminering. Av de återstående 14 var 5 gula, däribland 1 klackring och 1 räfflad ring, 4 gröna, 2 turkosa och 3 beige grumlade ringar. (Figur 11, 12.)

Hypotetiskt bedömde jag att undersökningen skulle utmynna i klara exempel både på rena blyglasringar, på blyalkaliringar och på skogsglasringar. Så blev dock inte riktigt fallet. Merparten av de 14 ringarna kunde i och för sig betecknas som blyglas i någon form. Däremot var bara 1 (Id 72) av rent blyglas, med ett blyoxidinnehåll på över 50 % och i övrigt endast av sand, dels vill säga kiseldioxid och smärre spårämnen. (För Id-nummer och korresponderande fyndnummer, se fyndlistan, tabell 1.) I 10 av de övriga ingick visserligen blyoxid, med andelar på mellan 4 och 30 %, men i disparata sammansättningar med metalloxider och alkaliska

ämnen av flera skilda slag. Att ringarna tillverkats av olika blandningar av glasskrot är möjligt, rentav troligt, men knappast en tillräcklig förklaring till utfallet. Vad gäller skogsglas så kännetecknas detta definitions-mässigt av en hög andel kaliumoxid men ämnet saknades i det undersökt urvalet, bortsett från som en liten tillsats i 2 turkosa blyglasringar (Id 15 och 36). Inget exempel på skogsglas förelåg alltså.

De otillfredsställande resultaten av SEM-EDS-undersökningen har ingen enkel förklaring utan flera källkritiska problem är möjliga. Jag går inte in på dem här och redovisar heller inte undersökningen i detalj. Laborativa ansatser med andra metoder är planerade och kommer att genomföras om de kan finansieras.

Lokal tillverkning?

Kan glasringarna vara tillverkade lokalt i Sigtuna? Manifesta spår av en glasverkstad, daterad till tiden närmast runt år 1000, fanns i kvarteret Humlegården 3. Dessa har Anders Söderberg utrett i detalj med hjälp av laborativa analyser. Flera spillbitar av blyglas och av deglar med rester av sådant glas vittnade om att där bedrivits den typ av blyglashantverk som Theophilus beskriver. Dessutom fanns där rester av ugnar (Söderberg 2008 med referenser). Glashantverk från samma tid har också påvisats i kvarteret Urmakaren 1 och fynd också därifrån har undersökts laborativt. Bland annat visade det sig att

en analyserad blyglaspärla bar på en sammansättning nära svarande mot glas på ugnsväggar och deglar i kvarteret Humlegården 3. Men analyser påvisade också glas av natriumsilikattyp, påminnande om romerskt glas vilket tyder på att skrot använts vid tillverkningen (Söderberg 2021: 51–56 med referenser). Också en senare glastillverkning i Sigtuna, vid 1100-talets andra hälft och i kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10, har arkeologiska belägg. Ett antal vecklade pärlor vilka spruckit under arbetet och kasserats, spill typiskt för glasverkstäder, påträffades där. I samma kronologiska fas fanns också lämningar av en möjlig kupolugn (Naglitsch 2020 med referenser). Även om direkta belägg saknas för lokal ringtillverkning i staden så har förutsättningarna avgjort funnits. Tekniken kräver i princip inga märkvärdiga installationer och kan därför bedrivas nära den lokala marknaden.

Europeiska exempel

För en del år sedan samlade Detlef Ullrich alla tillgängliga uppgifter om fynd av fingerringar och småringar av glas. Han bedömde att de förekommit tidigast i Rusriket och mellersta Polen dit sedan spritt sig med vandrande hantverkare från östra Medelhavsområdet för att därefter föras vidare ut i Europa. Fynd i England föreslog han bero på spridning genom vikingar. Med Novgorod och Kiev som undantag återfanns platser med vardera 50 fynd eller fler endast

inom Tysklands, Polens och Tjeckiens nuvarande gränser. Äldsta fynd var från 900-talet och en kronologisk topp fanns omkring år 1100 (Ullrich 1989, Abb. 14, 15, Anhang III). Enligt nyare uppgifter tycks Wrocław och Prag vara största enskilda fyndplatser med vardera i storleksordningen 400 fynd. Erfurt har ca 270 och Opole ca 120. (Siemianowska m.fl. 2019; Tomková m.fl. 2021).

Något försök till en ny totalöversikt görs inte här. Sigtunas fynd jämförs istället tentativt med tre medeltidsstäder varifrån det finns *publicerade material* i samma storleksordning: Ribe, Slesvig och Spandau. Både likheter och skillnader skymtar och vissa jämförelser kan göras, med många reservationer, på grund av att dokumentationen varken är enhetlig eller komplett. (Tabell 2, 3.)

Mette Søvsø publicerade de samlade fynden från Ribe, 43 fingerringar och 209 småringar. Hon bedömde okulärt att majoriteten av fingerringarna var av blyglas medan småringarna var av skogsglas. Fingerringarnas innermått satte hon till 13–22 mm. Bland dem var 14 transparent gula och 14 transparent gröna. Inga klackringar förekom men däremot 7 med inlagd tråddekor, 4 snodda och 1 med knoppdekor. Fynden var spridda över hela staden utan något klart mönster. 25 daterades till 1050–1150, 2 till 1150–1250, resten bredd till 1050–1250. Av småringarna var 91 möjliga att mäta. Deras innermått var 8–12 mm. De övriga 108 bestod endast av små fragment. Småringarna härstam-

made från samma period som fingerringarna, men de senare förekom rikligare under periodens tidigare del. (Søvsø 2018).

Peter Steppuhn redovisade glasfynden från stadsgrävningar i Slesvig. Bland dem var 67 glasringar av vilka han betecknade 46 som fingerringar med 12–20 mm inre diameter och 21 som småringar. Bedömningarna var okulära. Alla fingerringar utom en var av blyglas: 25 var gula, 20 var gröna och 1 var grön med gul tråddekor. De tidigaste var gula. Alla ringar hade D-format gods. 3 hade klack, 1 var åttkantig och 1 torde-rad. De stratigrafiska dateringarna var: 1000-talet, 25 exemplar; 1100-talet, 12 exemplar och 1200-talet, 8 exemplar. Han noterade en koncentration i lagren från omkring 1100. Ringarna var inte knutna till någon speciell social miljö utan var spridda överallt. Småringarna var i sin tur helt korroderade och gick ibland inte att lyfta från fyndplatserna utan att falla sönder. Deras förekomst var störst under 1200-talet. (Steppuhn 2002).

Från undersökningarna i borgval-len i Spandau redovisade Detlef Ullrich fynd av 63 fingerringar av glas, varav 15 hela eller kompletta i delar. Laboratorieundersökningar visade att glaset i alla ringar utom 7 var starkt blyhaltigt – upp till 75 % bly. Ringarnas innermått varierade mellan 13 och 22 mm. Kronologiskt täckte fynden hela perioden 950–1200. De äldsta fynden var gula och svarta. De stratigrafiska dateringarna var: 950–1000, 3 exemplar; 1000-talet 31 exemplar; 1100–1150, 15 exem-

plar och 1150–1200, 14 exemplar. Vid sidan av fingerringarna gjordes i Spandau också fynd av 32 mycket dåligt bevarade småringar, tillverkade i skogsglas. Deras innermått låg i spannet 8 till 13 mm. De härrörde främst från en barngrav från 1100-talet där den döda haft ringar inte bara på fingrarna utan också som i ett band i håret. Detta gravfynd är ett ofta refererat belägg för hur småringar kan ha brukats. (Ullrich 1989.)

Några jämförelser

Med 89 fynd är Sigtuna Nordens största fyndlokal för fingerringar av glas. Av dessa har 87 bedömts som någon variant av blyglas och 2 av annat glas. Detta kontrasterar mot det sparsamma inslaget av småringar i staden, endast 13 exemplar, varav 5 bedömda som av annat glas än blyglas. Inga fynd kunde laborativt säkerställas som skogsglas. Ribe uppvisar en helt annan bild: 43 fingerringar, alla beskrivna som sannolikt av blyglas, och drygt 200 småringar, alla sannolikt av skogsglas. Slesvig, med 67 fingerringar av blyglas och 21 småringar av skogsglas, hamnar mittemellan Sigtuna och Ribe. Tidsspannet för fingerringar är detsamma för alla tre lokalerna: ca 1000–1300. I Spandau uppträder de dock redan på 900-talet. Småringarna hör i Slesvig till 1100- och 1200-talen vilket också Spandaus gör. Också Ribes småringar har en senare kronologisk tyngdpunkt än stadens fingerringar. En hög andel kalium är typiskt för

skogsglasringar. Men i Sigtunas laborativt undersökta ringar är kaliumhalterna överlag låga eller försumbara. Att staden inte har några säkra skogsglasringar är förbryllande särskilt med tanke på att Haggrén visat, i och för sig utan några materialkemiska analyser, att sådana förekom i andra tidigmedeltida uppsvenska stadsmiljöer. Är dåliga bevaringsförhållanden förklaringen?

- Fingerringar med klack finns med 9 exemplar i Sigtuna, således vart tionde fynd, och 3 i Slesvig, men saknas i Ribe och Spandau. Snarlika exemplar finns i Lund med 2 fynd. Klackringar är också publicerade från Novgorod där bland 237 fingerringar 38 var klackringar, alltså vart sjätte fynd. De förekom där på 1100-talet och fram till 1200-talets mitt (Koltjin 1982: 170). Klackringar fanns också i Schlesien, Prag och Jaroslavl. Om Novgorodfyndens färg har jag inga upplysningar. En klackring från Slesvig är grön men alla de andra exemplen är gula. Föreslag finns på att klackringar gjutits i form, på vilket grader eller skägg på godset kunde vara ett tecken (Arbman 1926 om ett Sigtunafynd; Stolyarova 2020: 243–244, fig. 3.17). Har det med vecklingsteknik gått att få till stånd en klack på ringen? Också veckling kan lämna grader som måste filas bort innan varan är helt färdig. Sådana ger sig till känna på några Sigtunafragment och noterades också på 1 av de 3

ringfynden i Hedeby (Steppuhn 1998).

- Ringar med dekor av ett inpressat snedräfflat mönster, i olika utföranden, finns i Sigtuna 5 och i Lund 2. Bland Ribefynden finns 4 som betecknas som "snoet". De kan vara både gula och gröna. Slesvig har 1 och Spandau 3 fynd vilka registrerats som torderade, vilka kan se snarlika ut men representerar en annan teknik. Sådana är publicerade också från Wroclaw och Opole.
- Av gröna ringar med insmälta gula, eller i något fall beige eller flerfärgade, slingor av glastråd finns i Sigtuna 4, Ribe 7, Slesvig 1 och Spandau 16. Hos Kulturen i Lund finns 3 exemplar. Gula ringar med grön tråd är okända.
- Slutligen finns ringar med påsatta knoppar i Sigtuna med 3 och i Ribe med 1 exemplar. Sådana saknas i Slesvig och Spandau. Typen har behandlats av Ingeborg Krueger (2020) i en artikel utifrån en genomgång av kända fynd, förutom ett antal kontinentala, också de 2 av Haggrén publicerade svenska samt opublicerade från Sigtuna. Ringarna är alla gröna med pålagda gula knoppar utom 1 från Uppsala som är gul med gröna knoppar. Hon ansåg att ringar av detta slag inte kan ha varit fingerringar eftersom de utstickande knopparna skulle hamna mellan fingrarna och ringarna vara opraktiska och obehagliga att bära. Föremålen har platt baksida och hon bedömde

att de snarare varit broscher eller till och med ringspännen. Några sådana exempel finns, bland annat ett gravfynd från Ratibor i övre Schlesien (Krueger 2020).

- En ringtyp som saknas i Sigtuna är den sju- eller åttakantiga som påträffats med 1 exemplar i Slesvig liksom 1 i Skanör. Likaså saknas en typ av ring med en separat påsatt liten kula, imiterande en infattad ädelsten, som är känd från ryska och schlesiska fyndplatser.

Man kan sammanfattningsvis peka på vissa skillnader mellan de fyra fyndlokalerna. Var fjärde finger-ring funnen i Spandau var grön och dekorerad med insmälta gula trådar. En av tio i Sigtuna var en gul klackring. I Novgorod var klackringar vanliga men i Ribe och Spandau saknades de. Enstaka knoppringar fanns i Sigtuna och Ribe men saknades på de andra två platserna. Är skillnaderna meningsbärande? Hur hårt kan de pressas? Fyndantalet kan tyckas relativt stort men om man betänker att det är fördelat över flera hundra år ändå starkt begränsat. Likheter, själva glastrådsmodet, är desto mer påfallande. Handlar det en modefluga? Och variationerna? Blyglas utan färgande tillsatser blir gult, men är den verkliga orsaken till att klackringarna är gula en annan? Och att trådringarna lånat sin färg av smaragder? Är de i stället de fattigas drift med makthavarnas smak för guld och glitter? Och de vidunderliga knoppringarna, är de en punkig protest mot tidens smakpoliser?

Om det inte vore för Walther von der Vogelweide skulle det för övrigt kunna gå att argumentera för att det helt enkelt handlar om leksaker.

Mode och etnicitet

Hur mycket man än – som jag gjort här – räknar, mäter och beskriver artefakter är data inte självförklarande. Glasringarna är lämningar efter människor som brukat dem och för vilka de haft betydelse. Frågan är vilka dessa människor var. Inom historisk arkeologi tillhör glasringar kategorin vardagsföremål som inte satt några utpräglade avtryck i annaler, krönikor, testamenten eller donationer. En hjälp i tolkningen är de recept och anvisningar som bevarats varav ett nämnts ovan. Och ännu mer den festliga trubadurstrofen, citerad i inledningen, som ställer modet i blyxtbelysning.

Att glasringar sedan länge och allmänt förknippats med slaver är dels på grund att fynd från slaviska bosättningsområden helt dominerat dels att ringprydnader rent allmänt tillhört slavisk dräkt- och smyckeskultur. Steppuhn underströk att Slesvigs förhållandevis rika fyndmaterial kom från en stad vid den nordvästra gränsen till de av slaver dominerade områdena (Steppuhn 2002). Och Spandau låg i sin tur i ett etniskt blandat gränsland, där tyska och slaviska furstar stred om herraväldet. Hur kan då det stora antalet fynd i det jylländska Ribe, och ännu mer i det från känd slavisk bosättning

mycket avlägsna Sigtuna, tolkas? Alla forskare som skrivit om glasringar har visserligen varit bekanta med Arbmans arbete från 1942 men när nu Sigtunafynden inte längre kan betraktas som strödda, utan visar sig vara relativt omfattande, förändras bilden. Hade Sigtuna en slavisk befolkning, där kvinnorna bar glasringar? Eller var det frågan om främmande besökare, som Haggren tolkade fynden i svenska städer? Han ville se glasringar, speciellt småringar, som bärare av etnicitet och som spår av slaviska barn (Haggren 2017).

Att smycken och dräktdetaljer kan ha utpräglad stamkaraktär är allmänt erkänt och det räcker att som exempel nämna vikingatidens skandinaviska ovala spännbucklor. Att vardagsföremål i sin tur kan ha en etnisk symbolik, till och med starkare än exklusivare varor, har hävdats av vissa forskare. ”Säkra tecken på närvaron av främmande folk är enkla smycken, hushållskeramik och kammar” kan det heta (Roslund 2012: 302). Detta är en principfråga som på senare år diskuterats mycket inom arkeologin. Den ska inte utvecklas här utan det räcker med att påpeka att många forskare haft en mer nyanserad uppfattning. Utifrån Ribematerialet ifrågasatte t.ex. Søvsø att glasringar skulle markera etnicitet och därmed kunna betecknas som slaviska. Hon tog upp ett analogt exempel, så kallade vendiska knivslidesbeslag, en fyndgrupp som länge ansetts som typiskt slavisk, men där på senare år ett stort antal nyfynd gjorts som med-

fört att bedömningen måste omprövas. Beslagen var snarare ett av slavisk kultur inspirerat mode, utbrett från olika verkstadsplatser, där föremålen kopierades.

Nyligen publicerade jag själv alla nordiska fynd av volhyniska sländtrissor med Sigtuna som den i särklass största fyndlokalen. Detta är en typ av föremål som har ett bergsäkert ursprung från en viss plats i Kiev Rus. Jag tolkade dem som populära och praktiska importvaror, säkert med en speciell kulturell aura, men avgjort inte som tecken på ukrainska trälinnor eller något i den stilen (Edberg 2025). Detta betyder inte att jag förnekar närvaron av främlingar i Sigtuna utan att jag betvivlar de enkla sambanden. Enligt samma linjer ser jag Sigtunas glasringar som ett exempel på ett smyckemode med ett diffust men varierat ursprung, vars äldsta europeiska rötter kanske får sökas i Schlesien med fynd från 900-talets mitt, sedan vida spritt och mer eller mindre populärt hos människor i många europeiska urbana miljöer. Ett separat och parallellt inflytande från England – genom vikingar eller inte – verkar också möjligt speciellt som att det där på flera platser finns belägg för blyglas-hantverk (t.ex. Bailey 2009).

Slutord

Artikeln redovisar 105 glasringar, funna i Sigtuna, ett betydande antal även i ett europeiskt sammanhang.

Av dessa är 89 fingerringar. Från att staden tidigare endast har varit känd för att förekomma i denna fyndkategoris periferi kan den nu betraktas som en del av själva utbredningsområdet. De äldsta Sigtunafynden dateras stratigrafiskt till 1000-talets mitt. De flesta är från 1100-talet men fynd finns också från 1200-talet. Laborativa undersökningar av ett urval ringar tyder på att de övervägande består av blyglas och blyalkaliglas. Inga småringar (ringpärlor) av skogsglas kunde särskiljas. Sammansättningen behöver dock studeras ytterligare. De undersökta fynden kan vara importerade även om förutsättningar att tillverka dem funnits också i Sigtuna. En vanlig uppfattning bland forskare är att glasringar brukats endast av etniska slaver. Den relativt rikliga förekomsten i Sigtuna spräcker en sådan tolkningsram och ger argument för att det är frågan om modeföremål, spridda över Europa, med små variationer i färg och design.

Anm. Figur 5 och 10 foto SHM. Övriga foton Sigtuna Museum. Laborativa analyser bekostade med ett välvilligt anslag från Hiertastiftelsen.

Rune Edberg
Forskare, Arkeografiskt centrum,
Uppsala
rune.edberg@protonmail.com
ORCID 0009-0001-4070-5115

Referenser

- Arbman, H. 1926. Bidrag till kännedomen om det äldsta Sigtuna. Undersökningar sommaren 1925. Fornvännen. s. 171–195.
- Arbman, H. 1942. Fingerringar av glas. *Situne Dei*. s. 89–92.
- Bayley, J. 2009. Early mediaeval lead-rich glass in the British Isles. A survey of the evidence. *Annales du 17e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 2006. Antwerpen. s. 255–260.
- Bååth, A. U. 1897. Walther von der Vogelweide. Valda sånger. Från medelhögtyskan tolkade av A. U. Bååth. Göteborgs högskolas årsskrift. Göteborg. s. 7–10.
- Edberg, R. 2025. Volhyniska sländtrissor, funna i Sverige. Typer, datering, härkomst och symbolik. *Situne Dei*. s. 7–30.
- Folin, C. & Douglas, M. 1978. Kvarteret Humlegården, Sigtuna, Uppland. Stadsarkeologisk undersökning 1976. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, rapport. Uppdragsverksamheten 1978:29. Stockholm.
- Haggrén, G. 2017. Etnicitetsbärande glasringar i tidigmedeltida Sverige? Om tolkningar av exklusiva smycken och små skräpstycken. *META – Historiskarkeologisk tidskrift*. s. 37–48.
- Hendrie, R. 1847. *Theophili, qui est Rugerius presbyteri et monachi. Libri III. De diversis artibus: seu diversarum artium schedula. Opera et studio R. Hendrie. Londini* (London).
- Henricson, L. G. 1990. Glas och glasbägare i Sigtunas medeltid. Makt och människor i kungens Sigtuna, Sigtunautgrävningen 1988–1990. Red. S. Tesch.
- Henricson, L. G. 2011. Glasinventering. Bilaga till: Fem stadsgårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9–10, Sigtuna, 1988–1990. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum 52. A. Wikström (red.). Sigtuna.
- Koltjin 1982 = Колчин Б. А. *Хронология новгородских древностей. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. Под общей редакцией Б. А. Колчина & В. Л. Янина. Москва.*
- Krueger, I. 2020. Vierfältig verwendbar: Mittelalterliche Glasringe. *Der Glasfreund*, november 2020. s. 14–21.
- Naglitsch, G. 2020. Vecklades glaspärlor i kvarteret Trädgårdsmästaren i slutet på 1100-talet? *Situne Dei*. s. 46–61.
- Nordahl, E. 1980. Rapport över en undersökning i kv. Professorn nr 3, Sigtuna. Sigtuna Museum dnr 112/80. Sigtuna Museum. Otryckt. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Ros, J. 2009. Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid. Uppsala.
- Roslund, M. 2012. Främlingar i Lund – Eadrinc, Heydenric och de namnlösa slaverna. I: *Lunds historia – staden och omlandet. I. Medeltiden. En metropol växer fram.* Huvudförfattare Peter Carelli. Lund. s. 301–309.
- Rydbeck, O. 1935. Den medeltida borgen i Skanör, historik, undersökningar och fynd. Lund.

- Sieminanowska, S., Pankiewicz, K. & Sadowski, K. 2019. On technology and production techniques of early Medieval glass rings from Silesia. *Archaeometry* 61, 3. s. 614–646.
- Stenholm, L. 1976: Dräkttilbehör och smycken. Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi. A.W. Mårtensson (red.). Lund. s. 293–305.
- Steppuhn, P. 1998. Die Glasfunde von Haithabu. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu. Bericht 32. Herausgegeben von Kurt Schietzel. Neumünster. s. 78; Taf. 25.
- Steppuhn, P. 2002. Glasfunde des 11. bis 17. Jahrhunderts aus Schleswig. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 16. Neumünster.
- Stolyarova, E. 2020. Medieval glass finger-rings in Rus' (based on the finds from North-East Rus') *Krajinou Archeologie, Krajinou Skla. Studie věnované PhDr. Evě Černé. K. Tomková & N. Venclová (red.) Praha–Most 2020.* s. 241–253.
- Söderberg, A. 2008. Metall- och glashantverk. På väg mot paradiset. Arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum 33. A. Wikström (red.). Sigtuna. s. 97–130
- Söderberg, A. 2021. Hantverk i mynthusmiljö. Tidigmedeltida hantverk i kvarteret Urmakaren 1, Sigtuna. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum 64. Sigtuna.
- Søvsø, M. H. 2018. Små glasringe fra tidlig middelalder. Etnicitetsmarkør, modefænomen eller begge dele. *Kuml*, s. 215–241.
- Tomková, K. Havrda, J. & Krizová, S. 2021. Medieval glass rings in Central Europe. A case study of Prague from 1000 to 1350. *Annales du 22e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre. Caparica.* s. 398–404.
- Ullrich, D.G. 1989: Halbedelsteine und Glasfunde. Ausgrabungen, Funde und Naturwissenschaftlichen Untersuchungen auf dem Burgwall in Berlin-Spandau. *Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Neue Folge Band 6.* Utg. A. von Müller & K. von Müller-Muci. Berlin, s. 57–100.
- Wikström, A. 2008a. Up. Sigtuna, Urmakaren 1, 1990 och 1991. Rapportsammanställning. Otryckt. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Wikström, A. (red.) 2008b. På väg mot paradiset. Arkeologisk undersökning i kv. Humlegården 3, Sigtuna 2006. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum, 33. Sigtuna.
- Wikström, A. 2008c. Up. Sigtuna. Professorn 2, 1995 och 1996. Rapportsammanställning. Otryckt. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Wikström, A. 2008d. Up. Sigtuna. Professorn 4, 1996. Rapportsammanställning. Otryckt. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Wikström, A. 2008e. Kyrkolunden 8, 1995. Rapportsammanställning. Otryckt. Tillgänglig via <https://arkiv.sigtunamuseum.se/publikationer/>.
- Wikström, A. (red.) 2011. Fem stadsgårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 i Sigtuna 1988–1990. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum, 52. Sigtuna.

Wikström, A. Söderberg, A. & Roslund, M. (red.) 2021. Hos herr Niklas och annat skrivkunnigt folk. Arkeologisk undersökning i kvarteret Professorn I i Sigtuna 1999–2000. Meddelanden och rapporter från Sigtuna Museum, 63. Sigtuna.

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Historisk arkeologiska korsvägar – riktningar för en vidgad triangulering

Jonas Monié Nordin

This paper calls for an expansion of historical archaeology in both chronological and geographical scope. Moreover, it aims at a critical scrutiny of the use of prehistoric methods, perspectives, and theories in historical archaeology. The paper argues for a stronger alignment with humanities and cultural history through micro historic perspectives and theoretical perspectives of intersectionality. There is a need for an expansion of historical archaeology of class, gender and intercultural relations of the iron age, medieval, early modern, and modern periods. Concurrently there is a need for stronger historical archaeology to apply triangulation methods in the study of material, written, and visual sources in past time-spaces to write relevant and inclusive historical archaeologies of the whole of Scandinavia, but also Europe and the wider global world.

Den här typen av text skrivs sällan, men med viss periodicitet, omkring vart 15:e år, ibland oftare, ibland mer sällan. Artiklar som denna är delvis genrebetonade men utan att ha tydliga regler eller former. Formatet har berörts av Jes Wienberg 2005 och då med en humoristisk blinkning mot den ödesmättade air som omgärdar en dylik text – en akademisk transition och en övergångsrit i det lilla

– markeringen av att en professor i historisk arkeologi går i pension och en annan tar vid. Vad ska hända med ämnet, hur ska det utvecklas, hur ser framtiden ut?

Vanligen är artikeln en programförklaring eller utpekande av en riktning: vilka är våra utmaningar, hur möter vi dem och hur ska ämnet utvecklas i framtiden? Det perspektivet berördes av Anders Andrén 2002,

då med förslaget att ämnet Medeltidsarkeologi borde byta namn till Historisk arkeologi och att ämnet borde breddas från ett period- till ett metodstudium (Andrén 2002; jfr Wienberg 2005, s. 71).

Syftet med den här artikeln är att diskutera möjliga utvidgningar av den historiska arkeologins triangulerande perspektiv genom en tydligare situering av ämnet i sitt humanistiska sammanhang (jfr Andersson 1988, s. 67). Avsikten är alltså inte att varna för hot vid den historiskarkeologiska horisonten eller peka ut riktlinjer för framtiden. Snarare avser texten att peka på möjliga vidgade teoretiska och metodologiska perspektiv och nya undersökningsområden.

Titeln *historiskarkeologiska korsvägar*, syftar inte på att ämnet skulle stå vid ett vägval. Tvärtom vill jag betona, skärskåda och utveckla något grundläggande inom ämnet: det historiskarkeologiska mötet mellan det förflutna och nuet som korsande vägar mellan människor, djur, ting och rum. De här olika aktörerna, företeelserna och objekten hade och har betydelse för varandra, och de är sammanflätade genom tid och rum. Det är möjligt att vidga förståelsen av dessa möten, korsningarna, genom det triangulerande arbetssättet för att fånga en ännu bredare bild av det förflutna samtidigt som ett ökat skärpedjup kan skapas.

Här föreslås att den triangulerande metodiken länkas till intersektionella perspektiv och att dessa tydligare betonar den historiska arkeologins humanistiska identitet, något

som skiljer den från den förhistoriska arkeologins å ena sida laborativa sida och å andra sidan dess starka relation, ibland närmast fetsichtade, till tinget genom dess objektscentrerade ontologi. Samtidigt kan en vidgad historisk arkeologi bidra bortom mikroarkeologi och källpluralism och ha ett bredare geografiskt anslag.

Historisk arkeologi i förändring

Det tidiga 2000-talet var en dynamisk och spännande period för den historiska arkeologin. Ämnet genomgick stora utmaningar och gick stärkt ur dessa. Processen hade inletts redan under 1980-talet, eller som Anders Andrén påtalat, kanske redan 1962 i Carl-Axel Mobergs remissvar till inrättandet av ämnet medeltidsarkeologi där han propagerade för namnet historisk arkeologi i stället för medeltidsarkeologi (Andrén 2002, s. 23).

Samtidigt betydde 2000-talets första decennium att medeltidsarkeologin och den historiska arkeologin i Lund utsattes för konkurrens. Genom inspiration från den lundsiska medeltidsarkeologin och den anglosaxiska historiska arkeologin kom fler lärosäten att inkludera medeltiden och senare tidsperioder i sina studier. När Lund lämnade periodstudiet och blev ett metodämne ägnades perioden ökad uppmärksamhet på annat håll. Samtidigt kom den historiska arkeologin i sin nordamerikanska tappning att få stor spridning.

Vid tiden ökade också antalet lärosäten snabbt och utbildning i arkeologi kom att ges på platser som Huddinge, Härnösand/Östersund, Kalmar, Karlstad, Linköping, Visby och Örebro vid sidan av de äldre lärosätena. Expansionen var historisk i sin omfattning och kom snart att följas av regression. I Härnösand/Östersund, Karlstad, Linköping och Örebro lades utbildningarna ned efter kort tid. Under de senaste åren, på 2020-talet, förefaller en ny minskning av arkeologiutbildningarna i landet ha inletts med krympningar i både grundutbildning, masterprogram och doktorandtjänster, men nu som del av nedskärningar inom hela det humanistiska fältet. Samtidigt har arkeologi aldrig tidigare genererat en så omfattande mängd forskningsmedel som idag. Fler forskar men färre undervisar.

Även i ett nordiskt perspektiv kom det tidiga 2000-talet innebära att mångfalden inom arkeologin i allmänhet och den historiska arkeologin i synnerhet förstärktes med forskning och utbildning i Trondheim, Tromsö och Uleåborg. I Åbo, Århus och Helsingfors breddades de starka medeltidsarkeologiska traditionerna till att omfatta senare tidsperioder och ett bredare geografiskt och teoretiskt fokus.

Mycket av denna arkeologi, med inriktning på historisk tid, i både Sverige och i övriga Norden bedrevs emellertid av förhistoriker, med förhistoriska metoder och perspektiv. Då såväl som nu, har den arkeologi som intresserar sig för perioder

präglade av skriftliga källor tydliga inslag av förhistoriska erfarenheter och perspektiv. Forskning med denna inriktning hade framför allt sitt säte i mellersta och norra delarna av Skandinavien med ett fokus på tidsperioden efter 1500 och en knytning till den nordamerikanska arkeologin med fokus på samma period. För nordligare delar av Skandinavien har medeltidsarkeologin under samma period varit blygsam, med några tydliga undantag (t.ex. Wallerström 1995). Parallellt utvecklades traditionen i södra Skandinavien, ofta driven från institutionen i Lund, som definierade historisk arkeologi utifrån förekomst och frekvens av text och ett användande av dessa texter i vad som kom att utvecklas till ett triangulerande perspektiv.

En liknande skiljelinje kan skönjas i Finland med en stark medeltidsarkeologisk och med Lund besläktad tradition i Helsingfors och Åbo, men en anglosaxiskt inspirerad tradition i Uleåborg (jfr Haggrén 2019). Arkeologin i norra Skandinavien avseende de historiska perioderna från yngre järnåldern och framåt, på de samiska områdena på finsk, norsk och svensk sida, har dominerats av en naturvetenskaplig, ofta tekniktung arkeologi med nära relation till förhistoriska studier.

Historisk arkeologi och mänskliga aktörer

Vetenskapsteoretiskt har dessa skilda arkeologier åtminstone delvis olik-

artade utgångspunkter. Framför allt är det av betydelse att lyfta fram de under senare år framträdande post-humanistiska strömningarna och den objektcentrerade ontologin som presenterat en riktning för att studera det förflutna. Med detta perspektiv och sin välmotiverade kritik av antropocentrism riskerar man emellertid att bortse från betydelsen av människors handlanden och konflikter. Här finns en risk att missa skogen för ett entydigt fokus på dess enskilda träd. Klass, kön och etnicitet är några av de avgörande konfliktytorna i det förflutna såväl som i nuet som riskerar att tappas bort.

I synnerhet i förhistorisk arkeologi har dessa kategorier kommit att spela en alltmer underordnad roll under senare år och lämnat plats åt ickemänskliga aktörer/aktanter, med utgångspunkt i en ontologi som styrs mot objekt (t.ex. Olsen 2010). Denna objektcentrerade ontologi riskerar emellertid att sudda ut både möten och konflikter mellan människor, mellan individer såväl som kollektiv till förmån för föreställningen om tingens oberoende. Samhällsstrukturer och fenomen som feodalismen, kolonialismen och moderniteten riskerar att distanseras och trivialiseras. Vi kan hamna i en situation där det empiriska myllret får oss att bortse från strukturerande faktorer i det förflutna och i nuet – faktorer som är kända och nära för den historiska arkeologin.

Sett utifrån ett historiskarkeologiskt perspektiv kan en objektsorienterad ontologi, i likhet med andra

ontologier som till exempel banal eller metodologisk nationalism (Billig 1995; Martins 1974), innebära begränsningar i förståelsen av det förflutna. Det är därför inte överraskande att objektscentrerad eller platt ontologi, trots den välbehövliga revitaliseringen av tinget, har haft svårt att vinna framgång i skandinavisk historisk arkeologi. En arkeologi som med sin metodologiska skärpa inte lika lätt som övrig arkeologi kan detronisera mänskliga strukturer, relativisera konflikter skapade av människor och skilja oss från tingen.

I det historiskarkeologiska källmaterialet är det förflutnas människor inte avlägsna. Vi behöver inte uppfinna dem och vi kan inte heller bortse från dem. Människorna kan ha varit väldigt annorlunda och det förflutna var i många avseenden ett främmande land, men de historiska arkeologerna kan ta sig dit. Genom bredden av källmaterial skapas tithåll in i det förflutna. Dessa tithåll är ibland begränsade och blicken många gånger oskarp, men vi kan möta det förflutnas människor. Utan att förringa vare sig den senantika klimatanomalin, digerdöden eller den Lilla istiden kan den triangulerande historiska arkeologin studera hur individer och kollektiv agerade i relation till, men även mot dessa processer. Slaveriet eller konstruktionen av skärselden ägde rum för att individer och grupper av människor tjänande på att exploatera andra. Den historiska arkeologin kan sätta tingen i sina historiska sammanhang

av samverkan, motsättningar, exploatering och korsvägar.

Historisk arkeologi kan undvika vad som kan ses som fetischartade relationer till materiell kultur, landskap eller icke mänskliga aktörer. Vi vet att dessa kategorier har haft avgörande betydelser och strukturerande funktioner men vi vet också att mänskliga individers, grupper och av människan skapade strukturer har haft avgörande betydelse för historisk förändring. Med de triangulerande erfarenheterna kan vi undvika naturdeterminism i både gammal och ny form och minnas att det vi studerar är mänskliga samhällen, att vi är humanister.

Mot en inkluderande triangulering

Den historiska arkeologins triangulering, dess sätt att relatera till källorna, är alltså av grundläggande betydelse för en arkeologi som vill se den komplexa relationen mellan ting och människor. Genom triangulering kan historisk arkeologi – utan att nödvändigtvis tillskriva icke-mänskliga aktörer en större betydelse och inflytande än de rimligen haft eller har – vidga förståelsen av de möten som skapar historia. Triangulering som metafor, men även som konkret metod, breddar även fortsättningsvis den historiska arkeologin (Mogren m.fl. 2009).

Genomslaget för begreppet triangulering har blivit omfattande och fungerat som en konkretisering av

den historiska arkeologi som metodologi som Anders Andrén presenterade i *Mellan ting och text* (1997). Tillsammans med boken *Historisk arkeologi vidgar fälten* rotades begreppet i debatter i META. De kom att innebära att den historiska arkeologin kan definieras utifrån sitt metodologiska angreppssätt. Perspektivet spreds även i övriga Norden, dock utan att få en lika självklar position som i Sverige. Det amerikanska inflytandet i olika delar av Norden kan ha spelat roll för den relativa begränsningen av historisk arkeologi, men även aspekter som fornminnesskydd och antikvarisk praktik. Exempelvis har medeltidsarkeologin i Norge haft svårt att ta steget mot en bredare historisk arkeologi på grund av åldersrekvisitet i fornminneslagen.

Den lundensiska vändningen kom att betyda att ämnet historisk arkeologi inte fastnade i den visserligen framgångsrika men eurocentriska nordamerikanska definitionen: historisk arkeologi som studiet av perioder som präglas av europeiskt inflytande, i praktiken efter 1492. En definition som, trots den tidiga spanska kolonialismens begränsade betydelse för nordeuropeisk arkeologi, har blivit utbredd i både Nordamerika och Europa. Detta gäller även trots att läs- och skrivkunnighet förekom inom stora delar av de amerikanska kontinenterna. Även i Skandinavien började arkeologer använda begreppet historisk tid, inte avseende perioden från järnålder till idag, utan perioden efter 1492. Inom kulturmiljövården och museivärlden kom benämningen

historisk tid att användas i kontrast mot medeltiden och beteckna perioden efter medeltiden.

Ett uppenbart problem i amerikansk arkeologi har varit, och är fortfarande, åtskillnaden mellan den historiska arkeologin som rör européer och den förhistoriska arkeologin som rör urfolken. Föreställningen om att sakna historia (jfr Wolf 1982), har betytt att man även kommit att sakna historisk arkeologi. I mötet mellan Christoffer Columbus, hans besättning, och tainos på Guanahani, senare av européer kallad San Salvador i oktober 1492, kom en rad händelser och processer att utvecklas, varav många väl kan fångas genom den historiskarkeologiska trianguleringen (t.ex. Deagan & Cruxent 2002). Samtidigt hade arkeologer och historiker länge studerat Kariibens förflutna utan att mötas och utan att källmaterialen triangulerats.

James Deetz (1930–2000) var inte först, men han kom att bli tongivande i att synliggöra den här problematiken och ge den afrikanskättade befolkningen i Nordamerika en plats i den historiska arkeologin. Vi är många som läst om Cato Howe, en frigiven före detta förslavad person som levde i en stuga i Parting Ways, Massachusetts, efter frihetskriget på 1780-talet (Deetz 1977, s. 187–211). Genom Deetz kom Howe att bli en person, inte bara en gestalt eller figur, utan en medmänniska i det förflutna. Genom sin mikrohistoriska arkeologi tar Deetz spjärn mot den egna strukturalismen och fram träder en individ. Så blev emellertid inte fal-

let för de amerikanska urfolken. Av någon anledning, kom detta myller av människor och denna mångfald av erfarenheter att stå utanför Deetz arbeten, i Plimoth Massachussetts, i Flowerdew Hundred, Virginia, och i andra områden.

Det dröjde långt in på 2000-talet innan den historiska arkeologin i Nordamerika breddades och började inkludera urfolk. Detta skedde i och med framväxten av en inriktning som gick bortom föreställningen om *The Contact*, det emblematiske och föreställda handslaget mellan urfolk och européer. Fokus flyttades därmed från de tänkta ögonblick då det moderna Amerika anses ha skapats. I *The Death of Prehistory* pekar Peter Schmidt och Stephen Mrozowski ut den koloniala slagsidan som inryms inte bara i arkeologin i allmänhet, utan i förhistorisk arkeologi i synnerhet (Schmidt & Mrozowski 2013). Föreställningen om folk utan historia, som följdriktigt levde och lever i ett etnografiskt presens utan vare sig historia eller framtid, präglar enligt dem mycket av den anglosaxiska arkeologin.

På ett konkret plan är detta märkligt, om än inte oförståeligt. De äldsta skriftliga källorna om Nordamerika rör ju faktiskt ofta urfolken, fastän de inte är skrivna av dem. Källorna må komma utifrån, som i Erik Rödes saga, men de berättar om händelser som involverat urfolk, sannolikt rörande nordbornas möte mi'kmaq (micmac) i vad som i dag kallas Nova Scotia omkring år 1000. Ett annat exempel är Johan Smiths

berättelser om mötet med Powhatan i början av 1600-talet, ikoniska texter för den västra hemisfären. Märkligt nog har de dock först nyligen gett Powhatan en plats i den historiska arkeologin (jfr Horning 2006). Schmidt och Mrozowski påtalar, med utgångspunkt i Eric Wolfs arbete (1982), den koloniala grunden i uppdelningen mellan en förhistorisk arkeologi för urfolk, åtskild från en historisk arkeologi för européer och senare deras slavar. De amerikanska urfolken räknas sällan, utan anses i hög grad fortfarande som folken utan historia och därmed inte av relevans för historisk arkeologi.

Schmidts och Mrozowskis kritik kan delvis appliceras i Europa. Vårt källäge och vår historia är annorlunda, men här finns samtidigt tydliga likheter liksom goda möjligheter för historisk arkeologi att utvidgas i riktning mot nordligare breddgrader. Den nordliga arkeologins praktik – alltså arkeologin som avser Mellan- och Nordskandinavien – är i regel en arkeologi med grunden i förhistorisk metodologi trots förekomst av både skriftliga och visuella källor. Med inspiration från Schmidt och Mrozowski är det tydligt att här saknas en historisk arkeologi som omfattar detta vidsträckta område.

Genom sin mångfald av källmaterial och sin metodologiska bredd har den historiska arkeologin en lång tradition av emancipatorisk betydelse (t.ex. Gould m.fl. 2019). Migration, ekonomisk och social underordning, utsatthet, genus och kön, är områden som med pregnans undersökts inom

den historiska arkeologin och där det finns stor utvecklingspotential. Den triangulerande praktiken kan med fördel kompletteras med en intersektionalisering. Metoderna kan tydligt knytas till teorier om exempelvis genus, etnicitet och socioekonomisk position.

Genom att lyfta fram kön och genus, socioekonomisk position, etnicitet, tradition och kultur, öppnar mötet mellan teoretiska förståelser och de metodiska perspektiven, trianguleringen, för fördjupad kunskap om det förflutna. Genus har strukturerats på en mängd sätt genom historien. Att vara barn eller gammal har haft olika betydelse och funktion i olika samhällen och i olika socioekonomiska positioner. Klass, status, över- och underordning, har skapats och distingerats på olika sätt från trälen till torparen, från bonden till borgaren och från prästen till adelspersonen. Kring allt detta finns de interkulturella relationerna. För att nå än djupare i förståelsen och kunskapen om denna och andra historiska processer kan den historiska arkeologin vidga trianguleringen och tillföra fler perspektiv i form av en teoretisk intersektionalisering (Crenshaw 1987; Voss 2008): ett sätt att se möten mellan olika erfarenheter (empiriska källor) och teoretiska perspektiv.

Intersektionella praktiker

Amsterdam brukar beskrivas som kapitalismens vagga och ett nav

under tidigmodern tid: en mötesplats mellan människor och erfarenheter från snart sagt hela den tidigmoderna världen. Här skedde bland så mycket annat under 1500-talet återföreningen eller återkopplingen mellan de sefardiska judiska traditionerna i väst och de ashkenaziska från öst i skuggan av den iberiska rekonquistans fördrivningar (Schama 2017). I Amsterdam möttes öst och väst, nord och syd, Amerika, Afrika, Asien och Europa. Korsvägarna i staden fick tidigt globala dimensioner.

Ett exempel på korsande vägar är stadsdelen Vlooienburg i sydöstra centrala Amsterdam. En stadsdel på en konstgjord ö från 1590-talet som kom att domineras av judisk och skandinavisk befolkning. Stadssaneringar vid Waterlooplein på 1980-talet ledde till arkeologiska undersökningar av ett stort antal tomter från framför allt 1600-talet vilka analyserats och tillgängliggjorts av Marijn Stolk (2022).

Bland annat visar studier av djurbensmaterialet hur kosherregler efterlevdes i några av hushållen. Även den rikliga mängden portugisisk och nederländsk majolika visar på användning i allt från det vardagliga köket till firandet av sabbaten eller sedermåltiden vid pesachfirandet. I andra judiska hushåll kunde kosherrpraktikerna inte spåras vilket pekar på flexibilitet, individuell agens, men även hur judiskt liv kan ha påverkats av över hundra år av katolskt förtryck i diasporan.

Trots avgränsande kanaler var Vlooienburg inte en avskild enhet

eller en etnisk enklav. Inte heller är det spår av en tomhetens arkeologi – alltså en arkeologi om frånvaro vilket präglar mycket av den hög- och senmedeltida judiska historien i Centraleuropa (Andrén 2015). Interkulturella relationer präglade Vlooienburg som förutom den judiska befolkningen (här bodde bland annat Baruch Spinoza, 1632–1677), också präglades av både afrikanska och skandinaviska grupper. Det var här som konstnären Rembrant (1606–1669) bodde och avbildade inte bara sina judiska utan även sina afrikanska grannar (fig. 1). Om skandinaverna hamnade under ritstiftet eller på duken finns inga uppgifter.

Med erfarenheterna från Vlooienburg för ögonen kan blicken vändas mot norr och Skandinavien. I samband med de omfattande arkeologiska undersökningarna av stads-

Fig. 1. Afrikansk kvinna. Rembrant c. 1630. Rijksmuseum, Amsterdam.

hotellstomten, kvarteret Traktören i Enköping, under sent 2010-tal, framkom välbevarade äldre strukturer och ett mycket omfattande medeltida fyndmaterial. Bland de många fynden påträffades den avsågade spetsen av en bit renhorn med en geometrisk inristning av samisk typ på vardera sidan (Bäck 2025). Hornbiten kan vara en rest efter kammakeri eller annat hantverk – vanligt i de tidigmedeltida skandinaviska städerna (jfr Karlsson 2016) – men det påträffades inte i ett hantverks- eller avfallslager utan direkt på den infiltrerade strandsanden, daterad till 1170–1190. Fyndet av den här renhornsspetsen berättar om kontakterna med nordligare områden och om renens ökade betydelse under medeltiden.

Jakten på vildren med både passiva och aktiva metoder ökade under yngre järnåldern samtidigt som tamrenskötseln växte från enstaka tama lockrenar till semitämjda renhjordar. Fynden av samiska hornskedar och väskbyglar från Birka, Sigtuna och Uppsala berättar om de sociala och ekonomiska kontakterna mellan nordbor och samer som präglade övergången mellan yngre järnålder och tidig medeltid (Zachrisson 2022). Ynglingaättens ingiften i samiska familjer kan även spåras i den materiella vardagen – i gravarna i Vendel – och fynden i de tidigmedeltida städerna (Zachrisson 1997, s. 195; Aalto 2016, s. 166; jfr även Callmer m.fl. 2024).

Denna interkulturella historia uppmärksammas sällan och ses van-

ligen som förfluten, utan kontinuitet framåt i tiden. De nordliga–samiska banden skulle ha brutits och upphört någon gång vid medeltidens början. I analogi med situationen i Nordamerika finns en utbredd föreställning om de försvinnande samerna (jfr Rubertone 2000). Men även här, i Skandinavien, kan den historiska arkeologin ge andra svar. Om vi flyttar blicken knappt 20 mil norrut från Enköping och besöker det senmedeltida Falun ges en ögonblicksbild av ett interkulturellt och mer nära förflutet.

Här, strax utanför en av det senmedeltida och tidigmoderna Skandinavien viktiga städer, på gården Sjulsarvets ägor, påträffades 1929 en antropomorf träfigur nedgrävd i en mosse. Figuren hittades tillsammans med klövar och djurpäl från ren eller älg (Wehlin & Bennström 2022). Längre trodde man att träfiguren var från sten- eller bronsålder men med ¹⁴C-dateringar av föremålet i början av 2000-talet kan den dateras till mitten av 1400-talet (jfr Oldeberg 1957, s. 249–250).

I jämförelser med andra liknande föremål är det tydligt att "gubben" är en värro muorra – ett samiskt offerträ – en materiell manifestation av det gränslösa mötet mellan människa, natur och supernaturliga aktörer (Mebius 1968, s. 96–98). Figuren hade avsiktligt offrats vilket kan peka på att myren återkommande besökts av samer och att det sannolikt bott samer i Falun med omnejd vid medeltidens slut. Skriftliga belägg för samiska bosättningar

i Bergslagen finns också från 1500-talet (Nordin 2022).

Fyndet av en bit renhorn från 1100-talet i Uppland och en värro muorra från 1400-talet i Dalarna kan ses som slumpvisa, men dessa och liknande fynd från Mellanskan-dinaviens städer sedda i ljuset av de skriftliga uppgifterna, berättar om en både nomadiserande och bofast samisk befolkning. De urbana platserna var kontaktytor mellan individer och grupper med olika tradition, bakgrund och livsåskådning. Dessa mötesplatser har inte bara berört de östra, södra, och västra kontakterna, utan även de nordliga.

Mellan mikrohistoria och mikroarkeologi

De här tre exemplen från nordvästra Europas historiska arkeologi, från tidig medeltid till tidigmodern tid, kan ses som tre olika ansatser till mikrohistoriska berättelser utifrån tre olika förflutna landskapsrum. Tre städer med globala omland. Ansatserna är mikrohistoriska då de utgår från en närläsning av en begränsad kronotop men med vidsträckta geografiska konnotationer. Samtidigt är de mikrohistoriska i Carlo Ginzburgs (1993) och Giovanni Levis (2012) efterföljd genom att de syftar till att illustrera något större; att vara projektionsyta för förståelse av en större samtid, en *zeitgeist*; en droppe som speglar världen. För att förstå den förflutna världens myller och mångfald behöver vi möta

dessas de minsta beståndsdelar eller med Daniel Rosches ord förstå både materialiteten och diskursen – praxisen och strukturen (Rosches 2003).

Egentligen är det ju det som historiska arkeologer alltid gör, men kontakten med mikrohistorien har minskat då den senare till del kom att utvecklas till person- och lokalhistoria. Den mikrohistoriska traditionens kärna präglas precis som historisk arkeologi av ständigt skiftande perspektiv och ett fokus på rörelserna i det förflutna. Vi väljer det lilla för att kunna se det stora, människans och det materiellas rörelse. Eller som Göran Rydén i sin omfattande mikrohistoriska studie av Dannemora bergslag i Uppland under 1700-talet där lantmäteriakter, bouppteckningar och lönelistor tar läsaren genom portlidret till frälsebonden Eric Mattsons och Maria Mattsdotters gård i Roddarne i Hökhuvuds socken 1753.

Genom att arbeta med en stor uppsättning historiska källor kan makarnas rörelser från kolningsskogen till gårdstunet, från Roddarne by till Gimo bruk, kartläggas med ovanlig skärpa (Rydén 2025, s. 187–188). Samtidigt var Mattson och Matsdotter bara två individer av de mellan 20 000 och 30 000 människor, det myller av arbetare, hustrur, pigor och daglönare, som verkade i Dannemora bergslag under 1700-talet. Verksamheten hade ur bruksägarnas perspektiv två syften: att berika dem själva och förse den globala världen med stångjärn för stålproduktion. Stålet var helt centralt för de redskap som røjde, grävde och

hög på de karibiska plantagerna och försåg konsumenterna med socker och bomull (Evans 2012).

Dessa helt avgörande aspekter hade lätt kunnat missas om de studerats med en platt ontologi där kolryssen, klänningen, rågåkern, gruvan och hackan hade särkopplats från människorna och studerats som materiella entiteter utan historiskt sammanhang. Konstaterandet kanske är banalt men centralt för den historiska arkeologin.

Mikrohistoria och historisk arkeologi delar verktyglåda: materialiteten liksom lantmäterihandlingen, bouppteckningen tillsammans med det avbildande källmaterialet och själva rummet, den geografiska och topografiska platsen. Förutom de arkeologiska undersökningarna och de byggnadsarkeologiska uppmätningarna skiljer det sig tämligen lite mellan de historiska arkeologernas och mikrohistorikernas arbetssätt (Ribeiro 2019). De flesta historiska arkeologer gör ju någon form av mikroarkeologi eller mikrohistoria med ögonen på de sammanflätade relationerna – kopplingen mellan det lokala och det globala, mellan materialitet och struktur (jfr Carelli 2003).

Överlappen mellan historisk arkeologi och mikrohistoria i fråga om arbetssätt ska inte blandas samman med mikroarkeologi. I Sverige lanserades en mikroarkeologi under det tidiga 2000-talet vilket ledde mot en annan riktning än det internationella akademiska mikrohistoriska fältet och dess rötter i Anna-

lesskolan och New Cultural History (jfr Biersack & Hunt 1989; Cornell & Fahlander 2002). Den bottnade i en annan tolkning av ”mikro”; mer bokstavlig och tydligt avseende analyser av de minsta beståndståndsdelarna vid en arkeologisk undersökning (jfr Weiner 2010). Mikroarkeologin i Sverige kom på så sätt att (hittills) mest ägnas åt förhistoriska frågeställningar samtidigt som den utgått från andra perspektiv och referensramar än de Ginzburg, Levi eller Roches pekat ut. Av den anledningen har den historiska arkeologin mycket att vinna på att ansluta sig till den mikrohistoriska strömningen snarare än den förhistoriskt inriktade mikroarkeologin. Den historiska arkeologin kan skriva en materiellt baserad global mikrohistoria utifrån sakkunskap, perspektiv och metoder och genom detta uppnå ny kunskap, utan att vi tappar vår arkeologiska identitet.

Källpluralismen

Den historiska arkeologins triangulerande metod, tillämpad utifrån ett intersektionellt teoretiskt perspektiv kan också användas till att problematisera den i kulturhistoriska studier ofta använda ”källpluralismen”. Tanken om källpluralism formulerades av Janken Myrdal och definieras som ett källkritiskt perspektiv med grund i bristen på vissa typer av historiska källor vilket uppvägs av kompensatoriska insatser genom användningen av andra källor som exempelvis arke-

ologiska fynd och avbildande källor (Myrdal 2007, s. 504; 2012).

Historiska arkeologer bidrar här med ett mer holistiskt perspektiv. De materiella, spatiala och visuella källorna är ju inte värdefulla som kompensatoriska element gentemot de skriftliga källorna utan har tydliga utsagovärden i sig själva. Särskilt genom deras spatiala sammanflätning. Tillsammans skapar dessa källor något annat. Vi ser, eller eftersträvar åtminstone att se, dessa olika källmaterialtyper som likvärdiga och symmetriska i sin ontologi. De materiella, avbildande och skriftliga källorna tenderar att berätta olika historier men bidrar på likvärdiga premisser till analysen. Utan det triangulerande perspektivet riskerar vi att missa skärningspunkten mellan historiska rörelser och platsbundenhet som exemplifieras genom analyserna av Roddarne, Sjulsarvet, kvarteret Traktören eller Vlooienburg.

I ett triangulerande perspektiv betonas mötet och symmetrin (eller avsaknaden av denna) mellan ting, text och bild och hur de kan ge olika kunskap om förflutna samhällen. Ett tydligt exempel är bouppteckningen. Det är ett välkänt faktum att bouppteckningen trots sin skärpa enbart ger en aspekt av det förflutna hushållet, på samma sätt som arkeologen kan ge andra delar (jfr Bringéus 1974; Falk 2025). Vi kan förundras över de mest häpnadsväckande keramik- eller glasfynd, men sällan finns de upptagna i borgarens eller torparens bouppteckning. Det som vi som arkeologer värderar har sällan upp-

märksammats i det förflutna. Hade vi fått chansen att sätta spaden i jorden i Roddarne hade fynden berättat om bosättningarna under tidigmodern tid, men vi kan inte veta hur och inte på vilket sätt som fynden skulle avvika från Maria Mattsdotter's bouppteckning.

Keramikfynden, hur de än sett ut, skulle emellertid berätta en annan historia än bouppteckningens (jfr Bedell 2000). Och till detta kommer de uppenbara etnicitets-, genus-, och klassaspekterna. Färre bouppteckningar, i relation till befolkningens mängd finns för icke majoritets-svenskar, kvinnor och egendomslösa. Innehållen är annorlunda och för äldre tid saknas de oftast. Bouppteckning måste tolkas genom en triangulerande metod och utifrån ett intersektionellt anlagt teoretiskt perspektiv.

De arkeologiska undersökningarna av torpet Lappatäcka i Järvsö, Hälsingland kan exemplifiera detta genom både fyndmaterial och bouppteckningar. De samiska familjerna som bodde här mellan 1786 och 1813 visar hur de materiella spåren tydligt avviker från de skriftliga (Björck & Blennå 2020; Nordin kommande). I en bouppteckning efter Nils Andersson från 1806 nämns ovanligt nog en uppsättning sex porslinstallrikar (RA, Bouppteckningar, Järvsö 1806) men den barocka och vid tiden minst 100 år gamla glaspokalen i façon de Venice-stil som påträffades vid den arkeologiska undersökningen nämns inte i vare sig den eller en

tidigare bouppteckning från samma stuga 1797. Kanske var kärlet trasigt vid bouppteckningstillfället eller så berättar detta fynd om något annat? Inte heller påträffas spår av övriga föremål som listats. Fynden berättar en helt annan historia om identitet, tradition och konsumtion i kontrast mot bouppteckningens mer ekonomiskt betingade lista med fokus på försörjning och arbetsliv.

Mot en global nordlig historisk arkeologi

Att fördjupa trianguleringen kan också innebära att bredda den geografiskt. Liksom mikrohistoria kan vara globalhistoria kan historisk mikroarkeologi vara global. Också det nordliga rummet kan studeras med globala perspektiv. De subarktiska skogs-, sjö-, och fjällområdenas arkeologi har länge präglats av att vara tekniktung. Laborativa perspektiv och metoder har en stark position och har utgjort en slags väg till nordlig källpluralism där markkemin och fosfaterna tagit den roll som skriftliga och avbildande källor annars har i den historiska arkeologin. Kanske är detta ett av skälen till frånvaron av historiskarkeologiska perspektiv i nordlig arkeologi.

De kontinentala äldre källorna som berör Norden, de medeltida diplomerna och yngre skrifter som domböcker och prästrelationer används som digitala facit: antingen kan bosättning beläggas eller inte. Antingen bedrevs renskötsel eller

inte. Världen utanför är ofta avskild från det nordliga. Det äldre samiska kulturarvet förstås i ljuset av inre utveckling och yttre naturgeografiska omständigheter (jfr Welinder 2008). Den tidigmedeltida högkonjunkturen, digerdöden, den senmedeltida agrarkrisen, den tidigmoderna globaliseringen är betydande processer som sällan anses beröra den samiska historien och arkeologin.

På 900-talet anlades en grupp kåtor i en dalgång högst upp i Arjeplogsfjällen, mitt i övergången mellan Hornavans sjösystem och Atlantkusten. Platsen kallas Skärrim och har undersökts av Ingela Bergman och Lars Liedgren (Bergman 2021; fig. 2). Lämningstypen kallas stallotomtningar, omtvistade lämningar som växelvis tolkats som samiska eller norröna. Idag råder emellertid konsensus att dessa lämningar som påträffas från Jämtlandsfjällen i söder till norra Lappland, som i regel dateras till vikingatid och tidig medeltid, är samiska (jfr Holm 2016). Om bosättningarna ska knytas till den tidiga tamrenskötseln eller till vildrensjakten är omdiskuterat men att de kan kopplas till fjällets resurser och kontakter över Kölen är tydligt.

Framför allt kan dessa kätalämningar förstås i ljuset av den ekonomiska och sociala expansionen som präglade den sena yngre järnåldern och den tidiga medeltiden i norra Skandinavien, den karolingiska renässansen och det stabila klimat som rådde i Saemie/Sápmi såväl som i övriga Skandinavien. Expansionen i de alpina områdena har även parallell-

Fig 2. Kåtalämningar i Skärrim, Arjaplouvvve/Arjeplog, L1992:8065. Foto: Jonas Monié Nordin.

ler på lägre höjd, längre söderut och präglas av möten mellan olika traditioner. Det var inte bara samer som ökade sin närvaro i fjällvärlden utan även den norröna befolkningen (jfr Skogstrand 2023). Ädelmetalldepåer och offerfynd, samt just stallotomtingar är uttryck för denna utveckling (Mulk 1994; Hedman 2003).

Expansionen i norr och i det vikingatida Norden skedde i en bredare kontext, bland annat i relation till Karl den Stores rike och de brittiska öarna. Det var från Skärrim och andra platser och miljöer som pälsverken skaffades för att hamna i Aachen eller Wessex (Mulk 1996). Den rörelse som kan ses från skogslandet och uppåt, västerut med uppförandet av bosättningar på fjället

som i Skärrim var del i en större rörelse (Bergman m.fl. 2007).

Vad som tidigare setts som hastiga möten mellan ett majoritetssamhälle och en försvinnande folkspillra i underordnade positioner kan i stället ses som alliansskapande, relationsbyggen, omvänt beroendeskap. Eller som Solveig Wang betonar att det så kallade *Finnköpet*, som tidigare setts som nordliga patriarkala exploateringar, hellre bör förstås som en del av maktens territorialisering, en lokal version av det framväxande feodala samhället (Wang 2023, s. 151–177). Finnköp, landnam och kåtor på fjället kan alla tre ses som utslag för en förmodern globalisering.

Avslutning

Den historiska arkeologins triangulerande perspektiv kombinerade med intersektionella tolkningspraktiker har handfasta bevekelsegrunder. Erik Cinthio påtalade 1988 den framväxande medeltidsarkeologins nära relation till den antikvariska praktik som utvecklades i Sverige under 1960- och 1970-talen (Cinthio 1988). Modernisering krävde historiskarkeologisk kompetens. Efter de senaste ändringarna av Kulturmiljölagen och införandet av ett åldersrekvisit 2014 upprepas denna historia. Historiskarkeologiska undersökningar genomförs idag i en omfattning utan historiskt motsvarande. Huvuddelen av uppdragsarkeologin som bedrivs i landet är just historisk arkeologi, från yngre järnålder till modern tid. Ibland utförd av förhistoriker, ibland inte.

Just nu tränas och utbildas den nya generationen historiska arkeologer och de utför och applicerar i praktiken det triangulerande metod-

paketet för en mer inkluderande, intersektionaliserande och interkulturell historisk arkeologi. Här utförs en mikrohistorisk arkeologi med global relevans med utvecklad och holistisk källpluralism. Framtidens historiska arkeologi kommer bli än mer angelägen, för allt fler och täcka en större del av det förflutna i både tid och rum. Fler oberättade historier väntar på att förtäljas.

*

Texten är en omarbetad version av den presentation som hölls vis seminariet i historisk arkeologi vid institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet 27 oktober 2025.

Jonas Monié Nordin
Professor i historisk arkeologi,
Lunds universitet
jonas.monie@ark.lu.se
ORCID 0009-0009-2695-2265

Referenser

- Aalto, S. 2016. *Categorizing Otherness in the Kings' Sagas*. Joensuu: Itä-Suomen yliopisto.
- Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi – funderingar kring identitet och förhållningsätt, *META* 1988: 1–2, 63–69.
- Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text: en introduktion till de historiska arkeologierna*. Eslöv, Symposion.
- Andrén, A. 2002. Efter medeltidsarkeologi? *META* 2002:2, 22–29.
- Andrén, A. 2015. Tomhetens arkeologi: spår av judarnas medeltida fördrivning. *Utkanter och marginaler: 31 texter om kulturhistoria: en vänbok till Birgitta Svensson*. Larsson, M., Palmköld, A., Hörnfeldt, H. & Jönsson, L-E. (red.). Stockholm: Nordiska museets förlag, 217–227.

- Bedell, J. 2000 Archaeology and Probate Inventories in the Study of Eighteenth-Century Life, *Journal of Interdisciplinary History* XXXI:2, 223–245.
- Bergman I, Östlund L, Zackrisson O, Liedgren L. 2007. Stones in the snow: a Norse fur traders' road into Sami country. *Antiquity* 312, 397–408.
- Bergman, I. 2021. *Skärrim och berättelsen om fjällens kulturlandskap*. Arjeplog: Silvermuseet.
- Biersack, A. & Hunt, L. A. (eds). 1989. *The new cultural history*. Berkeley: University of California Press.
- Billig, M. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Björck M. & Blennå I. 2020. Lappatäkten – ett sockenlappsboställe i Järvsö. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2020:08. Gävle.
- Bringéus, N-A. 1974. Bouppteckningar som etnologisk källa. *Vetenskaps societeten i Lund årsbok*, 1974. Lund.
- Bäck, M. 2025. Från sameland till Alexandria – via Enköping. I Hedenstierna-Jonsson, C., Kjellström, A., Ljung, C. & Qviström, L. (red.). *Fragment av föremål, platser, kroppar och ord. En vänbok tillägnad Torun Zachrisson*. Uppsala universitet/Upplandsmuseet: Uppsala, 132–133.
- Callmer, J., Gustin, I. & Roslund, M. 2024. Baltic Finnic and Scandinavian Socila Interaction in the Fur-hunting North, c AD 700–1200, *Medieval Archaeology* 68:2, 331–357.
- Carelli, P. 2003. *Krapperup och det feodala landskapet: borgen, bygden och den medeltida bebyggelseutvecklingen i en nordvästskånsk socken*. Nyhamnsläge: Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.
- Cinthio, E. 1988, Examensämnet Medeltidsarkeologi. *META* 1–2: 1988, 3–14.
- Crenshaw, K. 1997. Demarginalizing the intersection of race and sex: A black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *Feminist legal theories*. London: Routledge 23–51.
- Cornell, P. & Fahlander, F. 2002. *Microarchaeology, materiality and social practice*. *Current Swedish archaeology* 2002, s. 21–38).
- Deagan, K. & Cruxent, J. M. 2002. *Columbus's outpost among the Tainos*. New Haven: Yale University Press.
- Deetz, J. 1977. *In small things forgotten : The archaeology of early American life*. New York: Anchor Press.
- Evans, C., 2012, The Plantation Hoe: The Rise & Fall of an Atlantic Commodity, 1650–1850. *The William and Mary Quarterly* 69:1, 71–100.
- Falk, M. 2025. *Wealth, consumption, and industriousness: evidence from southern Sweden, 1570–1860*. Lund: Lunds universitet.
- Ginzburg, C. 1993. Microhistory. Two or three things that I know about it. *Critical Inquiry* 20:1, 10–35.
- Gould, D. R., Herbster, H., Pezzarossi, H. L., & Mrozowski, S. A. 2019. *Historical Archaeology and Indigenous Collaboration: Discovering histories that have futures*. Gainesville: University Press of Florida.

- Haggrén, G. 2019, Historisk arkeologi i det forna Östsvrige. *META* 2019, 79–105.
- Hedman, S-D. 2003. *Boplatser och offerplatser: ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD*. Umeå: Umeå universitet.
- Holm, O. 2016. Stalotomterna, samerna och Hålogalands stormän: svar på Anders Wepsäläinens replik. *Fornvännen* 111:3, 201–204.
- Horning, A. 2006. Archaeology and the construction of America's Jamestown. *Post-Medieval Archaeology*, 40:1, 1–27.
- Karlsson, J. 2016. *Spill: om djur, hantverk och nätverk i Mälaramrådet under vikingatid och medeltid*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Levi, G. 2012. Microhistory and the Recovery of Complexity. *Historical knowledge in quest of theory, method and evidence*. Fellman, S. & Rahikainen, M. (red.). Newcastle: Cambridge Scholar Press, 121–132.
- Martins, H. 1974. Time and Theory in Sociology, *Approaches to Sociology*, Rex, J. (red.). London: Routledge.
- Mebius, H. 1968. *Värro : studier i samernas förkristna offerriter*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Myrdal, J. 2007. *Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket*. Historisk tidskrift, 127:3, 495–504.
- Myrdal, J. 2012. Source Pluralism as a Method of Historical Research. *Historical knowledge in quest of theory, method and evidence*. Fellman, S. & Rahikainen, M. (red.). Newcastle: Cambridge Scholar Press., 155–189.
- Mogren, M. Roslund, M., Sundnér, B. & Wienberg, J. 2009. Historisk arkeologi vidgar fälten. *Triangulering: historisk arkeologi vidgar fälten*. Mogren, M. Roslund, M., Sundnér, B. & Wienberg, J. (red.). Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, 7–11.
- Mulk, I-M. 1994. *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.–1600 e.Kr*. Umeå: Umeå universitet.
- Mulk, I-M. 1996. The role of the Sámi in fur trading during the late Iron Age and Nordic medieval period in the light of the Sámi sacrificial sites in Lapland, Northern Sweden. *Acta Borealia*, 13:1, 47–80.
- Nordin, J.M. 2022. *Samisk historia i Sverige och Stockholm. Från Molnby till Paradiset*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Nordin J.M. under utgivning. Between Assimilation and Perseverance. The Historical Archaeology of Three Sámi Cabins in Central Sweden from ca. 1780–1900. *Historical Archaeology*.
- Oldeberg, A. 1957. Några träidoler från förhistorisk och senare tid. *Fornvännen* 52, 247–258.
- Olsen, B. 2010. *In defense of things: archaeology and the ontology of objects*. Lanham: AltaMira Press.
- Ribeirio, A. 2019. Microhisotry and Archaeology: Some Comments and Contributions. *Papers from the Institute of Archaeology* 28:1, 1–26.

- Rosche, D. 2003. *The history of everyday life. The birth of consumption in France, 1600–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubertone, P. E. 2000. The historical archaeology of Native Americans. *Annual review of anthropology* 29:1, 425–446.
- Rydén, G. 2025. *Det stora jernsystemet: arbete och hushållning i 1700-talets Dannemora bergslag*. Stockholm: Appell förlag.
- Schama, S. 2017. *The story of the Jews Vol 2, 1492–1900*. New York: Harper Collins Publishers.
- Schmidt, P. R. & Mrozowski, S. A. (red.). 2013. *The death of prehistory*. Oxford: Oxford University Press.
- Skogstrand, L. 2023. Round or square? Ethnic processes and Saami dwelling practices in Hallingdal, southern Norway. *Acta Borealia*, 40:1, 19–45.
- Stolk, M. 2022. *The Archaeology of Vlooienburg. The materiality and daily life in multicultural Amsterdam, 1600–1800*. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Voss, B. L. 2008. *The archaeology of ethnogenesis: Race and sexuality in colonial San Francisco*. Berkely: Univerity of California Press.
- Wallerström, T. 1995. *Norrbotnen, Sverige och medeltiden : problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Almqvist & Wiksell International.
- Wang, S. 2023. *Decolonising Medieval Fennoscandia: An Interdisciplinary Study of Norse-Saami Relations in the Medieval Period*. Berlin, Boston: De Gruyter.
- Wehlin, J. & Bennström, G. 2022. *Sejtar. Samiska spår. Dalarna–Gävleborg–Västmanland*. Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. (red.). Västerås: Dalarnas Museum/Gävleborgs museum, 79–81.
- Wienberg, J. 2005. Historisk arkæologi i samtiden. *META* 2005:2, 66–76.
- Weiner S. 2010. *Microarchaeology: Beyond the Visible Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Welinder, S. 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund: Jamtli förlag.
- Wolf, E. 1982. *Europe and the people without history*. Berkeley. University of California Press.
- Zachrisson, I. (red.). 1997. *Möten i gränsland : samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens historiska museum.
- Zachrisson, I. 2022. Skedar av horn från det äldsta Sigtuna. *Situne dei*. 6–23.

© 2026 Författaren/författarna

Denna artikel publiceras med öppen tillgång under villkoren i Creative Commons Erkännande-licensen (CC BY 4.0), som tillåter användning, spridning och reproduktion i vilket medium som helst, förutsatt att originalverket är korrekt citerat.

Att skriva i META Historiskarkeologisk tidskrift

META Historiskarkeologisk tidskrift välkomnar vetenskapliga artiklar inom ramarna för hela det historiskarkeologiska fältet. Artikelförslag och intresseanmälningar kan skickas när som helst under året till tidskrift@histark.se, med en kort redogörelse för tema, innehåll, uppskattad längd och antal bilder. Redaktionen meddelar därefter om artikelidén är lämplig för publicering i META.

Manuskript ska vara redaktionen tillhanda senast 1 februari för att artikeln, om den accepteras, ska kunna publiceras i nästkommande nummer av tidskriften. Redaktionen beslutar om urval.

META är en vetenskaplig tidskrift. Tidskriften använder sig av två olika granskningsförfaranden. Dels sakkunniggranskning i form av *double-blind peer review* (artiklar, sakkunniggranskade), dels ett förenklat granskningsförfarande (artiklar, icke sakkunniggranskade). Den författare som vill publicera sig i tidskriften anger vilket av dessa förfaranden som ska tillämpas. Manuskript som inlämnas till tidskriften ska vara anonymiserade. Texten ska som mest omfatta 40 000 tecken inklusive blanksteg. Texten kan skrivas på danska, norska, svenska eller engelska och ska vara väl språkgranskad.

Författare ansvarar själva för innehållet i sina texter. Redaktionen förbehåller sig rätten att göra ett urval bland insända bidrag även efter granskning.

Se vidare författarinstruktioner här: <https://publicera.kb.se/meta>

Publicering och tryck

META Historiskarkeologisk tidskrift publiceras samt trycks och distribueras i samband med Historiskarkeologiska föreningens årsmöte. Artikelförfattare erhåller två tryckta exemplar av tidskriften. Ett digitalt särtryck förmedlas till författaren efter publicering. Tidskriften tillämpar open access och är fritt tillgänglig online via Kungliga bibliotekets plattform Publicera: <https://publicera.kb.se/meta>.

HISTORISKARKEOLOGISK TIDSKRIFT

**META
H
2026**